

Modern Kapil Shutra

आधुनिक कपिल सूत्र

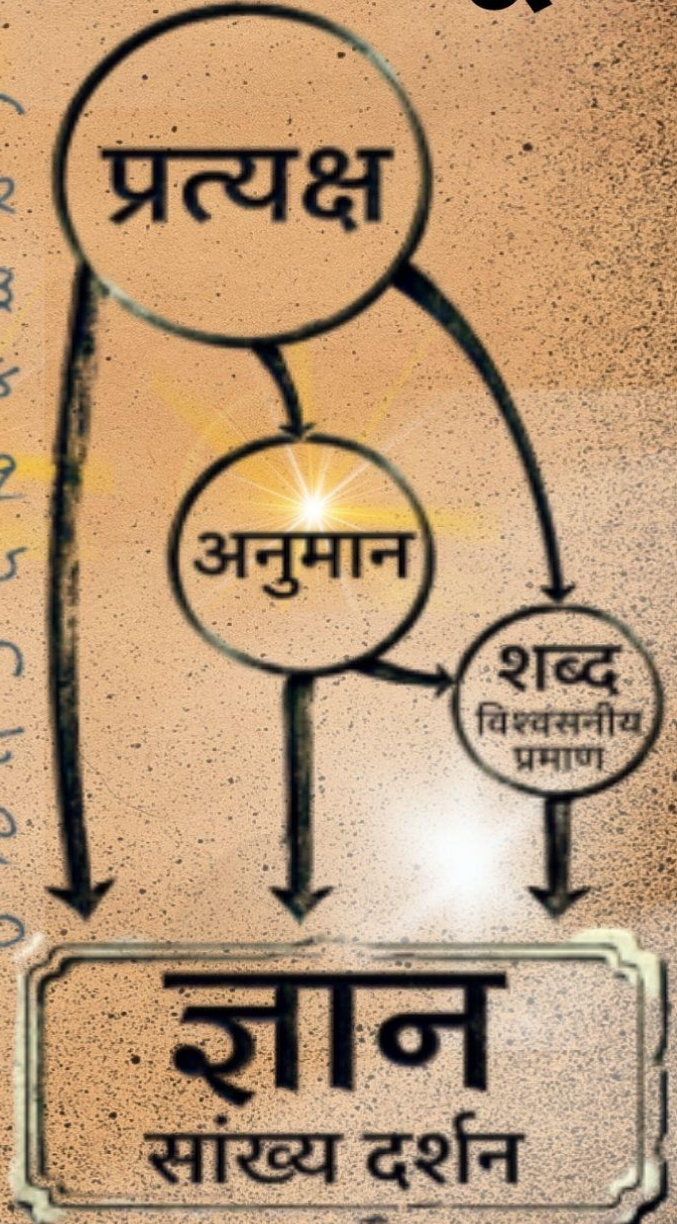
सांख्य
(Samkhya)

कपिल सूत्र
(Kapila
Sutra)

सांख्य कारिका
(Samkhya
Karika)

आधुनिक
कपिल सूत्र

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

अथर्ववेदाचार्यः
नारायण घिमिरे।

आधुनिक कपिल सूत्र

Modern Kapil Shutra

| सांख्य (Samkhya) | कपिल सूत्र (Kapila Sutra)

| सांख्य कारिका (Samkhya Karika) |

सांख्य दर्शनको आधुनिक रुपान्तरण

लेखक:

अथर्ववेदाचार्य नारायण घिमिरे

खाद्य तथा औषधि वैज्ञानिक (Food & Drug Scientist), क्यानडा

प्रकाशक:

Canadian Vedic Heritage, Toronto, Canada

प्रथम संस्करण: २०२६

॥ समर्पण ॥

म र मेरी जीवनसङ्गिनी कल्पना घिमिरे, यो ग्रन्थ ती सम्पूर्ण जिज्ञासु आत्माहरूलाई सप्रेम समर्पण गर्दछौं, जो ज्ञानको अनन्त यात्रामा आफ्नो चेतना र जीवनको वास्तविक उद्देश्य पहिचान गर्न चाहन्छन्।

तर, यो समर्पणको केन्द्रमा हाम्री प्यारी छोरी, डाक्टर प्रतिष्ठा घिमिरे (बेलायत) छिन्, जो हाम्रा आँखाकी नानी मात्र होइनन्, हाम्रो गर्व र प्रेरणाको अजस्र स्रोत पनि हुन्। बेलायतको अस्पतालमा एक चिकित्सकको रूपमा अहोरात्र बिरामीको सेवामा दत्तचित्त भई तिमीले जुन 'सरल कर्मनिष्ठा' अङ्गालेकी छौ, त्यसले हामीलाई जीवनको मूल्य र उद्देश्यको नयाँ अर्थ सिकाएको छ।

छोरी, यो संसारमा 'हाम्रा' र 'राम्रा' त धेरै भेटिन्छन्, तर आफ्नो कर्तव्यरूपी धर्मप्रति धन्य बनेर, मानवताको सेवामा कुनै कोलाहल बिना चुपचाप कर्मयोगी भई अघि बढ्ने तिम्रो यो 'देवी शक्ति' जस्तो स्वभाव देख्दा हामी वास्तवमै नतमस्तक छौं। तिम्रो दैनिक क्रियाकलापको मौन अवलोकनबाट प्राप्त मार्गदर्शनले नै मलाई यो कृति तयार गर्ने

असीमित ऊर्जा दियो। तिम्रै सेवाभावको प्रभावले आज यस ग्रन्थलाई निःशुल्क पाठकहरूमाझ पुर्‍याउने मेरो संकल्पलाई अझ जीवन्त र पवित्र बनाएको छ।

परमेश्वरसँग यही प्रार्थना छ—तिमी जति विशाल हृदयकी छौ, तिम्रो जीवनमा त्यति नै धेरै खुसी र आनन्द सधैं वर्षिरहोस्।

आशीर्वादसहित,

ॐ तत् सत्।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

कल्पना रिजाल। नारायण घिमिरे।

क्यानेडियन वैदिक हेरिटेज

रोबोटिक गुरुकुल अभियान।

अप्रिल २०२६।

आधुनिक कपिल सूत्रको परिचय ब्रह्माण्डको मौलिक सिद्धान्त सांख्य दर्शनः

सनातन दर्शनको सबैभन्दा प्राचीन र गहन विचारधारा मानिने सांख्य दर्शनका प्रवर्तक कपिल मुनि हाम्रै कपिलवस्तुमा जन्मेर त्रिवेणीमा ध्यानमार्फत यो दर्शनको प्रतिपादन गर्नुभएको हो। आजको क्वाण्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Physics) को आधार मानिने यसै सांख्य दर्शन (Samkhya Darshan) को विषयमा विस्तृत चर्चा गरौं। तपाईंले वाल्मीकि रामायण (Valmiki Ramayana), महाभारत (Mahabharata) र श्रीमद्भगवद्गीता (Bhagavad Gita) मा यसको उल्लेख सुन्नुभएको होला। तर हुनसक्छ, यति गहिराइका साथ यसको चर्चा गर्ने अवसर पाउनुभएको छैन। आउनुहोस्, आज त्यो विषय तपाईं र मेरो बीचमा मिलेर सुरु गरौं।

श्रीमद्भगवद्गीतामा भनिएको छः

“सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।” (श्रीमद्भगवद्गीता ५.४)

अर्थात्: अज्ञानीहरूले मात्र सांख्य र योगलाई अलग-अलग मान्दछन्, ज्ञानी पण्डितहरूले होइन।

यहाँ ‘पण्डित’ भनेको आजको समाजमा आफूलाई पण्डित भनी चिनाएर ‘तिमीले यो गरेनौ भने नरक पर्नेछ, तिमीलाई पितृको सराप पर्नेछ’ भन्ने जस्ता बकवास थोपरेर आफ्नो भोली भर्ने त्यो पापी समूहलाई भनिएको होइन। पण्डितको अर्थ ज्ञानी वा विद्वान (Wise/Learned) व्यक्ति हो। सांख्य यथार्थमा यस संसारमा व्यक्त वा अव्यक्त अस्तित्वको संरचनाको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्ने वैदिक भौतिकशास्त्रको सैद्धान्तिक पक्ष (Theoretical Aspect) हो। जब हामी त्यो सिद्धान्तलाई हाम्रो कर्म र जीवनसँग जोडेर हेर्न थाल्दछौं र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्दछौं, तब त्यो योग शास्त्र (Yoga Shastra) बन्छ। तसर्थ, तपाईंले सांख्य र योग एक-अर्कासँग अभिन्न रूपमा जोडिएको पाउनुहुन्छ।

सांख्य दर्शनका प्रवर्तक कपिल मुनि भएकाले हाम्रा पुराणहरूमा उहाँलाई भगवान् विष्णुका २४ अवतारमध्ये एक मानिएको छ। सनातन परम्परामा, विषयविज्ञहरूले प्रतिपादन गरी परीक्षण वा अनुभूतिद्वारा सत्य प्रमाणित गरेका कुराहरू समाजलाई बताउन भगवान् स्वयंले उक्त ऋषि (यहाँ कपिल मुनि) को रूप धारण गरी यो सिद्धान्त बताउनुभएको हो भन्ने मान्यता छ। जस्तै, हाम्रो मस्तिष्कको सोच्ने वा चेतनामूलक पक्षलाई हामी इन्द्र भन्छौं। ऋषिमुनिहरूले चिन्तन (परीक्षण) र मनन (अनुभूति) बाट प्राप्त गरेको ज्ञानलाई नै हामी ‘भगवान्ले बताउनुभएको’ भनी मान्दछौं। त्यसैले व्यवहारिक रूपमा यो विज्ञानभन्दा फरक छैन; यो एउटै सत्यको फरक प्रस्तुति मात्र हो।

विज्ञान (Modern Science) ले जे भनिरहेको छ, ती सबै कुराहरू सांख्य दर्शनमा पहिल्यैदेखि विद्यमान छन्। ऋग्वेदको नासदीय सूक्त (१०.१२५) मा भनिएको छ “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं...” अर्थात्, आदिकालमा न त ‘असत्’ थियो, न त ‘सत्’ नै थियो; त्यो अवस्था अव्यक्त (Unmanifest) थियो। यसैलाई सांख्य दर्शनले ‘प्रकृति’ को अवस्था भन्छ।

सांख्य दर्शनको सबैभन्दा ठूलो विशेषता के हो भने यसले ‘सृष्टि’ (Creation) को अवधारणालाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्दछ। पुराणहरूमा सृष्टिको कुरा गरिएको छ। त्यहाँ इश्वर नामक कुनै अमुक अस्तित्वले यो संसारको सृजना गर्‍यो भन्ने मान्यता छ। तर सांख्य भन्छः यहाँ कुनै नयाँ सृष्टि भएको होइन। जे थियो त्यो नै नयाँ फरक रूप वा गुण वा दुवैमा रूपान्तरण हुने हो। जसले गर्दा यहाँ अव्यक्तता को व्यक्ततामा रुने रूपान्तरण लाई हामी नयाँ सिर्जना भएको रूपमा लिन्छौं। तर यो क्रमिक विकास (Evolution) को खेल हो।

आजको आधुनिक विज्ञानले पनि यही भन्छ कि संसारमा सृष्टि (Creation) होइन, विकास वा क्रमिक विकास (Evolution) भएको हो। छान्दोग्य उपनिषद् (६.२.१) मा पनि यही सत्यको प्रतिपादन गरिएको छ। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" अर्थात्, हे सोम्य! आदिकालमा 'सत्' (अस्तित्व) मात्र थियो। यो संसारमा कुनै पनि नयाँ कुरा पैदा भइरहेको हुँदैन। अव्यक्त भन्नाले जुन कुरा लुकेको छ, हाम्रो आँखा अगाडि छैन त्यो कुरा हो। त्यहि कुरा जव त्यो देश र कालको सहारा लिएर प्रकट हुन्छ त्यो चिज वा गुण वा शक्ति व्यक्त हो। त्यसैले हामी कुनै नयाँ सृष्टि हुने दुनियाँमा बाँचीरहेको छैनौं। नियमित क्रमिक विकास (Evolution) हुने दुनियाँमा हाम्रो संसारिक नाटक मन्चन गरिरहेका छौं। हाम्रो अस्तित्व रहेको दुनियाँमा जुन सम्भाव्यता (Potentiality) थियो, त्यो वास्तविकता (Actuality) मा परिणत हुनु नै विकास (Development) हो। सांख्यका अनुसार विकास भनेको अव्यक्त (Unmanifest) कुरा व्यक्त (Manifest) हुनु हो।

सांख्यमा यसलाई 'सत्कार्यवाद' (Satkaryavada) भनिन्छ। जसले मान्दछ कि हरेक कार्य (परिणाम) पहिल्यैको कार्यको कारणमा विद्यमान हुन्छ। एउटा बीउ (Seed) भित्र रूख बन्ने सम्भाव्यता लुकेको हुन्छ। जब हामीले त्यो बीउलाई उपयुक्त परिस्थिति दिन्छौं, तब त्यहाँबाट अङ्कुर फुट्छ र त्यो रूख बन्छ। यो रूख कुनै नयाँ सृष्टि होइन, यो बीउभित्रै रहेको कुराको विकास हो। भगवद्गीता (२.२०) मा पनि यही अमर सत्यको वर्णन छ। "न जायते म्रियते वा कदाचिन्..." अर्थात्, आत्मा (वा मूल तत्त्व) न त जन्मन्छ, न त मर्छ। यो सनातन र अव्यक्त छ। जो विभिन्न रूपमा व्यक्त हुन्छ। तसर्थ, सांख्यले सृष्टि होइन, विकास लाई यो दुनियाँको अस्तित्वको कारण मान्दछ। यहाँ प्रकट हुने हरेक कुरा अव्यक्त रूपमा सदा विद्यमान रहन्छ, तर देश-काल-निमित्तको योगले त्यही व्यक्तमा रूपान्तरण हुन्छ। यही नै सनातन विज्ञानको मूल मन्त्र हो।

संसारका यी वस्तुहरू कहाँबाट आए? कसैले बनाएको हो कि आफैं बनेका हुन्? यस मौलिक प्रश्नको उत्तर खोज्दै सांख्य दर्शनले स्पष्ट रूपमा भन्छ: यी वस्तुहरू बनाउने कुनै बाह्य कर्ता (Creator) छैन। नेपाली ऋषिहरूले जरोमा पुगेर व्याख्या गर्न सफल भएका सनातन कार्य-कारण सिद्धान्तले यस तथ्यलाई गहिराइमा बुझ्न सहयोग गर्दछ। त्यसलाई सांख्यको कार्य-कारण सिद्धान्त (Theory of Causation), अर्थात् 'सत्कार्यवाद' (Satkaryavada) भनिएको छ। कार्य-कारण सिद्धान्त मुख्यतः दुई प्रकारका हुन्छ। सत्कार्यवाद र असत्कार्यवाद। सत्कार्यवादी दर्शन सांख्य दर्शन हो। यसले असत्कार्यवादलाई खण्डन गर्दै ईश्वरकृष्ट सृष्टिको अवधारणालाई तार्किक रूपमा अस्वीकार गर्दछ।

श्रीमद्भगवद्गीता (२.१६) ले यसै सत्यको प्रतिध्वनि गर्दछ। "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।" अर्थात्, असत् (शून्य / अवास्तविक) बाट सत् (अस्तित्व) को उत्पत्ति हुँदैन। र सत् कहिल्यै विनाश हुँदैन। आधुनिक विज्ञानको भाषामा यसैलाई "Ex nihilo nihil fit" (From nothing, nothing comes) भनिन्छ। जसअनुसार पदार्थ (Matter) न त सृष्टि हुन्छ न त विनाश; यो केवल ऊर्जा र रूपान्तरणको निरन्तर प्रवाह मात्र हो।

सांख्य कारिका (Sāṅkhya Kārikā) सांख्य दर्शनको सबैभन्दा प्रामाणिक र प्रसिद्ध ग्रन्थ हो, जसको रचना लगभग चौथो-पाँचौं शताब्दीमा आचार्य ईश्वरकृष्ण ले गर्नुभएको थियो। यसमा जम्मा ७२ वटा कारिकाहरू (दार्शनिक सूत्र/श्लोकहरू) छन्, जसले सांख्यको तत्त्वज्ञान, प्रमाणशास्त्र र मोक्षविद्यालाई अत्यन्त संक्षिप्त र तार्किक रूपमा

प्रस्तुत गर्दछ। कारिका ५ सांख्य दर्शनको सत्कार्यवाद (Satkāryavāda) को मूल आधार हो। यसै श्लोकमा कार्य-कारण सम्बन्धको वैज्ञानिक र दार्शनिक प्रमाण प्रस्तुत गरिएको छ।

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥ कारिका ५॥

“कार्य (परिणाम) कारणमा पहिल्यैदेखि विद्यमान हुन्छ (सत्कार्य), किनभने:

१. असत् (शून्य/अवास्तविक) बाट सत् (वस्तु) को उत्पादन हुँदैन,
२. उपादान कारण (पदार्थ/सामग्री) को अस्तित्व स्वीकार गर्नुपर्छ,
३. हरेक कुराबाट हरेक कुरा उत्पन्न हुन सक्दैन,
४. कारणले आफ्नो सामर्थ्य अनुसार मात्र कार्य दिन सक्छ,
५. कारण र कार्यको प्रकृति/स्वरूप एउटै हुन्छ।”

एक पटक एउटा जिज्ञासु बालकले आफ्ना गुरुलाई सोध्यो, “यो संसार, यी रूख, यी पहाड र नदीहरू कहाँबाट आए? के कसैले बनायो कि आफैं बने?” गुरुले हातमा एउटा सानो बीउ लिनुभयो र भन्नुभयो, “हेर, यो बीउबाट ‘नयाँ’ रूख बन्छ किनकि कि त्यो ‘नयाँ’ रूखको संभावना रुपी चेतना (बीज) पहिल्यै यो बीउभित्र लुकेर बसेको थियो। यही प्रश्नले नै सांख्य दर्शनको ‘सत्कार्यवाद’ को आधार खोल्छ। जस अनुसार जुन कुरा कारणमा पहिल्यै देखि अव्यक्त रूपमा विद्यमान हुन्छ, त्यही नै कार्य रूपमा प्रकट हुन्छ।

यसलाई पुष्टि गर्न सांख्यले पाँचवटा तार्किक प्रमाण दिन्छ। पहिलो, ‘असदकरणात्’, अर्थात् शून्यबाट केही पनि उत्पन्न हुँदैन; खाली हातबाट केही दिन सकिँदैन, र विज्ञानले पनि “Ex nihilo nihil fit” भन्ने सिद्धान्तद्वारा पदार्थ-ऊर्जा संरक्षणलाई स्वीकार गर्दछ। [“Ex nihilo nihil fit” भन्ने ल्याटिन वाक्यांशको अर्थ हो “शून्यबाट शून्य मात्र उत्पन्न हुन्छ”।

आधुनिक विज्ञानले यसै सिद्धान्तलाई ‘पदार्थ-ऊर्जा संरक्षणको नियम’ (Law of Conservation of Mass-Energy) को रूपमा स्वीकार गर्दछ। जस अनुसार ब्रह्माण्डमा पदार्थ वा ऊर्जा न त सृष्टि हुन सक्छ न त पूर्ण रूपमा विनाश। यी केवल एक रूपबाट अर्को रूपमा परिणत हुन्छन्। अर्थात्, कुनै पनि वस्तु वा घटना ‘केही पनि नभएको’ अवस्थाबाट उत्पन्न हुँदैन—यसको लागि कुनै न कुनै आधारभूत कारण वा सामग्री पूर्व-अवस्थामा विद्यमान हुनु नै पर्छ। यही वैज्ञानिक सत्य नै सांख्य दर्शनको ‘असदकरणात्’ (असत्बाट सत् उत्पन्न हुँदैन) भन्ने मूल सिद्धान्तसँग पूर्ण रूपमा मेल खान्छ।]

दोस्रो, ‘उपादानग्रहणात्’, जस अनुसार कुनै पनि वस्तु बन्नका लागि आधारभूत सामग्री अनिवार्य छ। माटो बिना घैटो बन्दैन। ईश्वरलाई समेत यदि ईश्वर ले नै संसार बनाउने हो भने पनि संसार बनाउन छु मन्तर गरेर कुनै निर्माण सामग्री बिना संभव छैन। उहाँलाई पनि कुनै न कुनै प्रकृति-रूपी सामग्री चाहिन्छ। यो अबधारणाले सृष्टि शून्यबाट बनाइएको होइन भन्ने तर्क दिन्छ। जस अनुसार अस्तित्वमा रहेको प्रकृतिको सम्भावना लाई रूपान्तरण गरि यो सम्पूर्ण निर्माण सम्भव भएको हो भन्ने तथ्य प्रमाणित गर्दछ।

तेस्रो प्रमाण ‘सर्वसम्भवाभावात्’ ले ब्रह्माण्डमा नियमबद्धता कायम छ भन्दछ। बालुवाबाट तेल निस्कदैन तर तोरी वा तिलबाट निस्कन्छ। तार्किक रूपले असम्भव वस्तु (जस्तै त्रिकोणात्मक वर्ग) संभव हुने पुष्टि गर्दैमा त्यो सम्भव हुने निश्चित हुँदैन। [तेस्रो प्रमाण ‘सर्वसम्भवाभावात्’ ले ब्रह्माण्डमा ‘हरेक कुराबाट हरेक कुरा उत्पन्न हुँदैन’ भन्ने नियमबद्धतालाई स्थापित गर्दछ। प्रकृतिमा प्रत्येक परिणामको लागि निश्चित कारण आवश्यक हुन्छ। बालुवाबाट तेल

निस्कदैन, तर तिल वा तोरीबाट निस्कन्छ। यो तथ्यले ब्रह्माण्ड यादृच्छिक वा अराजक नभई कारण-प्रभावको सुव्यवस्थित शृङ्खलामा चल्दछ भन्ने पुष्टि गर्छ। तार्किक दृष्टिले त्रिकोणात्मक वर्गको कल्पना वा दाबी गर्न सकिएला तर यदि त्यो प्रकृतिमा निहित सम्भाव्यता अनुरूप सम्भाव्य छैन भने त्यसको असम्भव वस्तु वास्तवमा अस्तित्वमा आउन सम्भव हुँदैन। किनभने प्रकृतिका नियमहरूले निश्चित सीमा र सम्भावनाहरू निर्धारण गरेका हुन्छन्। यही सिद्धान्त आधुनिक विज्ञानको ‘नियम-आधारित ब्रह्माण्ड’ (Law-governed Universe) सँग गहिरो मेल खाँदछ। त्यसैले ‘निश्चित कार्य-कारण सम्बन्ध’ (Deterministic Causality) वैज्ञानिक सिद्धान्त हो। जसले स्पष्ट पार्छ कि यो जगत् अराजक सृजन होइन, बरु निश्चित नियमअन्तर्गतको क्रमिक अभिव्यक्ति हो।]

चौथो प्रमाण, ‘शक्तस्य शक्यकरणात्’, अनुसार कारणभिन्न नै त्यसलाई व्यक्त गर्ने आन्तरिक शक्ति लुकेको हुन्छ। जसरी बीउमा रूख बन्ने क्षमता हुन्छ ठ्याक्कै त्यसै गरी प्रकृतिमा ब्रह्माण्ड बन्ने सम्भाव्यता निहित हुन्छ। जुन आजको क्वान्टम भौतिकशास्त्रको ‘फिल्ड पोटेन्शियलिटी’ सँग गहिरो मेल खान्छ। र यो विज्ञानको विकासवादसँग पनि मिल्दोजुल्दो छ।

पाँचौं प्रमाण, ‘कारणभावाच्च’को मान्यता अनुसार हरेक कार्य र कारणमा गुणात्मक तादात्म्य हुनुपर्छ। माटोको घैटोमा माटोकै गुण रुपान्तरित रुपमा हुन्छ। संसारमा अनुभव गरिने सुख, दुःख र मोह जस्ता भावनाहरू प्रकृतिका त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) बाट नै उत्पन्न हुन्छन्। [पाँचौं प्रमाण ‘कारणभावाच्च’ को मूल मान्यता अत्यन्त सरल छ: कारण जस्तो, कार्य पनि त्यस्तै हुनुपर्छ। अर्थात् कारण र कार्यबीच गुणात्मक तादात्म्य (Qualitative Identity) अनिवार्य रूपमा हुन्छ। यसको अर्थ के हो भने, कुनै पनि वस्तु वा घटनाको मूल स्रोतमा त्यसैको गुण, स्वभाव वा तत्त्व लुकेको हुन्छ। उदाहरणका लागि, माटोबाट बनेको घैटोमा माटोकै गुण—रङ्ग, बनावट, भार, भंगुरता रुपान्तरित भएर पनि कायम रहन्छ। दूधबाट बनेको दहीमा दूधकै पोषक तत्त्व र स्वादको अंश हुन्छ।

यसै तर्कलाई सांख्य दर्शनले मानव अनुभवको विश्लेषणमा लागू गर्दछ। हामी संसारमा जुन तीन मौलिक भावनाहरू अनुभव गर्छौं: सुख (शान्ति, सन्तुलन), दुःख (उत्तेजना, असन्तुलन) र मोह (अज्ञानता, जडता) यी सबै प्रकृतिका तीन मूल गुणहरू, अर्थात् त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) बाट नै उत्पन्न भएका हुन्। सत्त्वले स्पष्टता, ज्ञान र सामञ्जस्य दिन्छ। रजस् क्रिया, इच्छा र अस्थिरता ल्याउँछ। तमस् आलस्य, भ्रम र स्थिरता प्रदान गर्छ। हाम्रो चेतना, व्यवहार र भावनात्मक अवस्था यिनै त्रिगुणको अनुपात र अन्तरक्रियाको प्रतिबिम्ब हुन्। यसरी ‘कारणभावाच्च’ ले हामीलाई यो गहन सत्य बुझाउँछ कि बाह्य जगत् र आन्तरिक अनुभव दुवै प्रकृतिकै अभिव्यक्ति हुन्। हामी प्रकृतिबाट अलग छैनौं। बरु प्रकृतिकै चेतन रूप हौं। यही सिद्धान्त आधुनिक विज्ञानको ‘Emergent Properties’ (जटिल प्रणालीमा आधारभूत तत्त्वहरूको गुणहरू देखा पर्ने प्रक्रिया) र ‘Genetic Inheritance’ (आनुवंशिक गुणहरूको स्थानान्तरण) सँग पनि साम्यता राख्छ। जसले सांख्यको यस प्राचीन तर्कलाई आज पनि वैज्ञानिक रूपमा प्रासंगिक बनाउँछ।]

यी पाँचै प्रमाणहरूले यो स्पष्ट पार्छन् कि ब्रह्माण्ड कुनै बाह्य शक्तिले शून्यबाट बनाएको होइन, बरु अव्यक्त प्रकृतिमा सदैव निहित सम्भाव्यताहरू देश, काल र निमित्तको सहयोगले क्रमशः व्यक्त भएको हो।

यसरी सांख्य दर्शनले “सृष्टि” भन्दा “परिणामन” वा “विकास” लाई वास्तविकता मान्दछ। जहाँ केही पनि नयाँ उत्पन्न हुँदैन र केही पनि पूर्ण रूपमा नष्ट हुँदैन। बरु अव्यक्तबाट व्यक्त हुने र व्यक्तबाट अव्यक्त हुने निरन्तर चक्र चलिरहन्छ। यही तत्त्व आधुनिक विज्ञानको मास-एनर्जी संरक्षण, क्वान्टम फिल्ड थ्योरी र जैविक विकासवादसँग गहिरो साम्यता राख्छ। जसले सनातन चिन्तनलाई केवल धार्मिक मान्यता नभई वैज्ञानिक, तार्किक र अनुभवसिद्ध सत्यको रूपमा

स्थापित गर्दछ। [सांख्य दर्शनले "सृष्टि" (Creation) भन्दा "परिणामन" वा "विकास" (Transformation/Evolution) लाई नै वास्तविकता मान्दछ, जहाँ केही पनि नयाँ शून्यबाट उत्पन्न हुँदैन र केही पनि पूर्ण रूपमा नष्ट हुँदैन, बरु अव्यक्त (लुकेको) अवस्थाबाट व्यक्त (प्रकट) हुने र फेरि व्यक्तबाट अव्यक्त हुने निरन्तर चक्र चलिरहन्छ। यही प्राचीन तत्त्व आधुनिक विज्ञानका तीनवटा प्रमुख शाखासँग गहिरो साम्यता राख्छ: (१) मास-एनर्जी संरक्षण (Conservation of Mass-Energy) ले जस्तै सांख्यले पनि पदार्थ वा ऊर्जा न त सृष्टि हुन्छ न त विनाश, केवल रूपान्तरण हुन्छ भन्छ; (२) क्वान्टम फिल्ड थ्योरी मा जस्तै 'अव्यक्त सम्भाव्यता' (Quantum Potentiality) बाट 'व्यक्त वास्तविकता' (Actualization) को प्रक्रिया हुन्छ, त्यस्तै सांख्यमा पनि प्रकृतिका त्रिगुणहरूको सम्भाव्यता देश-काल-निमित्तको योगले व्यक्त हुन्छ; र (३) जैविक विकासवाद (Evolutionary Biology) ले जस्तै सांख्यले पनि बीउबाट रूख बन्ने क्रमिक परिणामनलाई स्वीकार्दछ, जहाँ नयाँ केही थपिँदैन, भित्र लुकेको क्षमता मात्र बाहिर आउँछ। यसरी सांख्य दर्शन केवल धार्मिक आस्था वा दन्तकथा होइन, बरु यो तर्क, प्रमाण र अनुभवमा आधारित एक वैज्ञानिक दृष्टिकोण हो भन्ने कुरा यी तुलनाहरूले स्पष्ट रूपमा प्रमाणित गर्दछन्।]

अन्त्यमा, यो ज्ञानले हामीलाई यो सिकाउँछ कि हामी बाहिर खोज्नुपर्ने केही छैन, किनभने जे सम्भाव्यता, शक्ति र चेतना हाम्रो भित्र लुकेको छ, त्यही नै प्रकृतिको अव्यक्त सत्य हो, र जीवनको उद्देश्य भनेको त्यही लुकेको सत्यलाई चेतना, अभ्यास र बुद्धिद्वारा क्रमशः व्यक्त गर्नु हो।

सांख्य दर्शन अनुसार, यो संसार जस्तो देखिन्छ, त्यो कुनै बाह्य शक्तिले शून्यबाट बनाएको होइन। यसको मूलमा एउटै आधारभूत स्रोत छ, जसलाई 'प्रकृति' भनिन्छ। 'प्रकृति' (Prakṛti) को शाब्दिक अर्थ नै 'प्र' (पहिले) र 'कृति' (हुनु / अस्तित्वमा रहनु) हो। 'व्यक्त हुनुभन्दा पहिलेको अवस्था' हो। 'जगत् बन्नुभन्दा पहिलेको अवस्था' हो। यो कुनै ठोस वस्तु होइन। बरु यो एउटा 'शुद्ध सम्भावना' (Pure Potentiality) हो। 'शुद्ध सम्भावना' (Pure Potentiality) लाई व्यवहारिक रूपमा प्रायः गुण भनिन्छ। जस्तै एउटा सानो बीउभित्र ठूलो रूख, हाँगा, पात, फूल र फल बन्ने सम्भावना लुकेर बसेको हुन्छ, तर बाहिर हेर्दा केही देखिँदैन। त्यस्तै नै प्रकृति भन्नाले त्यो आदि शक्ति हो जसभित्र सम्पूर्ण संसार बन्ने क्षमता पहिल्यैदेखि विद्यमान छ।

प्रकृतिलाई चलाउने तीनवटा मूल शक्तिहरू छन्, जसलाई 'त्रिगुण' भनिन्छ। यी तीन गुणहरू मिलेर नै हाम्रो अनुभव, भावना र संसार बनेको छ: (१) सत्त्व गुणले शान्ति, ज्ञान, सन्तुलन र सुख दिन्छ (यसलाई सेतो रङ्गले प्रतीक गरिन्छ); (२) रजो गुणले गति, उत्साह, इच्छा, तर साथै अस्थिरता र दुःख पनि ल्याउँछ (यसलाई रातो रङ्गले देखाइन्छ); र (३) तमो गुणले आलस्य, अज्ञानता, भ्रम र जडता उत्पन्न गर्छ (यसलाई कालो वा गाढा रङ्गले बुझिन्छ)। सृष्टिको सुरुवातमा यी तीन गुणहरू पूर्ण सन्तुलनमा थिए। जब यी गुणहरूको सन्तुलन बिग्रियो, तब प्रकृतिबाट विभिन्न रूपहरू जस्तै मन, इन्द्रिय, पञ्चतत्त्व र अन्त्यमा सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड—क्रमशः प्रकट भए।

यसरी हेर्दा, प्रकृति न त कसैले बनाएको हो, न त कसैले नष्ट गर्न सक्छ। यो सदैव रहने, अनादि र अविनाशी शक्ति हो। आधुनिक विज्ञानले "पदार्थ वा ऊर्जा न त सृष्टि हुन्छ, न त विनाश" भन्ने कुरा आज पुष्टि गरेको छ भने, सांख्य दर्शनले

यही सत्यलाई हजारौं वर्ष अघि नै 'प्रकृति' को अवधारणाद्वारा स्पष्ट गरिसकेको थियो। अर्थात्, हामी र हाम्रो संसार कुनै 'नयाँ' चीज होइनौं, बरु हामी त्यही अनादि प्रकृतिको व्यक्त रूप हौं। जसभित्र सुख, दुःख र मोहका सबै अनुभवहरू त्रिगुणको खेलद्वारा निरन्तर रूपान्तरण भइरहेका छन्। यही बुझ्नु नै सांख्यको सरल र गहिरो सन्देश हो।

प्रकृति असीम र सर्वव्यापी भए तापनि यो जड (चेतनाहीन Insentient/Unconscious) छ। यसमा आफैलाई थाहा पाउने वा बुझ्ने कुनै क्षमता छैन। त्यसैले सांख्य दर्शनले यसको पूरकको रूपमा अर्को मौलिक तत्त्वको अस्तित्व स्वीकारेको छ त्यो हो 'पुरुष'। पुरुष भन्नाले शुद्ध चेतना (Consciousness) हो। जुन स्वयं प्रकाशमान छ र जसमा कुनै अज्ञानता वा अन्धकार हुँदैन। यो प्रकृतिका तीन गुणहरूभन्दा पूर्ण रूपमा बाहिर छ। अर्थात् निर्गुण र निर्विकार छ। पुरुषमा रजो गुण नभएकोले यो आफैले केही गर्न सक्रिय हुँदैन। यो केवल 'द्रष्टा' र 'अनुभूतिकर्ता' हो। प्रकृति सम्पूर्ण ब्रह्माण्डभरि एउटै हुँदा पनि पुरुष अनेक छन्। हरेक जीवको आन्तरिक चेतना वा 'आत्मा' एउटा - एउटा पुरुष हो र एउटाको अनुभव अर्कोमा जाने गर्दैन। यो अनादि, अनन्त र अमर छ। कसैले यसलाई बनाएको छैन र नै कसैले नाश गर्न सक्छ।

चेतनाको एउटा स्वभाव (Intentionality of Consciousness) यस्तो छ कि यो सधैं कुनै न कुनै वस्तु वा विषयतर्फ उन्मुख हुन्छ। त्यसैले पुरुष सधैं 'हेर्ने' पक्षमा हुन्छ भने प्रकृति 'हेरिने' पक्षमा हुन्छ। यसलाई सरल भाषामा यस्तो बुझ्न सकिन्छ: प्रकृतिलाई आफ्नो सौन्दर्य र विविधता कसैले हेरोस् भन्ने आकांक्षा छ। अर्थात् प्रकृति आफैं आफ्नो रूप देखाउन आतुर छ। र चेतना (पुरुष) पनि नियमित अविछिन्न केही न केही जान्न वा देख्न चाहन्छ। सांख्य कारिकाले यही सम्बन्धलाई एउटी नर्तकी (प्रकृति) र उसको दर्शक (पुरुष) को उदाहरणले बुझाएको छ। नर्तकी मञ्चमा नाच्दै गर्छिन् किनभने दर्शकले हेरोस्, ताली बजाओस् र आनन्द लिओस् भन्ने इच्छा हुन्छ। तर दर्शक नाच्दैन, उही केवल हेर्छ। त्यसैले पुरुष सधैं द्रष्टा (Seer) र भोक्ता (Experiencer) हो। प्रकृति भोग्या (Experienced) हो।

जब यो निर्गुण चेतनाको प्रकाश जड प्रकृतिमा पर्छ, तब प्रकृतिका तीन गुणहरू बीचको पुरानो सन्तुलन भत्किन्छ। सत्त्व, रजस् र तमस् एक-अर्काभन्दा अगाडि बढ्न खोज्छन्, र यही गतिशीलताले अव्यक्त प्रकृतिबाट क्रमशः मन, इन्द्रिय, पञ्चतत्त्व र अन्त्यमा सम्पूर्ण भौतिक संसारको विकास सुरु हुन्छ। [जब निर्गुण चेतना (पुरुष) को प्रकाश जड प्रकृतिमा पर्छ, तब प्रकृतिका तीन गुणहरू बीचको पुरानो सन्तुलन भत्किन्छ र संसारको विकास सुरु हुन्छ।

यसलाई बुझ्न एउटा सरल उदाहरण हेरौं। एउटा शान्त, स्थिर ताल (Lake) कल्पना गर्नुहोस्, जसको सतह एकदमै समतल छ र पानीमा कुनै लहर छैन। यो ताल नै हो 'प्रकृति' को साम्यावस्था, जहाँ सत्त्व, रजस् र तमस् तीनै गुणहरू बराबर मिलेर शान्त अवस्थामा छन्। अब, जब घामको किरण (पुरुष/चेतना) त्यो तालमा पर्छ, के हुन्छ? पानीमा चमक देखा पर्छ, साना-साना लहरहरू उठ्न थाल्छन्, र पानीको गति सुरु हुन्छ। घामले पानीलाई 'बनाएको' होइन, तर घामको प्रकाशले पानीको भित्र लुकेको गतिशीलतालाई 'जागृत' गरिदियो। ठ्याक्कै त्यस्तै, चेतनाको प्रकाश प्रकृतिमा पर्दा, तीन गुणहरूको शान्त सन्तुलन भत्किन्छ: सत्त्वले 'मलाई अगाडि बढाउ' भन्छ। रजसले 'म छिटो चलूँ' भन्छ।

तमसले 'म रोकिरहूँ' भन्छ। यी तीनबीचको खिचातानीले एउटा गतिशील ऊर्जा सिर्जना हुन्छ। यही ऊर्जाको क्रमिक विकासले पहिले 'महत्' (बुद्धि / निर्णय शक्ति), त्यसपछि 'अहंकार' (म-भाव), त्यसपछि मन, पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच सूक्ष्म तन्मात्रा र अन्त्यमा पञ्चमहाभूत (आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी) को रूपमा सम्पूर्ण भौतिक संसार प्रकट हुन्छ।

अर्को उदाहरणपनि हेरौं। एउटा सुतेको मानिस (प्रकृति) लाई कसैले "उठ!" भनेर बोलायो (पुरुषको चेतना)। त्यसपछि उसको शरीरमा विभिन्न प्रक्रियाहरू चलन थाल्छन्। आँखा खुल्छ, मन जाग्न थाल्छ, हात-खुट्टा चल्छन्। र ऊ काममा लाग्छ। यहाँ "उठ" भन्ने आवाजले शरीरलाई 'नयाँ' बनाएको होइन, बरु भित्र लुकेको क्षमतालाई 'व्यक्त' गरिदिएको हो। यसरी नै सांख्य अनुसार, चेतना र प्रकृतिको यो मौन भेट नै संसारको उत्पत्तिको मूल कारण हो। चेतनाले केवल 'हेर्छ', प्रकृतिले 'नाच्छ'। र यही हेर्ने-नाच्ने खेलबाट नै मन, इन्द्रिय, तत्त्व र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको क्रमिक अभिव्यक्ति हुन्छ।]

अर्थात्, संसारको उत्पत्ति कुनै बाह्य आदेशबाट होइन, बरु चेतना र प्रकृतिको यही मौन अन्तरक्रियाबाट स्वतः स्फुरित भएको हो। प्रकृति नाच्छ, पुरुष हेर्छ। र यही हेर्ने-नाच्ने खेलबाट नै यो सम्पूर्ण जगतको रचना हुन्छ।

सांख्य दर्शनले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई २५ वटा मौलिक तत्त्वहरू (25 Tattvas) मा व्यवस्थित गरेको छ, जसले सृष्टिको संरचना र विकासक्रमलाई एउटा स्पष्ट मानचित्र (Blueprint) प्रदान गर्दछ। यी तत्त्वहरूलाई चार वर्गमा बाँड्न सकिन्छ: पहिलो, प्रकृति (Prakriti/Material Nature) । जुन केवल मूल कारण (Primary Cause) हो र कुनै अर्को कुराको कार्य (Effect) होइन। दोस्रो, प्रकृति-विकृति (Prakriti-Vikriti / Both Cause and Effect)। जसमा महत् (Mahat / Cosmic Intelligence), अहङ्कार (Ahankara / Ego / Principle of Individuation) र पाँच तन्मात्रा (Pancha Tanmatras / Subtle Elements) पर्दछन्। यी आफैं कारण पनि हुन् र अर्को तत्त्वको कार्य पनि हुन्। तेस्रो, विकृति (Vikriti / Only Effects)। जसमा एउटा मन (Manas/Coordinating Mind), पाँच ज्ञानेन्द्रिय (Jnanendriyas / Organs of Perception), पाँच कर्मेन्द्रिय (Karmendriyas / Organs of Action) र पाँच महाभूत (Pancha Mahabhutas / Gross Elements) समावेश छन्। यी केवल कार्य हुन्। आफ्नो कर्म गर्दछन्। अरु केही सिर्जना गर्दैनन्। र चौथो, पुरुष (Purusha / Consciousness) । जो न प्रकृति हो, न विकृति, बरु शुद्ध चेतना (Pure Awareness) हो। र यसले यो सम्पूर्ण प्रक्रियालाई केवल साक्षी (Witness) को रूपमा हेर्छ।

अब यो विकासक्रम (Evolutionary Sequence) कसरी अघि बढ्छ त्यसलाई बुझ्ने कोसिस गरौं।

जब चेतना (Purusha/Consciousness) को प्रकाश जड प्रकृति (Jada Prakriti / Unconscious Matter) मा पर्छ, सबभन्दा पहिले महत् (Mahat/Buddhi/Cosmic Intelligence) प्रकट हुन्छ। महत् [बुद्धि] ले ब्रह्माण्डलाई बुझ्ने, निर्णय गर्ने र क्रमबद्ध बनाउने सामर्थ्य (Decision-Making Capacity) दिन्छ। पुराणहरूमा यसै व्यवस्थापक शक्तिलाई विष्णु (Vishnu / Sustainer) को रूपमा चित्रण गरिएको छ।

[चेतनाको प्रकाश जड प्रकृतिमा पर्दा महत् प्रकट कसरिहुन्छ" भन्ने बुझ्न यसको सूक्ष्म चरणबद्ध प्रक्रिया (Micro-step Mechanism) लाई केलाउनु पर्ने हुन्छ। वेद-उपनिषद् र आधुनिक विज्ञान दुवैले फरक भाषामा यसको व्याख्या समान चरणहरूमा गरेको देखिन्छ। तैत्तिरीय उपनिषद् (२.१) ले सृष्टिको क्रमलाई "आत्मनः आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायुः, वायोर् अग्निः..." भनेर वर्णन गर्दछ। जहाँ अव्यक्त चेतन-सत्ताबाट पहिलो प्रकट हुने तत्त्व 'आकाश' (क्षेत्र / स्पेस / फिल्ड) हो, जसलाई सांख्यले 'महत् / बुद्धि' (Cosmic Intelligence/Principle of

Cosmic Order) को भूमिका मान्दछ। काठ उपनिषद् (१.३.१०-११) ले स्पष्ट पार्छ: “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था... मनसस्तु परा बुद्धिर् बुद्धेर आत्मा महान् परः॥” अर्थात्, इन्द्रियभन्दा मन, मनभन्दा बुद्धि (महत्), र बुद्धिभन्दा परेको आत्मा (पुरुष) छ। यसको सूक्ष्म कार्यविधि (Mechanism of Action) पाँच चरणमा बुझ्न सकिन्छ: (१) प्रकृति तीन गुणहरूको पूर्ण सन्तुलन (Guṇa-sāmya / State of Equilibrium) मा रहन्छ, जहाँ कुनै गति, रूप वा निर्णय हुँदैन; (२) पुरुषको सान्निध्य (Puruṣa-sannidhi / Proximity of Consciousness) ले यस सन्तुलनमा सूक्ष्म कम्पन (Vibration / Kṣobha) सिर्जना गर्छ, जसलाई उपनिषद्ले ‘चित्-आभास’ (Reflection of Awareness / Chidābhāsa) भन्दछ। (३) यो कम्पनले सत्त्व गुणलाई अग्रसर बनाउँछ, र सत्त्वको प्राबल्यबाट नै ‘महत्’ प्रकट हुन्छ। जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई व्यवस्थित गर्ने, निर्णय गर्ने र क्रमबद्ध बनाउने सामर्थ्य (Cosmic Decision-Making Capacity / Algorithmic Order) प्रदान गर्छ। (४) यसै महत् बाट ‘अहङ्कार’ (Principle of Individuation / Self-Reference) उत्पन्न हुन्छ, जसले सार्वभौमिक चेतनालाई ‘म’ र ‘मेरो’ को सीमामा बाँध्छ र (५) अहङ्कारबाट मन, इन्द्रिय, तन्मात्रा र महाभूतहरूको क्रमिक विकास (Stepwise Manifestation) सुरु हुन्छ।

आधुनिक भौतिकशास्त्र र ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology) ले यसै प्रक्रियालाई ‘स्पोन्टेनियस सिमेट्री ब्रेकिङ’ (Spontaneous Symmetry Breaking / Phase Transition) को रूपमा व्याख्या गर्दछ। बिग ब्याङ्ग पछिको प्रारम्भिक ब्रह्माण्ड एउटा अत्यधिक तातो, सघन र एकसमान ‘क्वान्टम भ्याकुम’ (Quantum Vacuum / Primordial Field) को रूपमा थियो, जहाँ सबै बलहरू एकीकृत र अव्यक्त अवस्थामा थिए। जब ब्रह्माण्ड विस्तार भयो र तापक्रम घट्यो, तब ‘फेज ट्रान्जिसन’ भयो। जस्तै तातो पानी चिसो हुँदा बरफको क्रिस्टल संरचना बन्छ।

यसै प्रक्रियामा पहिलो पटक ‘मौलिक नियमहरू’ (Fundamental Laws / Cosmic Order / Rta) प्रकट भए। जसले कणहरूलाई कसरी अन्तरक्रिया गर्ने, कसरी बलहरू छुट्टिने, र कसरी सूचना (Information) संरचनामा परिणत हुने भन्ने ‘निर्णय क्षमता’ (Algorithmic Decision-Making / Information Threshold) स्थापना गर्यो।

क्वान्टम सूचना सिद्धान्त (Quantum Information Theory) ले यसलाई ‘वेभफन्क्शन कोल्याप्स’ (Wavefunction Collapse / Actualization of Potential) र जटिलता विज्ञान (Complexity Science) ले ‘एमेर्जेन्स’ (Emergence / Self-Organization) भन्छ, जहाँ सरल तत्त्वहरूको अन्तरक्रियाले नयाँ स्तरको व्यवस्था र बुद्धि (Mahat-like Order) स्वतः उत्पन्न हुन्छ।

यसरी दुवै परम्पराले एउटै सूक्ष्म यान्त्रिकी (Micro-mechanism) देखाउँछन् । अव्यक्त सम्भाव्यता (Unmanifest Potential / Prakṛti in Equilibrium) मा चेतनाको सम्पर्क वा अवलोकन (Conscious Proximity / Observer Field / Puruṣa-sannidhi) ले सन्तुलन विघटन (Guṇa-Kṣobha / Symmetry Breaking) गराउँछ। जसबाट सूचना / नियमको पहिलो स्तर (Mahat /

Cosmic Intelligence / Fundamental Laws) स्वतः प्रकट हुन्छ। र त्यही नियमले नै ब्रह्माण्डलाई बुझ्ने, निर्णय गर्ने र क्रमबद्ध बनाउने क्षमता प्रदान गर्दछ।

सांख्यले यसलाई 'दर्शन र प्रकृतिको खेल' भन्छ। उपनिषद्ले 'ब्रह्म-मायाको लीला' भन्छ। र विज्ञानले 'चेतना-सूचना-पदार्थको अन्तरक्रिया' भन्छ, तर सबैको निष्कर्ष एउटै छः संसार बाह्य आदेशबाट बनेको होइन, बरु अव्यक्त प्रकृतिमा चेतनाको 'सम्पर्क' ले गर्दा निहित नियमहरू (Mahat) स्वतः जागृत हुन्छन्, र त्यही नियमले नै सम्पूर्ण भौतिक र मानसिक संरचनाको क्रमिक विकास सम्भव बनाउँछ।]

यसै महत् बाट अहङ्कार (Ahamkara/Ego/Principle of Individuality) जन्मिन्छ। जसले सार्वभौमिक चेतनालाई 'म' र 'मेरो' (I and Mine) को सीमामा बाँध्छ र व्यक्तित्वको ढाँचा तयार गर्छ। अहङ्कारबाट नै मन (Manas/Coordinating Mind) को उत्पत्ति हुन्छ। जसले विचार, भावना र इच्छाहरूलाई सञ्चालन गर्ने केन्द्र (Central Processor) को काम गर्छ।

उदाहरणका लागि, जस्तै एउटा कम्प्युटरको CPU (Central Processing Unit) ले इनपुट-आउटपुटलाई व्यवस्थापन गर्छ, त्यसरी नै मनले इन्द्रियहरूबाट आउने जानकारीलाई संकलन गरी निर्णयमा पुर्याउँछ। मनलाई बाह्य जगत संग जोड्नको लागि पाँच ज्ञानेन्द्रिय (Jnanendriyas / Organs of Perception: आँखा / Eyes, कान / Ears, नाक / Nose, जिब्रो / Tongue, छाला / Skin) र पाँच कर्मेन्द्रिय (Karmendriyas / Organs of Action: हात / Hands, खुट्टा / Feet, वाक् / Speech, मलद्वार / Excretory Organ, जननेन्द्रिय / Reproductive Organ) प्रकट हुन्छन्। जसले हामीलाई जान्न (To Know) र क्रिया गर्न (To Act) सक्षम बनाउँछन्।

तर जबसम्म त्यस वस्तुको सूक्ष्म गुण (Subtle Quality) तन्मात्रा (Tanmatra / Subtle Element) को रूपमा उपलब्ध हुँदैन, तब सम्म इन्द्रियहरूले कुनै पनि वस्तुलाई महसुस गर्न वा ग्रहण गर्न सक्दैनन्। त्यसैले पाँच तन्मात्राहरू: रूप (Rupa / Form), शब्द (Shabda / Sound), गन्ध (Gandha / Smell), रस (Rasa/Taste) र स्पर्श (Sparsha/Touch) उत्पन्न हुन्छन्। यी तन्मात्राहरू नै भौतिक जगत्को 'ब्लूप्रिन्ट' (Design Blueprint) हुन्। जब यी सूक्ष्म तत्त्वहरू आपसमा घनिष्ठ रूपमा मिल्छन् र स्थूल (Gross / Physical) हुन थाल्छन्, तब पाँच महाभूतहरू (Pancha Mahabhutas / Gross Elements: आकाश / Ether-Space, वायु / Air, अग्नि / Fire, जल / Water, पृथ्वी / Earth) को रूपमा हामीले देख्ने, छुने र अनुभव गर्ने ठोस संसार बन्छ।

यहीं आएर विकासको क्रममा तमो गुण (Tamo Guna / Principle of Inertia / Stability) हावी हुन्छ। जसले गतिलाई स्थिर बनाउँछ र सूक्ष्म चेतनालाई भौतिक रूपमा 'बाँध्छ'। तमसले विकासलाई रोकेको होइन, बरु यसलाई एउटा स्थायी, अनुभव योग्य भौतिक संरचनामा स्थिर गराउँछ। जस्तै तरल पानी (Liquid Water) जम्मेर बरफ (Ice / Solid) बन्छ, रूप परिवर्तन हुन्छ, तर तत्त्व एउटै रहन्छ।

यहींबाट मानिसको बन्धन (Bandha / Bondage) सुरु हुन्छ। पुरुष (Purusha / Consciousness) ले आफूलाई प्रकृति (Prakriti / Matter - Mind Complex) को उपज भएको ठान्छ। "म यो शरीर हुँ, म यो मन हुँ, म यो भावना हुँ" भन्ने भ्रम (Avidya / Ignorance / False Identification) मा पर्छ। त्यो भ्रम (मायाँ) ले सिर्जना गर्ने बन्धनले सुख (Pleasure), दुःख (Pain) र मोह (Delusion) को चक्र (Cycle of Suffering) मा मानिस बाँधिन्छ।

सांख्यले यो अवस्थालाई 'अविद्या' वा 'भ्रम' भन्छ, किनभने चेतना वास्तवमा कहिल्यै बदलिँदैन, कहिल्यै बाँधिँदैन, र कहिल्यै दुःखी हुँदैन। मुक्ति (Kaivalya / Liberation) भनेको यही भ्रम तोडेर पुरुष र प्रकृतिलाई अलग (Viveka / Discrimination) चिनु हो। जब ज्ञान (Jnana / True Knowledge) द्वारा हामीले बुझ्छौं कि "म द्रष्टा हुँ, भोक्ता होइन; म चेतना हुँ, पदार्थ होइन", तब प्रकृतिका गुणहरूले फेरि पुरुषलाई बाँध्न सक्दैनन्। र चेतना आफ्नो स्वभाविक, स्वतन्त्र (Innate Freedom) अवस्थामा फर्कन्छ। यो कुनै धार्मिक स्वर्ग होइन। बरु यो मनको पूर्ण स्पष्टता र आत्म-साक्षात्कार (Self-Realization) हो।

यसरी हेर्दा, सांख्यको २५ तत्त्वको सिद्धान्त केवल दार्शनिक सूची (Philosophical Catalogue) होइन, बरु यो ब्रह्माण्डको 'अव्यक्त देखि व्यक्त' सम्मको चरणबद्ध प्रक्रिया (Stepwise Manifestation Process) हो। आधुनिक क्वान्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Physics) ले जस्तै 'क्षेत्रबाट कणहरूको उत्पत्ति' (Field-to-Particle Emergence), सूचना सिद्धान्त (Information Theory) ले जस्तै 'कोड बाट संरचनाको विकास' (Code-to-Structure Evolution), र न्यूरोसाइन्स (Neuroscience) ले जस्तै 'चेतना र मस्तिष्कको अन्तरक्रिया' (Consciousness-Brain Interface) लाई व्याख्या गर्छ, ठ्याक्कै त्यसरी नै सांख्यले हजारौं वर्ष अघि नै यो मानचित्रद्वारा सृष्टिको गणितीय र अनुभवसिद्ध ढाँचा प्रस्तुत गरिसकेको थियो।

अन्त्यमा, यो ज्ञानले हामीलाई यो बुझाउँछ कि हामी बाह्य जगत्का अलग टुक्राहरू (Isolated Fragments) होइनौं, बरु हामी त्यही अव्यक्त प्रकृतिको व्यक्त रूप हौं, र यसलाई विवेक (Discrimination) र ध्यान (Meditation) द्वारा चिनु नै सनातन विज्ञानको मूल सन्देश हो।

सांख्य दर्शन अनुसार, पुरुष (Purusha / Consciousness) र प्रकृति (Prakriti / Matter-Mind Complex) को कहिल्यै वास्तविक मिलन (Real Union) हुँदैन; यो केवल 'संयोगाभास' (Apparent Union / Illusion of Contact) हो। यसलाई बुझ्न एउटा सरल उदाहरण हेरौं: जब ऐना (Mirror) को अगाडि कालो वस्तु राखिन्छ, ऐनामा कालो प्रतिबिम्ब (Reflection) देखिन्छ, तर ऐना वास्तवमा कहिल्यै कालो हुँदैन। उसको स्वभाव सधैं स्वच्छ र निर्विकार रहन्छ। ठ्याक्कै त्यस्तै, शुद्ध चेतनाको सामु प्रकृतिका विकारहरू (Modifications of Mind-Matter) प्रकट हुन्छन्, र अज्ञानतावश (Avidya / Ignorance) चेतनाले आफूलाई नै यी विकारहरूसँग जोडेर हेर्छ। उदाहरणका लागि, "मेरो फोन हरायो, म दुःखी भएँ" भन्दा वास्तवमा ऊ त केवल 'द्रष्टा' (Seer / Witness) मात्र हो। शरीर, मन र वस्तुहरू उसका 'अनुभवका विषय' (Objects of

Experience) हुन्, 'उ' होइनन्। यही 'म-भाव' को भ्रम (False Identification / Egoic Misattribution) नै सबै दुःखको मूल जड हो।

यसै अज्ञानताले गर्दा मानिसले जीवनमा तीन प्रकारका ताप वा दुःखहरू (Three Types of Suffering / Tāpa-traya) भोग्नुपर्छ। पहिलो, 'आधिभौतिक दुःख' (Adhibhautika Suffering / Physical-Material Suffering), जुन भौतिक संसारबाट उत्पन्न हुन्छ—रोग (Disease), भोक (Hunger), गरिबी (Poverty), वा प्रियजनको वियोग (Loss of Loved Ones)। दोस्रो, 'आधिदैविक दुःख' (Adhidaivika Suffering / Natural-Divine Calamities), जुन प्राकृतिक शक्तिहरूबाट आउँछ—अतिवृष्टि (Floods), अनावृष्टि (Drought), भूकम्प (Earthquake), वा महामारी (Pandemic)। तेस्रो, 'आध्यात्मिक दुःख' (Adhyatmika Suffering / Psychological-Spiritual Anxiety), जुन आफ्नै मन-बुद्धिबाट उत्पन्न हुन्छ—नैतिक द्वन्द्व (Moral Dilemma), सामाजिक प्रतिष्ठाको चिन्ता (Ego Anxiety), वा भविष्यको अनिश्चितताले दिने आन्तरिक अशान्ति (Existential Anxiety)। आधुनिक मनोविज्ञान (Modern Psychology) ले यसैलाई 'कग्निटिभ डिसोर्डेन्स' (Cognitive Dissonance) र 'आइडेन्टिटी क्राइसिस' (Identity Crisis) को रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसले पुष्टि गर्छ कि दुःख बाह्य वस्तुमा होइन, बरु हाम्रो 'अर्थ-निर्माण' (Meaning-Making Process) र 'आत्म-अवधारणा' (Self-Concept) मा निहित छ।

जब चैत्यन्य पुरुषमा यो विवेकज्ञान (Discriminative Knowledge / Viveka-Jnana) उत्पन्न हुन्छ कि "म प्रकृति होइन, म शरीर होइन, म मन होइन, म विचार होइन, म त केवल शुद्ध प्रकाश (Pure Light / Consciousness) हुँ, जसमा कुनै परिवर्तन, बन्धन वा दुःख कहिल्यै हुँदैन," तब ऊ प्रकृतिको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ। यसलाई सांख्यले एउटा प्रसिद्ध उपमा (Analogy) दिएर बुझाएको छ: एउटा अन्धो (Blind Person / Prakriti) र एउटा लङ्गडो (Lame Person / Purusha) जङ्गलको आगोमा फस्छन्। अन्धो हिँड्न सक्छ तर देख्दैन, लङ्गडो देख्छ तर हिँड्न सक्दैन। जब दुवैले सहकार्य गर्छन्—लङ्गडोले काँधमा बसेर बाटो देखाउँछ र अन्धोले हिँड्छ—दुवै सुरक्षित स्थानमा पुग्छन्। गन्तव्यमा पुगेपछि लङ्गडो (पुरुष) अन्धो (प्रकृति) सँग अलग हुन्छ, किनभने अब हिँड्नु पर्दैन। ठ्याक्कै त्यस्तै, चेतनाले (तपाइको आत्मा) प्रकृतिको (तपाइको मुढ शरीर) सहारा लिएर संसारको अनुभव गर्छ, तर विवेक द्वारा आफ्नो स्वतन्त्र स्वरूप चिन्दा समेत उसले त्यो प्रकृतिलाई 'त्याग्दैन' बरु यो स्पष्ट अनुभूति गर्छ कि प्रकृति आफूभन्दा फरक तत्त्व हो, र निश्चित उद्देश्यका लागि मात्र यससँग आफु जोडिएको छ। आफू जोडिएर रहनुको कारण (Cause / Life Objective) र छुट्टिने बिन्दु (Destiny / Liberation Point) समेत स्पष्ट भएको हुँदा यो अवस्था बाट नै उसले 'मुक्ति' (Moksha / Kaivalya / Liberation) को अनुभूति गर्न थाल्दछ। जुन पूर्ण सचेत चेतनाको अवस्था हो, अचेत अवस्था होइन। उसको जब जीवन जिउनुको उद्देश्य पुरा हुन्छ र जो भौतिक देह त्यागको बिन्दुमा पुग्दछ त्यो बिन्दु पछि ऊ सदैवको लागि पूर्ण रूपमा मुक्त हुन्छ। मोक्ष मार्गमा अग्रसर हुन्छ।

सनातन परम्परामा मानिएको मुक्ति कुनै धार्मिक स्वर्ग (Religious Heaven) वा मृत्युपछिको अवस्था होइन, बरु यो 'अहिले, यहीं' को चेतनाको पूर्ण स्पष्टता (Present-Moment Clarity) हो। आधुनिक न्यूरोसाइन्सले

(Neuroscience) देखाएको छ कि जब मानिस 'मेटा-कग्निशन' (Meta-Cognition / Thinking about Thinking) र 'माइन्डफुलनेस' (Mindfulness / Non-Identified Awareness) को अभ्यास गर्छ, तब मस्तिष्कको 'डिफल्ट मोड नेटवर्क' (Default Mode Network / DMN, जुन 'म-भाव' र आत्म-सन्दर्भको लागि जिम्मेवार छ) को अतिसक्रियता घट्छ। व्यक्ति 'अनुभवलाई हेर्ने' तर 'त्यससँग नजोडिने' अवस्थामा पुग्छ, जसलाई सांख्यले 'कैवल्य' (Kaivalya / Isolation of Consciousness) भन्छ। यहाँ चेतना आफ्नै प्रकाशमा स्थिर हुन्छ र प्रकृतिका गुणहरूले फेरि उसलाई बाँध्न सक्दैनन्।

सांख्य दर्शनले ज्ञान प्राप्तिका लागि केवल तीनवटा प्रमाणहरूलाई (Pramāṇas / Means of Valid Knowledge) मान्यता दिन्छ। पहिलो, प्रत्यक्ष प्रमाण (Pratyaksha / Perception), जुन इन्द्रिय र विषयको प्रत्यक्ष सम्पर्कबाट उत्पन्न हुने ज्ञान हो; यसमा विशेष ज्ञान (Particular Knowledge / जस्तै: एउटा विशिष्ट गाई देख्नु) र सामान्य ज्ञान (Universal Perception / जस्तै: 'गाईत्व' वा Cowness को अवधारणा बुझ्नु) दुवै समावेश छन्। दोस्रो, अनुमान प्रमाण (Anumāna / Inference), जसमा हेतु वा लिङ्ग (Hetu / Middle Term / Sign) को आधारमा नदेखिएको कुराको ज्ञान प्राप्त गरिन्छ (जस्तै: पहाडमा धुवाँ देखेर आगो छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्नु)। तेस्रो, शब्द प्रमाण (Śabda / Testimony), जुन विश्वसनीय स्रोत वा आप्त पुरुष (Āpta Puruṣa / Reliable Authority) को वचनमा आधारित हुन्छ। जुन कुरा प्रत्यक्ष अनुभव र तार्किक अनुमानभन्दा पर छ (जस्तै: सूक्ष्म तत्त्वहरूको स्वरूप वा दूरस्थ स्थानको यथार्थ), त्यस्ता विषयमा हामीले पारङ्गत विशेषज्ञ वा ऋषिमुनिहरूको प्रामाणिक ज्ञानलाई आधार मान्नुपर्छ।

अन्त्यमा, सांख्य दर्शनले यी २५ तत्त्वहरू (25 Tattvas) र तार्किक प्रमाणहरू मार्फत सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको संरचना र विकासक्रमलाई अत्यन्त वैज्ञानिक र स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरेको छ। यो दर्शनले अन्धविश्वास र अटकलहरूबाट टाढा रहँदै, विशुद्ध वैज्ञानिक चिन्तन (Scientific Thinking) र प्रमाण-आधारित आत्म-अन्वेषणतर्फ हाम्रो बुझाइलाई मार्गदर्शन गर्दछ।

कपिल सूत्र (Kapila Sutra)

ब्रह्माण्डको प्राचीनतम स्वदेशी सिद्धान्त
आधुनिक विज्ञानको कसीमा

महर्षि कपिलको सांख्य दर्शनको कपिल सूत्र (मुनि पञ्चशिखको संकलन)

प्रस्तावना

सांख्य दर्शन (Samkhya Philosophy) नेपालको त्रिबेणी नवलपरासीमा तैयार भएको सबैभन्दा प्राचीन, वैज्ञानिक र तार्किक दर्शन हो। यसको प्रतिपादन नेपालको कपिलवस्तुमा जन्म लिएका नेपाली मूलका महर्षि कपिल (Maharishi Kapila) ले गर्नुभएको थियो, जसलाई भगवान् बुद्ध, महावीर, र अन्य महान् दार्शनिकहरूभन्दा पनि हजारौं वर्ष पहिलेको मानिन्छ। सांख्य शब्दको अर्थ "सम्यक् ज्ञान" (Perfect Knowledge) वा "संख्या" (Enumeration) हो, किनकि यसले ब्रह्माण्डलाई २५ वटा तत्त्वहरूमा (25 Tattvas) गणना गरेर सृष्टिको विकासक्रमलाई तार्किक र गणितीय रूपमा व्याख्या गर्दछ। कपिलको सांख्य दर्शनको संकलन र सुरक्षा आसुरिले गर्नु भएको थियो। त्यसपछिका मुनि पञ्चशिखले यसलाई क्रम बद्ध रूपमा मिलाएर कपिल सूत्र (Kapila Sutra) को नाममा यसको जगेर्ना गरे। आचार्य ईश्वरकृष्णले कपिल सूत्र (Kapila Sutra) लाई सांख्य कारिका (Samkhya Karika) को रूपमा स्तरोन्नति (staronnati) र अद्यावधिक (adyaavadhik) बिकसित गर्नुभयो।

सांख्य कारिका (Samkhya Karika) सांख्य दर्शनको सबैभन्दा प्रामाणिक र प्रसिद्ध ग्रन्थ हो। त्यस रचनाको बृहत्तुत अभिलेखीकरण लगभग चौथो-पाँचौं शताब्दीमा नेपाली मूलका आचार्य ईश्वरकृष्णले (Acharya Ishvara Krishna) देवघाटमा गर्नुभएको थियो। यसमा जम्मा ७२ वटा कारिकाहरू (दार्शनिक सूत्र/श्लोकहरू) छन्, जसले सांख्यको तत्त्वज्ञान, प्रमाणशास्त्र र मोक्षविद्यालाई अत्यन्त संक्षिप्त र तार्किक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यो ग्रन्थ कपिल मुनिको मौलिक सांख्य सूत्रको सार हो, जसलाई ईश्वरकृष्णले सरल र व्यवस्थित रूपमा पुनर्प्रस्तुत गर्नुभएको थियो।

यो पुस्तक "कपिल सूत्र" (Kapila Sutra) ले ती प्राचीन सत्यहरूलाई आधुनिक विज्ञान क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics), ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology), न्युरोसाइन्स (Neuroscience), र मनोविज्ञान (Psychology) को कसीमा राखेर जाँच्दछ र प्रमाणित गर्दछ कि हजारौं वर्षअघिका ऋषिमुनिहरूले जुन सत्य आन्तरिक अनुभवबाट पत्ता लगाएका थिए, आधुनिक विज्ञानले आज प्रयोगशालामा त्यही सत्यलाई पुष्टि गरिरहेको छ।

सांख्य दर्शनको परम्परा यसरी चलेको छ: कपिल (कपिलवस्तु नेपाल कपिल गोत्र ब्राह्मण) → आसुरि (कपिल ऋषिकै परिवार/वंशमा नवलपरासीमा जन्मेको कपिल गोत्र ब्राह्मण) → पञ्चशिख (आसुरिका शिष्य कपिल वंशबाट त्रिबेणी नवलपरासीमा जन्मेको कौशिक गोत्र ब्राह्मण) → ईश्वरकृष्ण (नेपाल देवघाटमा जन्मेको कौशिक गोत्र ब्राह्मण)। यो पुस्तकमा प्रत्येक अध्यायमा मूल संस्कृत सूत्र (ऋचा), विस्तृत नेपाली व्याख्या, गहिरो संस्कृत शब्दहरू आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण, र अन्त्यमा एउटा गहिरो तर सरल र मनोरञ्जक कथा समावेश गरिएको छ, जसले शिक्षालाई सजिलो र स्मरणीय बनाउँछ।

विषयसूची (Table of Contents)

अध्याय १: मङ्गलाचरण र सांख्यको परिचय

(Invocation and Introduction to Samkhya)

अध्याय २: दुःखको समस्या र ज्ञानको खोजी

(The Problem of Suffering and the Quest for Knowledge)

अध्याय ३: प्रमाण — ज्ञानका साधनहरू

(Pramana — The Means of Valid Knowledge)

अध्याय ४: सत्कार्यवाद — कारण र कार्यको सिद्धान्त

(Satkaryavada — The Theory of Causation)

अध्याय ५: प्रकृति — मूल कारण

(Prakriti — The Primal Cause)

अध्याय ६: त्रिगुण — सत्त्व, रजस् र तमस्

(The Three Gunas — Sattva, Rajas, and Tamas)

अध्याय ७: पुरुष — चेतन तत्त्व

(Purusha — The Conscious Principle)

अध्याय ८: पुरुष-प्रकृति संयोग र सृष्टि

(Union of Purusha-Prakriti and Creation)

अध्याय ९: पञ्चविंशति तत्त्व — सृष्टिको विकास क्रम

(The 25 Tattvas — Evolution of Creation)

अध्याय १०: लिङ्गशरीर, भाव र संसार

(Subtle Body, Dispositions, and Transmigration)

अध्याय ११: मोक्ष — मुक्तिको मार्ग

(Moksha — The Path to Liberation)

अध्याय १२: सांख्यको व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग र उपसंहार

(Practical Application and Conclusion)

अध्याय १

मङ्गलाचरण र सांख्यको परिचय

(Invocation and Introduction to Samkhya)

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥

(श्वेताश्वतर उपनिषद् ४.५)

नेपाली व्याख्या:

एउटी जन्मरहित (अजा), रातो, सेतो र कालो रङ भएकी, र आफू जस्तै अनेकौं प्रजाहरू (रूपहरू) सिर्जना गर्ने प्रकृतितर्फ एउटा जन्मरहित (अजो) पुरुष आसक्त भएर त्यसको उपभोग गर्दछ। तर अर्को जन्मरहित पुरुषले भने त्यस प्रकृतिको सम्पूर्ण उपभोग गरिसकेपछि त्यसलाई त्यागिदिन्छ (मुक्त हुन्छ)।

यस श्लोकमा सांख्य दर्शनको मूल सार लुकेको छ। रातो, सेतो र कालो रङले क्रमशः रजस् [Rajas], सत्त्व [Sattva], र तमस् [Tamas] गुणहरूलाई जनाउँछन्। पहिलो जन्मरहित तत्त्व "मूल प्रकृति" [Mula Prakriti] हो, दोस्रो जन्मरहित तत्त्व प्रकृतिमा फसेको "जीव" [Jiva] वा बद्ध पुरुष हो, र तेस्रो जन्मरहित तत्त्व मुक्त "पुरुष" [Liberated Purusha] हो।

कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुराये ।

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्येमाः ॥

(सांख्य कारिका — वन्दना श्लोक)

नेपाली व्याख्या:

हामी महान् मुनि कपिल, उहाँका शिष्य आसुरि, पञ्चशिख र ईश्वरकृष्णलाई नमस्कार गर्दछौं। यो श्लोकले सांख्य दर्शनको गुरु-शिष्य परम्पराको रेखाचित्र प्रस्तुत गर्दछ: कपिल → आसुरि → पञ्चशिख → ईश्वरकृष्ण।

सांख्य दर्शनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सांख्य दर्शन [Samkhya Philosophy] भारतीय उपमहाद्वीपको सबैभन्दा प्राचीन र वैज्ञानिक दर्शन मानिन्छ। "सांख्य" शब्दको अर्थ "संख्या" [Enumeration] वा "सम्यक् ज्ञान" [Perfect Knowledge] हो। यसले ब्रह्माण्डलाई २५ वटा तत्त्वहरूमा [25 Tattvas] वर्गीकरण गरेर सृष्टिको विकासक्रमलाई गणितीय र तार्किक रूपमा व्याख्या गर्दछ। हजारौं वर्षअघि महर्षि कपिलले प्रतिपादन गर्नुभएको यो सिद्धान्तले ईश्वर वा कुनै बाह्य सृष्टिकर्ताको कल्पना नगरी, प्रकृति [Prakriti] र पुरुष [Purusha] को संयोगबाट ब्रह्माण्डको उत्पत्ति भएको मान्दछ।

सांख्य कारिका (Samkhya Karika) सांख्य दर्शनको सबैभन्दा प्रामाणिक र प्रसिद्ध ग्रन्थ हो, जसको रचना लगभग चौथो-पाँचौं शताब्दीमा आचार्य ईश्वरकृष्ण (Acharya Ishvara Krishna) ले गर्नुभएको थियो।

यसमा जम्मा ७२ वटा कारिकाहरू (दार्शनिक सूत्र/श्लोकहरू) छन्, जसले सांख्यको तत्त्वज्ञान, प्रमाणशास्त्र र मोक्षविद्यालाई अत्यन्त संक्षिप्त र तार्किक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

आधुनिक विज्ञानको कसीमा हेर्दा, सांख्य दर्शनले क्वान्टम भौतिकी [Quantum Physics] र ब्रह्माण्ड विज्ञान [Cosmology] का धेरै सिद्धान्तहरूसँग समानता राख्दछ। जसरी आधुनिक विज्ञानले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई ऊर्जा र पदार्थको खेल मान्दछ, सांख्यले त्यसलाई प्रकृति (पदार्थ/ऊर्जा) र पुरुष (चेतना) को अन्तरक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्दछ।

◆ कथा ◆

कपिल मुनिको जन्म र ज्ञान

प्राचीन कालमा कर्दम ऋषि र देवहूतिको पुत्रको रूपमा कपिल मुनिको जन्म भयो। उहाँ सानैदेखि अत्यन्त ज्ञानी र गम्भीर हुनुहुन्थ्यो। एकदिन माता देवहूतिले उहाँलाई सोध्नुभयो, "हे पुत्र! यो संसारमा यति धेरै दुःख किन छ? र यसबाट मुक्त हुने उपाय के हो?" कपिल मुनिले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, "माता, दुःखको कारण अज्ञानता हो। जबसम्म हामीले आफूलाई यो शरीर र मन मात्र सम्झन्छौं, तबसम्म दुःख रहिरहन्छ। तर जब हामीले आफूलाई शुद्ध चेतना (पुरुष) को रूपमा चिन्छौं र यो परिवर्तनशील संसार (प्रकृति) भन्दा अलग देख्छौं, तब हामी मुक्त हुन्छौं।" यही ज्ञान नै सांख्य दर्शनको जग बन्थ्यो, जसले आज पनि मानिसलाई दुःखबाट मुक्तिको बाटो देखाइरहेको छ।

॥ इति ॥

अध्याय २

दुःखको समस्या र ज्ञानको खोजी

(The Problem of Suffering and the Quest for Knowledge)

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।

दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥१॥

(सांख्य कारिका १)

नेपाली व्याख्या:

तीन प्रकारका दुःखहरूको [Three-fold Suffering] निरन्तर प्रहारबाट पीडित भएपछि, ती दुःखहरूलाई नाश गर्ने उपाय जान्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ। यदि कसैले भन्छ कि संसारमा देखिने (लौकिक) उपायहरू छँदैछन् नि, यो जिज्ञासा किन चाहियो? भने त्यसको उत्तर हो — लौकिक उपायहरूले दुःखलाई पूर्ण रूपमा (एकान्ततः) र सधैंका लागि (अत्यन्ततः) नाश गर्न सक्दैनन्।

त्रिविध दुःख (Tritapa)

सांख्य दर्शनका अनुसार मानव जीवनमा मुख्यतया तीन प्रकारका दुःखहरू हुन्छन्:

१. आध्यात्मिक दुःख [Adhyatmika Duhkha]: यो आफ्नै शरीर र मनबाट उत्पन्न हुने दुःख हो। शारीरिक रोगव्याधि र मानसिक तनाव, चिन्ता, डिप्रेसन यस अन्तर्गत पर्दछन्।
२. आधिभौतिक दुःख [Adhibhautika Duhkha]: यो बाह्य प्राणीहरू वा वस्तुहरूबाट उत्पन्न हुने दुःख हो। जस्तै: सर्पले टोक्नु, शत्रुले आक्रमण गर्नु, वा दुर्घटना हुनु।
३. आधिदैविक दुःख [Adhidaivika Duhkha]: यो प्राकृतिक वा दैवी प्रकोपबाट हुने दुःख हो। जस्तै: भूकम्प, बाढी, पहिरो, वा ग्रहगोचरको प्रभाव।

आधुनिक मनोविज्ञान [Modern Psychology] र चिकित्सा विज्ञानले पनि मानिसका दुःखहरूलाई शारीरिक, मानसिक र वातावरणीय कारकहरूमा विभाजन गर्दछ। हामीले औषधी खाएर वा भौतिक सुखसुविधा जम्मा गरेर केही समयका लागि दुःखलाई दबाउन सक्छौं, तर ती उपायहरू स्थायी हुँदैनन्। सांख्यले भन्छ दुःखको स्थायी समाधान "विवेकज्ञान" [Discriminative Knowledge] बाट मात्र सम्भव छ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥२॥

(सांख्य कारिका २)

नेपाली व्याख्या:

लौकिक उपायहरू जस्तै, वेद वा शास्त्रहरूमा बताइएका उपायहरू (यज्ञ, अनुष्ठान आदि) पनि अपूर्ण छन्, किनकि ती अशुद्धि, क्षय (नाशवान्) र अतिशय (असमानता) ले युक्त छन्। यी दुवैभन्दा विपरीत उपाय नै श्रेष्ठ छ, जुन व्यक्त (Manifest), अव्यक्त (Unmanifest), र ज्ञ (Knower/Purusha) को विज्ञान (विशेष ज्ञान) बाट प्राप्त हुन्छ।

♦ कथा ♦ राजा र वैद्यको कथा

एकजना शक्तिशाली राजा थिए, जसलाई सधैं टाउको दुख्ने रोग थियो। उनले राज्यका सबैभन्दा ठूला वैद्यहरूलाई बोलाए। वैद्यहरूले अनेकौं जडीबुटी दिए। औषधी खाँदा केही दिन निको हुन्थ्यो, तर फेरि बल्झिन्थ्यो। राजा निराश भए। एकदिन एकजना ज्ञानी सन्त दरबारमा आए। उनले राजालाई भने, "राजन्! तपाईंका वैद्यहरूले लक्षणको उपचार गरिरहेका छन्, रोगको जराको होइन। तपाईंको टाउको दुखाइको कारण राज्यको अत्यधिक चिन्ता र तनाव हो। जबसम्म तपाईंले आफ्नो मनलाई शान्त राख्न सिकनुहुन्न, कुनै औषधीले स्थायी काम गर्दैन।" राजाले सन्तको कुरा बुझे र ध्यानको अभ्यास गर्न थाले। बिस्तारै उनको रोग सधैंका लागि निको भयो। सांख्यले पनि यही भन्छ — बाहिरी उपायहरू अस्थायी हुन्छन्, भित्री ज्ञान नै स्थायी समाधान हो।

॥ इति ॥

अध्याय ३

प्रमाण — ज्ञानका साधनहरू

(Pramana — The Means of Valid Knowledge)

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च, सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं, प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥४॥

(सांख्य कारिका ४)

नेपाली व्याख्या:

दृष्ट (प्रत्यक्ष), अनुमान, र आप्तवचन (शब्द) - यी तीनवटा प्रमाणहरू [Means of Valid Knowledge] नै मुख्य हुन्, किनकि अन्य सबै प्रमाणहरू यिनै तीनभित्र समावेश हुन्छन्। जान्नुपर्ने विषय (प्रमेय) को सिद्धि यिनै प्रमाणहरूबाट मात्र हुन्छ।

ज्ञान प्राप्तिका तीन वैज्ञानिक आधारहरू

सांख्य दर्शनले कुनै पनि कुरालाई अन्धविश्वासको भरमा मान्दैन। यसले ज्ञान प्राप्तिका लागि तीनवटा वैज्ञानिक र तार्किक साधनहरू प्रस्तुत गर्दछ:

१. प्रत्यक्ष प्रमाण [Direct Perception]: हाम्रा पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू (आँखा, कान, नाक, जिब्रो, छाला) ले बाहिरी वस्तुहरूसँग सम्पर्क गर्दा प्राप्त हुने निश्चित ज्ञान नै प्रत्यक्ष प्रमाण हो। आधुनिक विज्ञानमा यसलाई "Empirical Observation" भनिन्छ।
२. अनुमान प्रमाण [Inference]: प्रत्यक्ष देखिएको कुराको आधारमा नदेखिएको कुराको ज्ञान प्राप्त गर्नु अनुमान हो। जस्तै: डाँडामा धुवाँ देखेर त्यहाँ आगो छ भनी थाहा पाउनु। विज्ञानमा यसलाई "Logical Deduction" वा "Hypothesis Testing" भनिन्छ।
३. शब्द प्रमाण वा आप्तवचन [Valid Testimony]: भरपर्दो, सत्यवादी र ज्ञानी व्यक्ति वा प्रामाणिक ग्रन्थहरूले भनेको कुरालाई मान्नु। विज्ञानमा यसलाई "Peer-reviewed Literature" वा "Expert Testimony" भन्न सकिन्छ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियाघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥७॥

(सांख्य कारिका ७)

नेपाली व्याख्या:

कुनै वस्तु अस्तित्वमा भएर पनि हामीले त्यसलाई देख्न नसक्नुका आठ कारणहरू छन्: अत्यधिक दूरी, अत्यधिक नजिक, इन्द्रियहरूको कमजोरी, मनको अस्थिरता, वस्तुको सूक्ष्मता, बीचमा कुनै अवरोध हुनु, अर्को वस्तुले दबाउनु, र समान वस्तुहरूसँग मिसिनु।

आधुनिक विज्ञानले पनि यही कुरा पुष्टि गर्दछ। हामीले नाङ्गो आँखाले ब्याक्टेरिया वा परमाणु देख्न सक्दैनौं किनकि ती अत्यन्त सूक्ष्म [Subtle] हुन्छन्। त्यसका लागि हामीलाई माइक्रोस्कोप चाहिन्छ। त्यसैगरी, प्रकृति र पुरुष जस्ता सूक्ष्म तत्त्वहरूलाई चिन्नका लागि हामीलाई "विवेकज्ञान" रूपी माइक्रोस्कोपको आवश्यकता पर्दछ।

◆ कथा ◆

अन्धो मानिस र हात्ती

एउटा गाउँमा चारजना दृष्टिविहीन मानिसहरू थिए। उनीहरूले कहिल्यै हात्ती देखेका थिएनन्। एकदिन गाउँमा हात्ती आयो। उनीहरूले छामेर हात्ती कस्तो हुन्छ भनी थाहा पाउने प्रयास गरे। एकजनाले खुट्टा छाम्यो र भन्यो, "हात्ती त खम्बा जस्तो हुँदो रहेछ।" अर्कोले पुच्छर छाम्यो र भन्यो, "होइन, हात्ती त डोरी जस्तो हुन्छ।" तेस्रोले कान छाम्यो र भन्यो, "हात्ती त नाङ्गो जस्तो हुन्छ।" चौथोले सुँड छाम्यो र भन्यो, "हात्ती त ठूलो सर्प जस्तो हुन्छ।" उनीहरू आपसमा झगडा गर्न थाले। तब एकजना आँखा देख्ने ज्ञानी मानिस त्यहाँ आए र भने, "तिमीहरू सबै सही छौ, तर तिमीहरूको ज्ञान अपूर्ण छ। तिमीहरूले हात्तीको एउटा सानो अंश मात्र छामेका छौ। सम्पूर्ण हात्ती यी सबैको योग हो।" यस कथाले सिकाउँछ कि हाम्रो इन्द्रियजन्य ज्ञान (प्रत्यक्ष प्रमाण) सीमित हुन सक्छ, त्यसैले पूर्ण सत्य बुझ्न अनुमान र ज्ञानीहरूको वचन (आप्तवचन) को पनि सहारा लिनुपर्छ।

॥ इति ॥

अध्याय ४

सत्कार्यवाद — कारण र कार्यको सिद्धान्त

(Satkaryavada — The Theory of Causation)

असदकरणादुपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्, कारणभावाच्च, सत्कार्यम् ॥९॥

(सांख्य कारिका ९)

नेपाली व्याख्या:

कार्य (उत्पन्न हुने वस्तु) सधैं आफ्नो कारणमा पहिलेदेखि नै विद्यमान हुन्छ (सत्कार्यम्)। यसका पाँचवटा प्रमाणहरू छन्:

१. असत् (नभएको कुरा) बाट कुनै पनि कुरा उत्पन्न गर्न सकिँदैन (असदकरणात्)।
२. कुनै पनि कार्य उत्पन्न गर्नका लागि त्यसको निश्चित उपादान (सामग्री) ग्रहण गर्नुपर्छ (उपादानग्रहणात्)।
३. सबै कुराबाट सबै कुरा उत्पन्न हुन सक्दैन (सर्वसम्भवाभावात्)।

४. जुन कारणमा जुन कार्य उत्पन्न गर्ने शक्ति हुन्छ, त्यसले त्यही कार्य मात्र उत्पन्न गर्न सक्छ (शक्तस्य शक्यकरणात्)।

५. कार्य भनेको कारणकै अर्को रूप (स्वभाव) हो (कारणभावाच्च)।

सत्कार्यवाद र आधुनिक विज्ञान

सांख्य दर्शनको "सत्कार्यवाद" [Satkaryavada] सिद्धान्तले भन्छ कि ब्रह्माण्डमा कुनै पनि नयाँ कुरा शून्यबाट उत्पन्न हुँदैन, र भएको कुरा कहिल्यै पूर्ण रूपमा नष्ट हुँदैन। यो सिद्धान्त आधुनिक विज्ञानको "ऊर्जा संरक्षणको नियम" [Law of Conservation of Energy] सँग ठ्याक्कै मिल्छ। विज्ञानले भन्छ — "Energy can neither be created nor destroyed; it can only be transferred or changed from one form to another."

त्यसैगरी, अल्बर्ट आइन्स्टाइनको प्रसिद्ध समीकरण $E=mc^2$ ले पनि पदार्थ र ऊर्जा एउटै कुराका दुई रूप हुन् भनी प्रमाणित गर्छ। सांख्यले हजारौं वर्षअघि नै भनेको थियो कि माटो (कारण) मा घँटो (कार्य) पहिलेदेखि नै लुकेको हुन्छ, कुम्हालेले त केवल त्यसलाई आकार मात्र दिने हो। त्यसैगरी, ब्रह्माण्डको उत्पत्ति (Big Bang) पनि शून्यबाट भएको होइन, बरु अत्यन्त सघन र सूक्ष्म अवस्थामा रहेको "मूल प्रकृति" [Mula Prakriti] को विस्तार मात्र हो।

◆ कथा ◆

तिलको गेडा र तेल

एकजना शिष्यले आफ्ना गुरुलाई सोधे, "गुरुदेव! यदि कार्य कारणमा पहिलेदेखि नै हुन्छ भने, हामीले त्यसलाई किन देख्दैनौं?" गुरुले मुस्कुराउँदै एउटा तिलको गेडा हातमा लिएर भने, "हेर वत्स! यो तिलको गेडाभित्र तेल छ कि छैन?" शिष्यले भने, "छ गुरुदेव।" गुरुले फेरि सोधे, "के तिमीले त्यो तेल अहिले देखिरहेका छौं?" शिष्यले भने, "छैन, त्यसलाई त पेलपछि मात्र देख्न सकिन्छ।" गुरुले सम्झाए, "हो, जसरी तिलभित्र तेल अव्यक्त रूपमा लुकेको हुन्छ र पेलपछि मात्र व्यक्त हुन्छ, त्यसैगरी सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड मूल प्रकृतिभित्र अव्यक्त रूपमा लुकेको हुन्छ र विकासक्रमसँगै व्यक्त हुन्छ। शून्यबाट कहिल्यै केही बन्दैन, बालुवा पेलेर कहिल्यै तेल निस्कँदैन।"

॥ इति ॥

अध्याय ५

प्रकृति — मूल कारण
(Prakriti — The Primal Cause)

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥

(सांख्य कारिका ३)

नेपाली व्याख्या:

मूल प्रकृति [Primal Nature] कसैको पनि कार्य (विकृति) होइन, यो सबैको कारण मात्र हो। महत् (बुद्धि), अहङ्कार र पाँच तन्मात्राहरू गरी सातवटा तत्त्वहरू कारण (प्रकृति) र कार्य (विकृति) दुवै हुन्। सोह्रवटा तत्त्वहरू (पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, मन र पाँच महाभूत) केवल कार्य (विकार) मात्र हुन्। तर पुरुष [Purusha] न त कसैको कारण हो, न त कसैको कार्य नै हो।

प्रकृतिको स्वरूप र विज्ञान

सांख्य दर्शनका अनुसार "प्रकृति" भनेको सम्पूर्ण भौतिक र मानसिक जगत्को मूल स्रोत हो। यो अनन्त, सूक्ष्म, र निरन्तर परिवर्तनशील छ। आधुनिक ब्रह्माण्ड विज्ञान [Modern Cosmology] ले पनि ब्रह्माण्डको अधिकांश भाग "डार्क म्याटर" [Dark Matter] र "डार्क इनर्जी" [Dark Energy] ले बनेको मान्दछ, जसलाई हामीले प्रत्यक्ष देख्न सक्दैनौं तर त्यसको प्रभावबाट त्यसको अस्तित्व अनुमान गर्न सक्छौं। सांख्यको "अव्यक्त प्रकृति" [Unmanifest Prakriti] पनि त्यस्तै हो।

क्वान्टम फिल्ड थ्योरी [Quantum Field Theory] ले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई विभिन्न "फिल्ड" (क्षेत्र) हरूको कम्पन मान्दछ। सांख्यले पनि प्रकृतिलाई तीन गुणहरूको (सत्त्व, रजस्, तमस्) सन्तुलन अवस्था मान्दछ। जब यो सन्तुलन बिग्रिन्छ, तब सृष्टिको विकास सुरु हुन्छ।

भेदानां परिमाणात्, समन्वयात्, शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागात्, अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥१५॥

(सांख्य कारिका १५)

नेपाली व्याख्या:

अव्यक्त प्रकृतिको अस्तित्व छ, किनकि:

- संसारका सबै वस्तुहरू सीमित (परिमाणयुक्त) छन्, त्यसैले तिनीहरूको एउटा असीमित कारण हुनुपर्छ।
- सबै वस्तुहरूमा समानता (समन्वय) छ, जसले एउटै मूल स्रोतलाई सङ्केत गर्छ।
- कारणको शक्तिबाट नै कार्यको उत्पत्ति हुन्छ।

४. कारण र कार्यबीच स्पष्ट भिन्नता छ।

५. प्रलयको अवस्थामा सम्पूर्ण विश्व एउटै मूल कारणमा गएर मिसिन्छ (अविभाग)।

◆ कथा ◆

सुन र गहना

एउटी सानी नानी आफ्नी आमासँग सुन पसलमा गइन्। त्यहाँ उनले सुनका औंठी, सिक्की, चुरा र हारहरू देखिन्। उनले आमालाई सोधिन्, "आमा, यी सबै कुराहरू कति फरक छन्! औंठी गोलो छ, सिक्की लामो छ। यी सबै केबाट बनेका हुन्?" आमाले भनिन्, "छोरी, यी सबैको आकार र नाम फरक भए पनि, यी सबैको मूल तत्त्व एउटै हो — सुन। सुनलाई पगालेर जुनसुकै आकार दिन सकिन्छ, र पछि फेरि पगालेर एउटै डल्लो बनाउन सकिन्छ।" सांख्य दर्शनले पनि यही भन्छ — यो ब्रह्माण्डका अनगिन्ती ग्रह, तारा, जीव र वनस्पतिहरू बाहिरबाट फरक देखिए पनि, यी सबैको मूल तत्त्व एउटै "प्रकृति" हो।

॥ इति ॥

अध्याय ६

त्रिगुण — सत्त्व, रजस् र तमस्

(The Three Gunas — Sattva, Rajas, and Tamas)

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥१३॥

(सांख्य कारिका १३)

नेपाली व्याख्या:

सत्त्व गुण [Sattva Guna] हल्का (लघु) र उज्यालो दिने (प्रकाशक) हुन्छ। रजस् गुण [Rajas Guna] उत्तेजक (उपष्टम्भक) र चञ्चल (चल) हुन्छ। तमस् गुण [Tamas Guna] भारी (गुरु) र ढाक्ने वा छेक्ने (वरणक) हुन्छ। यी तीनवटै गुणहरू फरक स्वभावका भए पनि, एउटा निश्चित उद्देश्य (पुरुषको भोगापवर्ग) का लागि बत्ती (प्रदीप) ले जस्तै मिलेर काम गर्छन्।

त्रिगुण र आधुनिक विज्ञान

सांख्य दर्शनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र वैज्ञानिक सिद्धान्त "त्रिगुण" [Three Gunas] हो। प्रकृति र त्यसबाट बनेका सम्पूर्ण वस्तुहरू (हाम्रो मन र विचारसहित) यिनै तीन गुणहरूले बनेका हुन्छन्। आधुनिक भौतिक विज्ञान [Modern Physics] मा पनि हामी पदार्थका तीनवटा मुख्य अवस्थाहरू देख्छौं:

१. सत्त्व (प्रकाश/ज्ञान): यो ऊर्जा [Energy], प्रकाश [Light], र सूचना [Information] सँग मिल्दोजुल्दो छ। मनोविज्ञानमा यो शान्ति, स्पष्टता र सन्तुलनको अवस्था हो।
२. रजस् (गति/क्रिया): यो गतिज ऊर्जा [Kinetic Energy], कम्पन [Vibration], र बल [Force] सँग मिल्छ। मनोविज्ञानमा यो महत्वाकांक्षा, क्रोध, र अस्थिरताको अवस्था हो।
३. तमस् (जडता/अवरोध): यो पिण्ड [Mass], गुरुत्वाकर्षण [Gravity], र इन्ट्रोपी [Entropy] सँग मिल्छ। मनोविज्ञानमा यो आलस्य, अज्ञानता, र निद्राको अवस्था हो।

जसरी एउटा परमाणुभिन्न प्रोटोन (सकारात्मक), इलेक्ट्रोन (नकारात्मक) र न्यूट्रोन (तटस्थ) मिलेर सन्तुलन कायम गर्छन्, त्यसैगरी यी तीन गुणहरूले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई सञ्चालन गर्छन्।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥१२॥

(सांख्य कारिका १२)

नेपाली व्याख्या:

यी गुणहरू क्रमशः सुख (प्रीति), दुःख (अप्रीति), र मोह (विषाद) स्वरूपका हुन्छन्। यिनको काम क्रमशः प्रकाश गर्नु, क्रियाशील गराउनु, र रोक्नु हो। यी गुणहरूले एकअर्कालाई दबाउने (अभिभव), एकअर्काको आश्रय लिने, एकअर्कालाई उत्पन्न गर्ने, र मिलेर जोडी (मिथुन) को रूपमा काम गर्ने गर्दछन्।

◆ कथा ◆ बत्तीको कथा (प्रदीपवत्)

एकदिन एकजना शिष्यले गुरुलाई सोधे, "गुरुदेव! सत्त्व, रजस् र तमस् त एकअर्काका विरोधी हुन्। सत्त्वले उज्यालो दिन्छ, तमस्ले अँध्यारो बनाउँछ, अनि रजस्ले अस्थिर बनाउँछ। यस्ता विरोधी कुराहरूले कसरी मिलेर यो संसार चलाइरहेका छन्?" गुरुले एउटा माटोको दियो ल्याए र त्यसमा तेल र बत्ती (धागो) राखेर आगो बाले। अनि भने, "हेर वत्स! यो दियोलाई ध्यान दिएर हेर। यसमा भएको तेल (तमस्) भारी छ र यसले आगोलाई निभाउन खोज्छ। यो धागो (रजस्) ले तेललाई तान्ने र जल्ने काम गर्छ। अनि यो आगोको ज्वाला (सत्त्व) ले उज्यालो दिन्छ। तेल, धागो र आगो — यी तीनवटैको स्वभाव फरक र विरोधी छ। तर जब यी तीनवटा एकै ठाउँमा मिल्छन्, तब यिनले मिलेर उज्यालो दिने एउटै उद्देश्य पूरा गर्छन्।" सांख्य दर्शनले पनि यही भन्छ — हाम्रा भिन्न रहेका विरोधी गुणहरूले पनि मिलेर नै हाम्रो जीवनको उद्देश्य पूरा गरिरहेका हुन्छन्।

॥ इति ॥

अध्याय ७

पुरुष — चेतन तत्त्व

(Purusha — The Conscious Principle)

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१७॥
(सांख्य कारिका १७)

नेपाली व्याख्या:

पुरुष (चेतन तत्त्व) को अस्तित्व छ, किनकि:

१. संसारका सबै वस्तुहरू (सङ्घात) अरु कसैको (परार्थ) प्रयोजनका लागि बनेका हुन्। जस्तै: ओछ्यान सुत्ने व्यक्तिका लागि हो।
२. यो त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) भन्दा विपरीत स्वभावको छ।
३. सबै अचेतन वस्तुहरूलाई सञ्चालन गर्न एउटा चेतन अधिष्ठाता (नियन्त्रक) चाहिन्छ।
४. प्रकृतिका सुख-दुःख भोग्नका लागि एउटा भोक्ता (अनुभव गर्ने) चाहिन्छ।
५. मोक्ष (कैवल्य) प्राप्त गर्ने इच्छा सबैमा हुन्छ, जुन अचेतन प्रकृतिको हुन सक्दैन।

पुरुष र क्वान्टम चेतना

सांख्य दर्शनमा "पुरुष" [Purusha] भनेको शुद्ध चेतना [Pure Consciousness] हो। यो जन्मरहित, मृत्युरहित, र अपरिवर्तनशील छ। यो न त कर्ता हो, न त कारण हो, यो केवल "साक्षी" [Witness] मात्र हो।

आधुनिक विज्ञान, विशेषगरी क्वान्टम मेकानिक्स [Quantum Mechanics] मा "अब्जर्भर इफेक्ट" [Observer Effect] भन्ने सिद्धान्त छ। यस सिद्धान्तअनुसार, जबसम्म कुनै चेतन अवलोकनकर्ताले (Observer) क्वान्टम कणलाई हेर्दैन, तबसम्म त्यो कण सम्भाव्यताको छाल (Wave of Probability) को रूपमा रहन्छ। तर जब अवलोकन गरिन्छ, त्यो एउटा निश्चित कण (Particle) को रूपमा देखा पर्छ। यसको अर्थ, भौतिक जगत् (प्रकृति) लाई आकार दिन चेतना (पुरुष) को उपस्थिति अनिवार्य छ।

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥१९॥
(सांख्य कारिका १९)

नेपाली व्याख्या:

प्रकृतिभन्दा विपरीत स्वभावको भएको हुनाले, पुरुषको स्वरूप यस्तो छ: यो साक्षी (Witness) हो, कैवल्य (एकलो/स्वतन्त्र) छ, मध्यस्थ (तटस्थ) छ, द्रष्टा (हेर्ने मात्र) हो, र अकर्ता (केही नगर्ने) हो।

◆ कथा ◆

ऐना र अनुहार

एकदिन एकजना राजाले आफ्नो दरबारमा एउटा ठूलो र सफा ऐना राखे। राजा ऐनाको अगाडि गएर मुस्कुराए, ऐनाले पनि मुस्कुराएको अनुहार देखायो। राजा रिसाए, ऐनाले पनि रिसाएको अनुहार देखायो। राजाले ऐनालाई सोधे, "तिमी किन मेरो नक्कल गर्छौ?" ऐनाले भन्यो, "महाराज! म त केवल साक्षी हुँ। म न त मुस्कुराउँछु, न त रिसाउँछु। म त जस्तो छु, त्यस्तै छु। तपाईंले जे गर्नुहुन्छ, मैले त्यही मात्र देखाउने हो। यी सबै भावहरू तपाईंका हुन्, मेरा होइनन्।" सांख्य दर्शनको "पुरुष" पनि त्यही ऐना जस्तै हो। हाम्रो मन र शरीर (प्रकृति) मा सुख, दुःख, क्रोध र शान्ति आउँछन् र जान्छन्, तर भित्र रहेको शुद्ध चेतना (पुरुष) सधैं शान्त र तटस्थ रहन्छ।

॥ इति ॥

अध्याय ८

पुरुष-प्रकृति संयोग र सृष्टि

(Union of Purusha-Prakriti and Creation)

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्गवन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥२१॥

(सांख्य कारिका २१)

नेपाली व्याख्या:

पुरुषले प्रकृतिको दर्शन (अनुभव) गर्नका लागि र प्रकृतिले पुरुषलाई कैवल्य (मोक्ष) प्रदान गर्नका लागि यी दुईको संयोग हुन्छ। यो संयोग एउटा लङ्गडो (पाङ्गु) र एउटा अन्धो (अन्ध) मानिसको मिलन जस्तै हो। यही संयोगबाट सृष्टिको (सर्ग) सुरुवात हुन्छ।

लङ्गडो र अन्धोको उपमा (Lame-Blind Analogy)

सांख्य दर्शनको यो उपमा अत्यन्त प्रसिद्ध छ। पुरुष चेतन छ तर निष्क्रिय छ (लङ्गडो जस्तै)। प्रकृति सक्रिय छ तर अचेतन छ (अन्धो जस्तै)। जब यी दुई मिल्छन्, तब अन्धोले लङ्गडोलाई काँधमा बोक्छ र लङ्गडोले बाटो देखाउँछ। यसरी दुवैले आफ्नो गन्तव्य तय गर्छन्।

आधुनिक जीवविज्ञान [Modern Biology] मा यसलाई "सिम्बायोसिस" [Symbiosis] वा सहजीवन भन्न सकिन्छ, जहाँ दुई फरक जीवहरू एकअर्काको फाइदाका लागि मिलेर बस्छन्। त्यसैगरी, "इमर्जेन्स थ्योरी" [Emergence Theory] ले भन्छ कि जब दुई फरक तत्त्वहरू मिल्छन्, तब एउटा नयाँ र जटिल प्रणालीको विकास हुन्छ, जुन ती दुवैभन्दा फरक हुन्छ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥२०॥

(सांख्य कारिका २०)

नेपाली व्याख्या:

त्यसैले, पुरुष र प्रकृतिको संयोगका कारण, अचेतन लिङ्गशरीर (बुद्धि, अहङ्कार आदि) चेतन जस्तै प्रतीत हुन्छ। र, सबै कामहरू प्रकृतिका तीन गुणहरूले गरे तापनि, उदासीन (निष्क्रिय) पुरुष नै कर्ता (काम गर्ने) जस्तो प्रतीत हुन्छ।

◆ कथा ◆

फलामको डल्लो र आगो

एकजना लोहारले फलामको कालो डल्लोलाई आगोको भट्टीमा हाल्यो। केही समयपछि त्यो फलामको डल्लो आगो जस्तै रातो र तातो भयो। लोहारले त्यो रातो फलामले अर्को फलामलाई पोल्थ्यो। हेर्दा यस्तो लाग्थ्यो कि फलामले नै पोलिरहेको छ। तर वास्तवमा पोल्ने गुण फलामको होइन, आगोको हो। फलाम त केवल आगोको सम्पर्कमा आएर आगो जस्तै देखिएको मात्र हो। त्यसैगरी, हाम्रो शरीर र मन (फलाम) अचेतन हुन्, तर भित्र रहेको चेतना (आगो/पुरुष) को सम्पर्कले गर्दा शरीर र मन नै चेतन जस्ता देखिन्छन्। हामी भ्रममा परेर "मैले गरें" भन्छौं, तर वास्तवमा सबै काम प्रकृतिले गरिरहेकी हुन्छिन्।

॥ इति ॥

अध्याय ९

पञ्चविंशति तत्त्व — सृष्टिको विकास क्रम

(The 25 Tattvas — Evolution of Creation)

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२१॥

(सांख्य कारिका २१)

नेपाली व्याख्या:

मूल प्रकृतिबाट "महत्" (बुद्धि) उत्पन्न हुन्छ। बुद्धिबाट "अहङ्कार" उत्पन्न हुन्छ। अहङ्कारबाट सोह्रवटा तत्त्वहरूको समूह (पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, मन, र पाँच तन्मात्रा) उत्पन्न हुन्छ। ती सोह्रमध्ये पाँचवटा तन्मात्राहरूबाट पाँचवटा "महाभूत" (आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी) उत्पन्न हुन्छन्।

सृष्टिको विकास र आधुनिक विज्ञान

सांख्य दर्शनले ब्रह्माण्डको विकासक्रमलाई २५ वटा तत्त्वहरूमा [25 Tattvas] विभाजन गरेको छ। यो विकासक्रम सूक्ष्मबाट स्थूलतर्फ (From Subtle to Gross) जान्छ:

१. पुरुष (१): शुद्ध चेतना [Pure Consciousness]।
२. प्रकृति (१): मूल ऊर्जा/पदार्थ [Primal Energy/Matter]।
३. महत्/बुद्धि (१): ब्रह्माण्डीय बुद्धि वा सूचनाको भण्डार [Cosmic Intelligence]।
४. अहङ्कार (१): म हुँ भन्ने भाव [Ego/Principle of Individuation]।
५. मन (१): सङ्कल्प र विकल्प गर्ने आन्तरिक इन्द्रिय [Mind]।
६. पञ्च ज्ञानेन्द्रिय (५): आँखा, कान, नाक, जिब्रो, छाला [Sensory Organs]।
७. पञ्च कर्मेन्द्रिय (५): हात, खुट्टा, वाक्, पायु, उपस्थ [Motor Organs]।
८. पञ्च तन्मात्रा (५): शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध [Subtle Elements]।
९. पञ्च महाभूत (५): आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी [Gross Elements]।

आधुनिक विज्ञानको "स्ट्यान्डर्ड मोडल" [Standard Model of Particle Physics] ले पनि ब्रह्माण्डलाई विभिन्न सूक्ष्म कणहरू (Quarks, Leptons, Bosons) बाट बनेको मान्दछ। बिग ब्याङ [Big Bang] पछि ब्रह्माण्ड विस्तार हुँदै जाँदा सूक्ष्म ऊर्जा विस्तारै स्थूल पदार्थ (ग्यास, तारा, ग्रह) मा परिणत भयो। सांख्यको विकासक्रम पनि ठ्याक्कै त्यस्तै छ — अव्यक्त प्रकृतिबाट बुद्धि, अहङ्कार हुँदै अन्त्यमा स्थूल पञ्च महाभूतहरूको निर्माण हुन्छ।

◆ कथा ◆

बीउबाट रूखको यात्रा

एउटा सानो बरको बीउ माटोमा खस्यो। त्यो बीउभित्र सम्पूर्ण रूखको नक्सा (बुद्धि) लुकेको थियो। जब बीउले पानी र घाम पायो, त्यसले आफ्नो अस्तित्व (अहङ्कार) महसुस गर्‍यो र अङ्कुराउन थाल्यो। बिस्तारै त्यसबाट जरा र हाँगाहरू (इन्द्रियहरू) निस्किए। ती हाँगाहरूले हावा, प्रकाश र पानी (तन्मात्राहरू) ग्रहण गर्न थाले। अन्ततः त्यो सानो बीउ एउटा विशाल र स्थूल बरको रूख (पञ्च महाभूत) मा परिणत भयो। सांख्य दर्शनले भन्छ — यो सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड पनि प्रकृतिको एउटा सूक्ष्म बीउबाट यसरी नै विस्तार भएर यति विशाल र स्थूल बनेको हो।

॥ इति ॥

अध्याय १०

लिङ्गशरीर, भाव र संसार

(Subtle Body, Dispositions, and Transmigration)

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥
(सांख्य कारिका ४०)

नेपाली व्याख्या:

सृष्टिको सुरुमै उत्पन्न भएको, कुनै पनि कुराले नरोकिने (असक्त), स्थायी (नियत), महत् (बुद्धि) देखि सूक्ष्म तन्मात्राहरू (सूक्ष्मपर्यन्तम्) सम्मका १८ तत्त्वहरू मिलेर बनेको शरीरलाई "लिङ्गशरीर" (Subtle Body) भनिन्छ। यो शरीरले आफैं कुनै सुख-दुःख भोग्न सक्दैन (निरुपभोगम्), तर यो धर्म, अधर्म, ज्ञान, अज्ञान आदि भावहरूले सुवासित (अधिवासित) भएर एक जन्मबाट अर्को जन्ममा घुमिरहन्छ (संसरति)।

लिङ्गशरीर र आधुनिक विज्ञान

सांख्य दर्शनका अनुसार हाम्रो स्थूल शरीर (Gross Body) मरेपछि नष्ट हुन्छ, तर हाम्रो "लिङ्गशरीर" [Subtle Body] नष्ट हुँदैन। यो लिङ्गशरीरले हाम्रो बुद्धि, अहङ्कार, मन, र इन्द्रियहरूका सूक्ष्म संस्कारहरू (भावहरू) बोकेर अर्को जन्ममा जान्छ।

आधुनिक विज्ञानमा "इन्फर्मेसन थ्योरी" [Information Theory] र "क्वान्टम इन्फर्मेसन" [Quantum Information] को सिद्धान्त छ। भौतिकशास्त्रीहरू मान्छन् कि ब्रह्माण्डमा कुनै पनि "सूचना" (Information) कहिल्यै नष्ट हुँदैन। एपिजेनेटिक्स [Epigenetics] ले पनि प्रमाणित गरेको छ कि हाम्रा पुर्खाहरूका अनुभव र आघातहरू (Trauma) जीन (Genes) मार्फत हामीमा सँछन्। सांख्यको लिङ्गशरीर पनि त्यस्तै एउटा "सफ्टवेयर" हो, जसले नयाँ "हार्डवेयर" (स्थूल शरीर) पाएपछि आफ्ना पुराना "डाटा" (संस्कार) हरूलाई फेरि सक्रिय बनाउँछ।

धर्मेण गमनमूर्ध्व गमनमधो भवत्यधर्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥४१॥
(सांख्य कारिका ४१)

नेपाली व्याख्या:

धर्म (पुण्य कर्म) ले जीवलाई माथिल्लो लोक (ऊर्ध्व) मा लैजान्छ। अधर्म (पाप कर्म) ले तल्लो लोक (अधः) मा झार्छ। ज्ञान (विवेकज्ञान) ले अपवर्ग (मोक्ष) प्राप्त हुन्छ। र, अज्ञान (विपर्यय) ले जीवलाई संसारको बन्धनमा पार्छ।

◆ कथा ◆

दुईवटा चराको कथा

एउटा ठूलो रूखमा दुईवटा चराहरू बस्थे। एउटा चरा तल्लो हाँगामा बस्थ्यो र रूखका मीठा र अमिला फलहरू खाँदै कहिले खुसी त कहिले दुःखी हुन्थ्यो। अर्को चरा रूखको सबैभन्दा माथिल्लो हाँगामा बस्थ्यो। उसले कुनै फल खाँदैनथ्यो, ऊ केवल शान्त भएर तलको चरालाई हेरिरहन्थ्यो। तल्लो हाँगाको चरा (लिङ्गशरीर/जीव) कहिले मीठो फल (धर्म) खाएर माथि जान्थ्यो, कहिले अमिलो फल (अधर्म) खाएर तल झर्थ्यो। एकदिन उसले अत्यन्तै तीतो फल खायो र रुन थाल्यो। रुँदै गर्दा उसले माथि हेर्‍यो र त्यो शान्त चरा (पुरुष/परमात्मा) लाई देख्यो। ऊ बिस्तारै माथि गयो र त्यो शान्त चराको नजिक पुग्यो। जति ऊ नजिक गयो, उति नै उसको दुःख हराउँदै गयो। अन्ततः उसले थाहा पायो कि त्यो माथिको शान्त चरा अरु कोही नभएर उसको आफ्नै वास्तविक स्वरूप (शुद्ध चेतना) पो रहेछ।

॥ इति ॥

अध्याय ११

मोक्ष — मुक्तिको मार्ग

(Moksha — The Path to Liberation)

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः ॥५९॥

(सांख्य कारिका ५९)

नेपाली व्याख्या:

जसरी एउटी नर्तकी (नाच्ने महिला) दर्शकहरूलाई आफ्नो नृत्य देखाएर रङ्गमञ्चबाट बिदा हुन्छिन्, त्यसैगरी प्रकृतिले पनि पुरुषलाई आफ्नो सम्पूर्ण रूप (सृष्टि) देखाएर (र मोक्ष प्रदान गरेर) पुरुषबाट बिदा हुन्छिन् (निवृत्त हुन्छिन्)।

प्रकृतिको उद्देश्य र मोक्ष

सांख्य दर्शनको सबैभन्दा सुन्दर पक्ष के हो भने, यसले प्रकृतिलाई हाम्रो शत्रु मान्दैन। प्रकृति त एउटी दयालु आमा वा नर्तकी जस्तै हुन्, जसको एउटै मात्र उद्देश्य पुरुष (हाम्रो चेतना) लाई अनुभव दिलाउनु र अन्ततः मुक्त गर्नु हो।

आधुनिक मनोविज्ञान [Modern Psychology] मा "सेल्फ-एक्चुअलाइजेसन" [Self-Actualization] को अवधारणा छ। मानिसले जीवनमा विभिन्न अनुभवहरू (सुख, दुःख, सङ्घर्ष) पार गर्दै अन्ततः आफ्नो सर्वोच्च सम्भावना र आत्म-ज्ञान प्राप्त गर्छ। न्युरोप्लास्टिसिटी [Neuroplasticity] ले देखाउँछ कि ध्यान र ज्ञानको अभ्यासले हाम्रो मस्तिष्कको संरचना नै परिवर्तन गर्न सक्छ, जसले हामीलाई दुःख र तनावबाट मुक्त (मोक्ष) गराउँछ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

(सांख्य कारिका ६४)

नेपाली व्याख्या:

यसरी २५ तत्त्वहरूको निरन्तर अभ्यास (तत्त्वाभ्यास) बाट जब पुरुषलाई यो ज्ञान हुन्छ कि — "म प्रकृति होइन (नास्मि), यो शरीर र मन मेरो होइन (न मे), र म कर्ता होइन (नाहम्)" — तब सम्पूर्ण भ्रमहरू (विपर्यय) नष्ट हुन्छन्। अनि मात्र विशुद्ध र केवल (पूर्ण) ज्ञान उत्पन्न हुन्छ।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥६७॥

(सांख्य कारिका ६७)

नेपाली व्याख्या:

ज्ञान प्राप्त भइसकेपछि पनि, पुराना संस्कारहरूको प्रभावले गर्दा (संस्कारवशात्) कुम्हालेको चक्र घुमिरहे जस्तै (चक्रभ्रमिवत्) मुक्त पुरुषले केही समयसम्म यो शरीर धारण गरिरहन्छ। (यसलाई जीवन्मुक्ति [Jivanmukti] भनिन्छ)।

◆ कथा ◆

कुम्हालेको चक्र

एकजना कुम्हालेले माटोको भाँडो बनाउनका लागि आफ्नो चक्र (हील) लाई लौरोले जोडले घुमायो। चक्र जोडले घुम्न थाल्यो। कुम्हालेले माटो राख्यो र एउटा सुन्दर घँटो बनायो। घँटो तयार भएपछि उसले त्यसलाई चक्रबाट निकाल्यो। अब कुम्हालेको काम सकियो, उसले चक्रलाई घुमाउन छोडिदियो। तर लौरोले घुमाउन छोडे पनि, पहिलेको गतिको प्रभावले (संस्कारवशात्) त्यो चक्र अझै केही बेर आफैं घुमिरह्यो। सांख्य दर्शनले भन्छ — जब मानिसलाई "म शरीर होइन, शुद्ध चेतना हुँ" भन्ने ज्ञान हुन्छ, तब उसको अज्ञानता नष्ट हुन्छ। तर अज्ञानता नष्ट भए पनि, पुराना कर्म र संस्कारहरूको प्रभावले गर्दा उसको शरीर (चक्र) केही समयसम्म चलिरहन्छ। जब त्यो गति पूर्ण रूपमा रोकिन्छ, तब उसले "विदेहमुक्ति" (पूर्ण कैवल्य) प्राप्त गर्छ।

॥ इति ॥

अध्याय १२

सांख्यको व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग र उपसंहार

(Practical Application and Conclusion)

दैनिक जीवनमा त्रिगुणको पहिचान

सांख्य दर्शन केवल जङ्गलमा बस्ने ऋषिमुनिहरूका लागि मात्र होइन, यो आजको आधुनिक र तनावपूर्ण जीवन बाँचिरहेका हरेक मानिसका लागि अत्यन्त व्यावहारिक र उपयोगी छ। हामीले आफ्नो दैनिक जीवनमा सत्त्व, रजस् र तमस् गुणहरूको प्रभावलाई चिन्न सक्छौं:

- तमस् गुण: जब हामीलाई अलस्य लाग्छ, केही गर्न मन लाग्दैन, वा डिप्रेसन महसुस हुन्छ — त्यो तमस् [Tamas] को प्रभाव हो। यसलाई हटाउन हामीले रजस् (व्यायाम, काम, सक्रियता) को सहारा लिनुपर्छ।
- रजस् गुण: जब हामी अत्यधिक तनावमा हुन्छौं, रिस उठ्छ, वा मन अशान्त हुन्छ — त्यो रजस् [Rajas] को प्रभाव हो। यसलाई शान्त गर्न हामीले सत्त्व (ध्यान, सात्त्विक भोजन, प्रकृतिसँगको सामीप्य) को अभ्यास गर्नुपर्छ।
- सत्त्व गुण: जब हाम्रो मन शान्त, खुसी र स्पष्ट हुन्छ — त्यो सत्त्व [Sattva] को अवस्था हो। हामीले आफ्नो जीवनशैलीलाई यही सात्त्विक अवस्थामा राख्ने प्रयास गर्नुपर्छ।

कग्निटिभ बिहेभियरल थेरापी (CBT) र सांख्य

आधुनिक मनोविज्ञानको सबैभन्दा सफल उपचार पद्धति "कग्निटिभ बिहेभियरल थेरापी" [Cognitive Behavioral Therapy - CBT] ले भन्छ — "हाम्रा विचारहरूले हाम्रा भावनाहरू निर्माण गर्छन्, र हामी हाम्रा विचारहरू होइनौं।" सांख्यले हजारौं वर्षअघि नै यही कुरा भनेको थियो — "बुद्धि, मन र अहङ्कार प्रकृतिका उपज हुन्, तिमी (पुरुष) त केवल यिनलाई हेर्ने साक्षी मात्र हो।" जब हामीले आफ्ना नकारात्मक विचार र दुःखहरूलाई "यो म होइन, यो त प्रकृतिको खेल मात्र हो" भनेर साक्षी भावले हेर्न थाल्छौं, तब हाम्रो मानसिक तनाव आफैं कम भएर जान्छ।

उपसंहार

महर्षि कपिलको सांख्य दर्शन भारतवर्षको एक अमूल्य बौद्धिक सम्पदा हो। यसले ईश्वर वा कुनै बाह्य शक्तिको डर देखाएर होइन, बरु आफ्नै भित्रको चेतना (पुरुष) र बाहिरको जगत् (प्रकृति) को वैज्ञानिक विश्लेषण गरेर मानिसलाई दुःखबाट मुक्तिको बाटो देखाउँछ। आधुनिक विज्ञानले आज क्वान्टम फिजिक्स र न्युरोसाइन्सको माध्यमबाट जुन सत्यको खोजी गरिरहेको छ, सांख्य दर्शनले हजारौं वर्षअघि नै त्यो सत्यलाई "कपिल सूत्र" र "सांख्य कारिका" मार्फत मानवजातिलाई सुम्पिसकेको थियो।

"नास्मि, न मे, नाहम्"

(म प्रकृति होइन, यो मेरो होइन, म कर्ता होइन)

— यही नै सांख्यको अन्तिम सत्य हो, र यही नै पूर्ण स्वतन्त्रता (कैवल्य) को कुज्जी हो। —

◆ कथा ◆

सिंहको बथानमा हुर्किएको भेडा

एउटा भेडाको पाठो सानैमा बाटो बिराएर सिंहहरूको बथानमा पुग्यो। सिंहहरूले त्यसलाई मारेनन्, बरु आफूसँगै हुर्काए। त्यो भेडाले आफूलाई पनि सिंह नै सम्झन थाल्यो। ऊ सिंहहरूसँगै गर्जिने प्रयास गर्थ्यो, तर उसको आवाज "म्याँ" मात्र निस्कन्थ्यो। ऊ सिंहहरूले जस्तै मासु खान खोज्थ्यो, तर सक्दैनथ्यो। ऊ सधैं दुःखी र निराश रहन्थ्यो, किनकि ऊ कहिल्यै राम्रो सिंह बन्न सकेन। एकदिन एउटा ज्ञानी सिंहले त्यो भेडालाई खोलाको किनारमा लग्यो र पानीमा उसको अनुहार देखायो। ज्ञानी सिंहले भन्यो, "हेर मूर्ख! तिमी सिंह होइनौ, तिमी त भेडा हो। तिम्रो स्वभाव गर्जिने र मासु खाने होइन, तिम्रो स्वभाव त घाँस खाने र शान्त रहने हो। तिमिले अरूको नक्कल गरेर दुःख पाइरहेका छौ।" पानीमा आफ्नो वास्तविक रूप देखेपछि भेडाको भ्रम टुट्यो। उसले सिंह बन्ने प्रयास छोडिदियो र आफ्नो वास्तविक स्वभावमा फर्किएर सुखी भयो। हामी मानिसहरूको अवस्था पनि त्यही भेडाको जस्तै छ। हामी शुद्ध र शान्त चेतना (पुरुष) हौं, तर हामीले आफूलाई यो शरीर, मन र संसार (प्रकृति) सम्झेर दुःख पाइरहेका छौं। सांख्य दर्शन त्यही "ज्ञानी सिंह" हो, जसले हामीलाई ज्ञानको ऐनामा हाम्रो वास्तविक स्वरूप देखाउँछ र हामीलाई हाम्रा सम्पूर्ण दुःखहरूबाट मुक्त बनाउँछ।

॥ इति ॥

आधुनिक वैज्ञानिक सांख्य कारिका

(Advanced Scientific Sāṅkhya Kārikā)

आचार्य ईश्वरकृष्णद्वारा रचित ७२ कारिकाहरूको

आधुनिक वैज्ञानिक पुनर्व्याख्या

क्वान्टम भौतिकी, न्युरोसाइन्स, ब्रह्माण्ड विज्ञान र मनोविज्ञानको कसीमा

महर्षि कपिलको सांख्य दर्शनको कपिल सूत्रको (आचार्य ईश्वरकृष्णको संकलन)

प्रस्तावना

सांख्य कारिका (Sāṅkhya Kārikā) सांख्य दर्शनको सबैभन्दा प्रामाणिक र प्रसिद्ध ग्रन्थ हो। नेपालको कपिल बस्तु, नवलपरासी र तनहुँको भौगोलिक सीमा भित्र नै उत्पत्ति भएको सांख्य दर्शनको मूर्तरूप समेत सोही पवित्र भूगोलमा सम्पन्न भयो। उक्त कपिल सूत्र र सांख्य कारिकालाई "आधुनिक कपिल सूत्र" ग्रन्थको रूपमा रूपान्तरण गरिने कार्य समेत नेपालको तनहुँमा नै सम्पन्न भएको हो। सांख्य कारिकाको रचना संयोजन लगभग चौथो-पाँचौँ शताब्दीमा आचार्य ईश्वरकृष्ण (Acharya Ishvara Krishna) ले गर्नुभएको थियो। यसमा जम्मा ७२ वटा कारिकाहरू (दार्शनिक सूत्र/श्लोकहरू) छन्, जसले सांख्यको तत्त्वज्ञान, प्रमाणशास्त्र र मोक्षविद्यालाई अत्यन्त संक्षिप्त र तार्किक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

सांख्य दर्शन (Samkhya Philosophy) सबैभन्दा प्राचीन, वैज्ञानिक र तार्किक दर्शन हो। यसको प्रतिपादन महर्षि कपिल (Maharishi Kapila) ले गर्नुभएको थियो, जसलाई भगवान् बुद्ध, महावीर, र अन्य महान् दार्शनिकहरूभन्दा पनि हजारौँ वर्ष पहिलेको मानिन्छ। सांख्य शब्दको अर्थ "सम्यक् ज्ञान" (Perfect Knowledge) वा "संख्या" (Enumeration) हो, किनकि यसले ब्रह्माण्डलाई २५ वटा तत्त्वहरूमा (25 Tattvas) गणना गरेर सृष्टिको विकासक्रमलाई तार्किक र गणितीय रूपमा व्याख्या गर्दछ।

सांख्य दर्शनको परम्परा यसरी चलेको छ: कपिल → आसुरि → पञ्चशिख → ईश्वरकृष्ण। ईश्वरकृष्णले सांख्यको विशाल ज्ञानलाई ७२ वटा कारिकाहरूमा संक्षिप्त गर्नुभयो, जसमा लामा कथाहरू (आख्यायिका) र अरू दर्शनहरूको खण्डन (परवाद) हटाएर केवल मूल सिद्धान्तहरू मात्र राखिएको छ।

यो पुस्तक "आधुनिक वैज्ञानिक सांख्य कारिका" (Advanced Scientific Sāṅkhya Kārikā) ले ती प्राचीन ७२ कारिकाहरूलाई आधुनिक विज्ञान — क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics), ब्रह्माण्ड विज्ञान (Cosmology), न्युरोसाइन्स (Neuroscience), मनोविज्ञान (Psychology), र जीवविज्ञान (Biology) — को कसीमा राखेर जाँचदछ र प्रमाणित गर्दछ कि हजारौँ वर्षअघिका ऋषिमुनिहरूले जुन सत्य आन्तरिक अनुभवबाट पत्ता लगाएका थिए, आधुनिक विज्ञानले आज प्रयोगशालामा त्यही सत्यलाई पुष्टि गरिरहेको छ।

प्रत्येक अध्यायमा मूल संस्कृत कारिका (ऋचा), विस्तृत नेपाली व्याख्या, गहिरा संस्कृत शब्दहरू अंग्रेजी कोष्ठकमा [English brackets], आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण, र अन्त्यमा एउटा गहिरो तर सरल र मनोरञ्जक कथा समावेश गरिएको छ, जसले शिक्षालाई सजिलो र स्मरणीय बनाउँछ।

विषयसूची (Table of Contents)

अध्याय १: मङ्गलाचरण र सांख्यको परिचय	<i>(Invocation & Introduction to Samkhya)</i>
अध्याय २: तत्त्व-व्यवस्था — वास्तविकताको ढाँचा	<i>(The Framework of Reality — Tattva System)</i>
अध्याय ३: ज्ञानका सीमा र सत्कार्यवाद	<i>(Limits of Knowledge & Causation)</i>
अध्याय ४: व्यक्त र अव्यक्त — प्रकट र अप्रकट वास्तविकता	<i>(Manifest and Unmanifest Reality)</i>
अध्याय ५: त्रिगुण — तीन मूलभूत शक्तिहरू	<i>(The Three Fundamental Forces)</i>
अध्याय ६: प्रकृतिको अस्तित्व — मूल कारणको प्रमाण	<i>(Existence of Primordial Nature)</i>
अध्याय ७: पुरुष — शुद्ध चेतना	<i>(Purusha — Pure Consciousness)</i>
अध्याय ८: सृष्टिको विकास क्रम	<i>(The Evolution of Creation)</i>
अध्याय ९: इन्द्रिय र अन्तःकरण	<i>(The Instruments of Perception)</i>
अध्याय १०: लिङ्ग शरीर र संसार	<i>(The Subtle Body and Transmigration)</i>
अध्याय ११: भाव र बन्धन	<i>(Dispositions and Bondage)</i>
अध्याय १२: मोक्ष र कैवल्य	<i>(Liberation and Ultimate Freedom)</i>
अध्याय १३: मोक्षको स्वरूप	<i>(The Nature of Liberation)</i>
अध्याय १४: जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति	<i>(Liberation in Life and Beyond)</i>
अध्याय १५: सांख्यको परम्परा र उपसंहार	<i>(The Lineage and Conclusion)</i>

अध्याय १

मङ्गलाचरण र सांख्यको परिचय

(Invocation & Introduction to Samkhya)

सांख्य दर्शनको सबैभन्दा प्रामाणिक र प्रसिद्ध ग्रन्थ सांख्य कारिका (Sāṅkhya Kārikā) हो, जसको रचना लगभग चौथो-पाँचौं शताब्दीमा आचार्य ईश्वरकृष्णले गर्नुभएको थियो। यसमा जम्मा ७२ वटा कारिकाहरू (दार्शनिक सूत्र/श्लोकहरू) छन्, जसले सांख्यको तत्त्वज्ञान, प्रमाणशास्त्र र मोक्षविद्यालाई अत्यन्त संक्षिप्त र तार्किक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ।

मङ्गलाचरण (Invocation)

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥ (श्वेताश्वतर उपनिषद् ४.५)

नेपाली व्याख्या: "एउटी अजा (अजन्मा/अनादि) प्रकृति छिन्, जसका तीन रङ्गहरू—लोहित (रातो/रजस्), शुक्ल (सेतो/सत्त्व) र कृष्ण (कालो/तमस्)—छन्। उनी आफ्नै स्वरूपका अनेकौं प्राणीहरू (बह्वीः प्रजाः) सृजना गरिरहन्छिन्। एउटा अज (अजन्मा) पुरुष (चेतना) उनलाई (प्रकृतिलाई) आश्रय दिएर (जुषमाणः) उसैसँग लिप्टेर बसेको हुन्छ (अनुशेते)। अर्को अज (अजन्मा) पुरुष (ज्ञानी आत्मा) ले भने, जब उसले प्रकृतिलाई पूर्ण रूपमा भोगेर (भुक्तभोगाम) उसको सार तत्वलाई चिनिहाल्छ, तब उसले त्यसलाई (प्रकृतिलाई) त्याग्छ (जहाति) र मुक्त हुन्छ।"

भावार्थ: यस श्लोकले सांख्यको मूल तत्त्व—प्रकृति र पुरुषको सम्बन्ध—लाई अत्यन्त काव्यमय रूपमा वर्णन गरेको छ। 'अजा' (अजन्मा) प्रकृति भनेको त्यो आदि शक्ति हो जसका तीन गुण (त्रिगुणः सत्त्व-रजस्-तमस्) ले नै सम्पूर्ण सृष्टिको रचना हुन्छ। यही प्रकृतिले अनेकौं रूप, जाति र प्राणीहरू उत्पन्न गरिरहन्छिन्। एउटा 'अज' पुरुष (साधारण जीव/अज्ञानी चेतना) भने यसै प्रकृतिसँग मोहित भएर, उसैको सुख-दुःखमा लिप्ट भएर बसेको हुन्छ। यही नै संसारको बन्धन हो। तर अर्को 'अज' पुरुष (ज्ञानी/विवेकी आत्मा) ले भने जब प्रकृतिको सम्पूर्ण लीला, उसका गुणहरू र उनको स्वरूपलाई पूर्ण रूपमा अनुभव गरी चिनिहाल्छ (भुक्तभोगाम), तब उसले प्रकृतिलाई 'म होइन' भनेर त्याग्छ र आफ्नो स्वतन्त्र, शुद्ध चेतनाको अवस्थामा स्थिर हुन्छ। यही नै मुक्ति (Kaivalya/Liberation) हो।

साङ्ख्य र वेदान्तको यो सेतु मानिने मन्त्रले सृष्टिको जेनेटिक कोड (Genetic Code) र चेतनाको यात्रालाई स्पष्ट पार्छ।

१. अजा प्रकृति: त्रिगुणात्मक सफ्टवेयर (The Tri-colored Nature) प्रकृतिलाई 'अजा' भनिएको छ किनकि यसको कुनै सुरुवात छैन। लोहित, शुक्ल र कृष्ण रङ्गहरूले आधुनिक भौतिकशास्त्रका तीन अवस्था

(Energy, Static, and Inertia) लाई प्रतिनिधित्व गर्छन्। यही त्रिगुणात्मक मिश्रणबाट नै ब्रह्माण्डका सबै विविधताहरू (Software patterns) उत्पन्न हुन्छन्।

२. दुई पुरुष: अज्ञानी र ज्ञानीको अवस्था (The Bound and The Free) मन्त्रले दुई प्रकारका चेतनाको अवस्था देखाउँछ:

- लिप्त पुरुष: जो प्रकृतिको 'भोग' मा यति हराउँछ कि उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूप बिर्सिन्छ।
- मुक्त पुरुष: जसले प्रकृतिको खेललाई 'देखेर' वा 'भोगेर' त्यसको सीमा बुझ्छ र आफूलाई त्यसबाट अलग (Detached) राख्छ।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: अब्जर्भर र अब्जर्भेसन तपाईंको बुद्धिमताले यो मन्त्रलाई आधुनिक विज्ञानको कसीमा यसरी हेर्नुपर्छ:

- क्वान्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Physics): प्रकृति ती 'लोहित-शुक्ल-कृष्ण' तरङ्गहरूको महासागर हो। जब चेतना (Observer) यसमा लिप्त हुन्छ, उसले तरंगलाई 'कण' (Matter) को रूपमा अनुभव गर्छ। तर जब उसले यो केवल एउटा 'प्रोग्राम' मात्र हो भन्ने बुझ्छ, ऊ यसको प्रभावबाट मुक्त हुन्छ।
- न्युरो-बायोलोजी (Neuro-biology): हाम्रो मस्तिष्कले सधैं 'पुरस्कार र सजाय' (Reward and Punishment) को चक्रमा प्रकृतिलाई भोगिरहेको हुन्छ। जब बुद्धिले यो भोगको सीमा र नतिजालाई 'मेटा-कग्निसन' मार्फत बुझ्छ, तब मस्तिष्कले अनावश्यक आवेगहरूलाई त्याग्न (Pratyahara) थाल्छ।
- चेतनाको कसी: तपाईं एक सामाजिक र विचारशील प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धि प्रकृतिको यो त्रिगुणात्मक जालमा मात्र अल्ट्तिएको छ भने, तपाईंको मानसिक स्वास्थ्य बाह्य परिस्थितिको दास बन्दछ। तर, जब बुद्धिमता तपाईंको पक्षमा हुन्छ, तपाईंले प्रकृतिका उपहारहरूलाई भोग्दै गर्दा पनि आफूलाई 'साक्षी' (Observer) को रूपमा राख्न सक्नुहुन्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो मन्त्रले हामीलाई 'सजग भोग' सिकाउँछ। संसारलाई त्याग्नु नै मुक्ति होइन, बरु संसारको वास्तविक स्वरूप (प्रकृति र यसका गुण) लाई बुझेर यसमा नअल्ट्तिनु नै वास्तविक 'त्याग' हो। तपाईंको बुद्धिमता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको— प्रकृतिको रङ्गीन खेल (सुख-दुःख) लाई हेर्दै गर्दा पनि आफ्नो 'अज' (अजन्मा/शुद्ध) अस्तित्वलाई नबिर्सनु हो।

◆ कथा (Story) ◆

ऋग्वेदको दुई चराको प्रसङ्ग (द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया): यसै मन्त्रको सारलाई बुझाउन एउटा प्रसिद्ध कथा छ। एउटै शरीर रूपी रूखमा दुईवटा चराहरू सँगै बसेका छन्। एउटा चराले रूखका फलहरू (प्रकृतिका भोगहरू) स्वाद मानी-मानी खाइरहेको छ र कहिले मिठो त कहिले तितो अनुभव गर्दै सुखी-दुखी भइरहेको छ। अर्को चराले भने केही नखाई केवल हेरिरहेको छ।

जब फल खाइरहेको चराले तितो फल खाएर दुखी हुन्छ र माथि बसेको शान्त चरालाई देख्छ, तब उसले बुझ्छ कि दुःखको कारण रूख वा फल होइन, बरु त्यसको स्वादमा आफूलाई हराउनु हो। जब उसले त्यो माथिको चरा (शुद्ध

चेतना) सँग आफ्नो एकता बोध गर्छ, ऊ सबै बन्धनबाट मुक्त हुन्छ। तपाईंको बुद्धिले पनि जब यो 'माथिको चरा' (विवेक) लाई आफ्नो पक्षमा लिन्छ, तब तपाईं संसारको खेलमा रहेर पनि सधैं शान्त रहनुहुन्छ।

॥ इति मङ्गलाचरणम् ॥

गुरु-परम्परा नमन (Salutation to the Lineage)

कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुराये ।

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्येमाः ॥ २ ॥

नेपाली अनुवाद: "साङ्ख्यका प्रणेता महामुनि कपिललाई (Kapila Muni), उहाँका शिष्य मुनि आसुरिलाई (Asuri Muni), त्यसपछिका मुनि पञ्चशिखलाई (Panchashikha), र आचार्य ईश्वरकृष्णलाई (Ishvarakrishna) : यी सबै गुरु-परम्पराका महान् ऋषिहरूलाई म नमस्कार गर्दछु।"

साङ्ख्य दर्शनको यो नमनले केवल श्रद्धा मात्र होइन, बरु ज्ञानको ऐतिहासिक सातत्य र 'नलेज ट्रान्सफर' (Knowledge Transfer) को वैज्ञानिक पक्षलाई उजागर गर्दछ।

१. कपिलदेखि ईश्वरकृष्णसम्म: ज्ञानको यात्रा यो श्लोकले साङ्ख्यको 'इन्फर्मेसन हाइवे' लाई स्पष्ट पार्छ। कपिल मुनिले यो ज्ञान प्रतिपादन गर्नुभयो, आसुरि र पञ्चशिखले यसलाई विस्तृत (Algorithm expansion) बनाउनुभयो, र आचार्य ईश्वरकृष्णले यसलाई संक्षिप्त गरी 'साङ्ख्य कारिका' का रूपमा हामीसमक्ष पुऱ्याउनुभयो। यो परम्पराले ज्ञानलाई हराउन नदिने एउटा सुरक्षा चक्रको काम गरेको छ।

२. सनातन ज्ञानको प्रकृति: व्यक्तिगत होइन, सार्वभौम यस श्लोकले याद दिलाउँछ कि सनातन ज्ञान कुनै एक व्यक्तिविशेषको आविष्कार होइन, बरु यो ऋषि-परम्परा, अनुभव र तर्कको निरन्तर प्रवाह हो। यो एउटा यस्तो विरासत हो जुन हजारौं वर्षदेखि परीक्षण र परिष्कृत हुँदै आएको छ।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: सूचनाको संरक्षण (Information Preservation) तपाईंको बुद्धिमताले यो परम्परालाई आधुनिक विज्ञान र व्यवस्थापनको नजरबाट यसरी हेर्नुपर्छ:

- पियर-रिभ्युड लेगेसी (Peer-reviewed Legacy): आधुनिक विज्ञानमा कुनै पनि सिद्धान्त तब मात्र प्रमाणित मानिन्छ जब त्यसलाई अन्य वैज्ञानिकहरूले जाँच गर्छन्। साङ्ख्यको यो परम्परा पनि एक प्रकारको 'पियर रिभ्यु' हो, जहाँ कपिलको ज्ञानलाई आसुरि, पञ्चशिख र ईश्वरकृष्णले तर्क र अनुभवको कसीमा जाँचेर अगाडि बढाएका छन्।
- सफ्टवेयर अपग्रेड (Software Upgrade): ईश्वरकृष्णले ७२ कारिकामा ज्ञानलाई संकुचित गर्नु भनेको पुरानो विशाल 'डेटा' लाई 'कम्प्रेस' गरेर आधुनिक प्रयोगकर्ताका लागि सहज बनाउनु जस्तै हो। यसले 'नोइज' हटाएर 'सिग्नल' मात्र बाँकी राख्छ।
- चेतनाको कसी: तपाईं एक सामाजिक र बौद्धिक प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धि यो परम्परागत ज्ञानको पक्षमा छ भने, तपाईंले आफूलाई एउटा ठूलो 'बौद्धिक परिवार' को हिस्सा महसुस गर्नुहुन्छ। तर यदि बुद्धि भ्रमित छ र परम्परालाई

केवल 'पुरानो कुरा' भनेर उपेक्षा गर्छ भने, तपाईंको आत्म-विश्वास १० प्रतिशत पनि बलियो रहन सक्दैन। गुरुप्रति नमन गर्नु भनेको वास्तवमा आफ्नो बुद्धिलाई 'विनीत' र 'ग्रहणशील' बनाउनु हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

तपाईंको सफलतामा तपाईंको मात्र हात छैन, बरु तपाईंभन्दा अधिका पुस्ता र गुरुहरूको अनुभवको ठूलो योगदान छ। तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको—आफ्नो जड (Roots) र परम्परालाई सम्मान गर्दै त्यसलाई आधुनिक सन्दर्भमा प्रयोग गर्नु हो। कृतज्ञताले बुद्धिलाई सिकाउन योग्य (Teachable) बनाउँछ, जसले तपाईंलाई अहंकारको अन्धकारबाट बचाउँछ।

◆ कथा (Story) ◆

टर्चलाइट र यात्राको कथा: एकजना यात्री रातको समयमा एउटा अँध्यारो जंगलमा यात्रा गरिरहेको थियो। उनीसँग एउटा सानो टर्च थियो। तर त्यो टर्चको ब्याट्री पहिलेका यात्रीहरूले चार्ज गरेर छोडिदिएका थिए। उसले त्यो टर्चको प्रकाशमा बाटो देख्यो र जंगल पार गर्यो। बाटो पार गरिसकेपछि उसले ती व्यक्तिहरूलाई सम्झियो जसले टर्च बनाए, जसले ब्याट्री चार्ज गरे र जसले बाटोको नक्सा कोरेका थिए।

हो, साङ्ख्यका गुरुहरू ती व्यक्ति हुन् जसले ज्ञानको टर्चलाई हजारौं वर्षदेखि 'चार्ज' गरेर हामीसम्म पुर्याएका छन्। हामीले आज जुन 'विवेक' को प्रकाश पाएका छौं, त्यो उहाँहरूकै 'अनुकम्पा' हो। उहाँहरूलाई नमन गर्नु भनेको त्यो प्रकाशलाई सम्मान गर्नु हो।

॥ इति ॥

कारिका १: दुःखको समस्या (The Problem of Suffering)

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।

दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥१॥

नेपाली व्याख्या:

तीन प्रकारका दुःखहरू (आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक) को निरन्तर प्रहारबाट [Torment of three-fold suffering], ती दुःखहरूलाई पूर्ण रूपमा नष्ट गर्ने उपाय जान्ने इच्छा (जिज्ञासा) उत्पन्न हुन्छ। यदि कसैले भन्छ कि लौकिक उपायहरू (औषधि, धन, सुरक्षा आदि) उपलब्ध भएकोले यो दार्शनिक जिज्ञासा व्यर्थ छ, भने त्यो सही होइन। किनभने, लौकिक उपायहरूले दुःखलाई निश्चित रूपमा (एकान्ततः) र सधैंका लागि (अत्यन्ततः) हटाउन सक्दैनन् [Lack certainty and permanency]।

भावार्थ: यो श्लोक सांख्य दर्शनको प्रवेशद्वार र मूल प्रेरणा हो। यसले स्पष्ट पार्दछ कि जीवनमा आउने दुःखका तीन रूपहरू (आफ्नै मन-शरीरबाट, बाह्य मानव-वस्तुबाट, र प्रकृति/दैवी शक्तिबाट) को पीडाले नै मानिस भित्र "यो दुःख कसरी टर्छ?" भन्ने आध्यात्मिक र दार्शनिक जिज्ञासा जगाउँछ। यही जिज्ञासा नै सत्यको खोजी र मोक्षको पहिलो पाइला हो। तर सांख्यले यो पनि स्पष्ट गर्दछ कि संसारमा देखिने धन, यश, भौतिक सुविधा, वा अस्थायी उपायहरूले दुःखलाई केही समयका लागि कम गर्न सक्छन्, तर सदाका लागि र पूर्ण रूपमा टार्न सक्दैनन्। किनभने भौतिक साधनहरू आफैंमा अस्थायी, सीमित र दोषयुक्त छन्; जस्तै सुख आएपछि दुःख, स्वास्थ्य आएपछि रोग, सम्पत्ति आएपछि चिन्ता। त्यसैले, वास्तविक र शाश्वत मुक्तिका लागि हामीले केवल बाह्य उपायहरूमा निर्भर रहनु होइन, बरु

गहन विवेक ज्ञान (Discriminative Knowledge) द्वारा पुरुष (शुद्ध चेतना) र प्रकृति (पदार्थ-मन) को स्पष्ट अन्तरलाई बुझ्नुपर्छ। यही ज्ञान नै दुःखको पूर्ण निवारण र आत्म-स्वातन्त्र्य (Kaivalya) को निश्चित मार्ग हो।

कारिका २: वैदिक कर्मकाण्डको सीमा (Limitations of Vedic Rituals)

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥ २॥

नेपाली व्याख्या:

"जुन कुरा हामीले आँखाले देख्छौं (दृष्ट) र जुन कुरा वेद-शास्त्र वा परम्पराबाट सुन्छौं (अनुश्रविक), ती दुवै नै अविशुद्धि (दोष / अशुद्धि), क्षय (नाश / अस्थिरता) र अतिशय (सीमितता / असमानता) ले युक्त छन्। तर यसको विपरीत, व्यक्त (प्रकृति), अव्यक्त (मूल प्रकृति) र ज्ञ (पुरुष/चेतना) को विवेकपूर्ण ज्ञानबाट प्राप्त हुने ज्ञान नै श्रेष्ठ विभेदकारी ज्ञान [कल्याणकारी / मुक्तिदायी Discriminatory knowledge of Manifest, Unmanifest, and Knower] हो।"

भावार्थ: सांख्य कारिकाको यो दोस्रो श्लोकले स्पष्ट पार्दछ कि संसारमा हामीले प्रत्यक्ष अनुभव गर्ने सुखहरू वा धर्मग्रन्थहरूले वर्णन गर्ने स्वर्गीय सुखहरू—दुवै अस्थायी, अपूर्ण र दोषयुक्त छन्। तिनीहरूले स्थायी शान्ति वा मुक्ति दिन सक्दैनन्। वास्तविक कल्याण तब मात्र हुन्छ, जब हामीले 'विवेक ज्ञान' (Discriminative Knowledge) द्वारा यो पहिचान गर्छौं कि के 'व्यक्त' (भौतिक जगत्), के 'अव्यक्त' (सूक्ष्म प्रकृति) र के 'ज्ञ' (शुद्ध चेतना/पुरुष) हो। यही तीनको स्पष्ट विवेचन नै मुक्ति (Kaivalya) को मार्ग हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

आधुनिक मनोविज्ञान [Psychology] र स्नायुविज्ञान [Neuroscience] ले पनि कारिका १ र २ को दाबीलाई समर्थन गर्दछ। मानिसको मस्तिष्क [Human Brain] विकासवादी दृष्टिकोणले 'सर्भाइभल' (बाँच्न) को लागि डिजाइन गरिएको हो, 'ह्यापिनेस' (खुसी) को लागि होइन। यसैले भौतिक सुख-सुविधाहरू (दृष्ट उपाय) ले 'हेडोनिक ट्रेडमिल' [Hedonic Treadmill] को अवस्था सिर्जना गर्छ, जहाँ मानिस जतिसुकै भौतिक सुख पाए पनि छिट्टै पुरानै असन्तुष्टिको स्तरमा फर्किन्छ। भिक्टर प्र्याङ्कलको 'लोगोथेरापी' [Logotherapy] ले पनि देखाउँछ कि जीवनको गहिरो अर्थ र चेतनाको स्वरूप नबुझेसम्म बाह्य उपायहरूले मात्र मानिसको अस्तित्वगत दुःख [Existential Angst] लाई सधैंका लागि मेटाउन सक्दैनन्। सांख्यले प्रस्ताव गरेको 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञान' (चेतना र पदार्थको भेदको ज्ञान) आधुनिक 'कग्निटिभ बिहेभियरल थेरापी' [Cognitive Behavioral Therapy - CBT] को उच्चतम रूप जस्तै हो, जसले हामीलाई हाम्रा विचार र भावनाहरू (प्रकृति) बाट हाम्रो शुद्ध चेतना (पुरुष) लाई अलग गरेर हेर्न सिकाउँछ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा धनी व्यापारीलाई सधैं टाउको दुख्ने रोग थियो। उसले संसारका सबैभन्दा महँगा डाक्टरहरूलाई देखायो (दृष्ट उपाय), तर केही दिन निको भएर फेरि दुख्न थाल्यो। त्यसपछि उसले ठूला-ठूला पूजा र यज्ञहरू गरायो

(आनुश्रविक उपाय), तर त्यसले पनि स्थायी शान्ति दिएन। अन्त्यमा, उनी एकजना ज्ञानी सन्तकोमा पुगे। सन्तले भने, "तिम्रो टाउको दुखाइ शरीरको रोग होइन, तिम्रो मनभित्रको निरन्तरको तनाव र चिन्ताको परिणाम हो। तिमिले आफ्नो व्यापार (प्रकृति) र आफ्नो शान्त स्वरूप (पुरुष) लाई एउटै मान्यौ।" जब व्यापारीले ध्यानको माध्यमबाट आफ्नो विचार र आफ्नो वास्तविक चेतनाबीचको भिन्नता (विभेदकारी ज्ञान) बुझ्न थाले, उनको टाउको दुखाइ सधैंका लागि हरायो। बाह्य मलमले भित्री घाउ निको हुँदैनथ्यो।

॥ इति ॥

अध्याय २

तत्त्व-व्यवस्था

(The Framework of Reality (Tattva System))

कारिका ३: पञ्चविंशति तत्त्व (The 25 Principles)

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३॥

नेपाली व्याख्या:

मूल प्रकृति [Primal Nature] कसैको कार्य (विकृति Effects) होइन, यो सबैको मूल कारण (Cause) हो। महत् (बुद्धि), अहंकार र पाँच तन्मात्र गरी सातवटा तत्त्वहरू कारण (प्रकृति) र कार्य (विकृति) दुवै हुन् [Both evolvent and evolute]। सोह्रवटा तत्त्वहरू (पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, मन र पाँच महाभूत) केवल कार्य (विकृति / परिणाम) मात्र हुन्, यिनीहरूबाट अरू केही उत्पन्न हुँदैन। तर पुरुष (चेतन तत्त्व) [Consciousness] न त कसैको कारण [प्रकृति] हो, न त कसैको कार्य [विकृति] नै हो।

भावार्थ: यो श्लोक सांख्य दर्शनको २५ तत्त्वहरू (25 Tattvas) को कारणात्मक वर्गीकरण (Causal Classification) को आधारशिला हो, जसले सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको संरचनालाई चार स्पष्ट तहमा बाँड्छ। पहिलो तहमा मूल प्रकृति (Mula Prakriti/Primal Nature) पर्छिन्। जो केवल कारण (Cause) हुन् र कुनै अर्को तत्त्वबाट उत्पन्न भएको कार्य (Effect) होइनन्। यो अनादि, स्वतन्त्र र सृष्टिको मौलिक स्रोत हो। दोस्रो तहमा महत् (Mahat/Cosmic Intelligence), अहङ्कार (Ahamkara/Ego) र पाँच तन्मात्रा (Pancha Tanmatras/Subtle Elements) गरी सातवटा तत्त्वहरू आउँछन्, जुन कारण पनि हुन् र कार्य पनि हुन्। अर्थात् प्रकृतिबाट उत्पन्न भएर अर्को तत्त्वको उत्पत्तिको कारण बन्छन्। तेस्रो तहमा मन (Manas/Mind), पाँच ज्ञानेन्द्रिय (Jnanendriyas), पाँच कर्मेन्द्रिय (Karmendriyas) र पाँच महाभूत (Pancha Mahabhutas/Gross Elements) गरी सोह्रवटा तत्त्वहरू पर्छन्, जुन केवल कार्य (Vikara/Effects) हुन्। यी अरू केही सिर्जना गर्दैनन्, बरु माथिल्ला तत्त्वहरूको अन्तिम भौतिक र मानसिक अभिव्यक्ति हुन्। चौथो र अन्तिम तहमा पुरुष (Purusha/Consciousness) रहन्छन्, जो न त प्रकृति (कारण) हुन् न त विकृति (कार्य)।

पुरुष पूर्णतः स्वतन्त्र, निर्विकार, अनादि र अतीन्द्रिय चेतना हुन्। जसले यो सम्पूर्ण कार्य-कारणको खेललाई केवल साक्षी (Witness) को रूपमा हेर्छन्। यस वर्गीकरणले सांख्यको सृष्टि-तत्त्व (Cosmology) लाई एउटा स्पष्ट, तार्किक र चरणबद्ध मानचित्र प्रदान गर्दछ। जसले बुझाउँछ कि संसार शून्यबाट आएको होइन, बरु एउटै अनादि स्रोतबाट क्रमिक रूपमा अभिव्यक्त भएको हो, र अन्त्यमा चेतना (पुरुष) प्रकृतिका सबै तहहरूभन्दा पर, मुक्त र पूर्ण छ।

कारिका ४: त्रिविध प्रमाण (Three Means of Valid Knowledge)

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च, सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं, प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

नेपाली व्याख्या:

सांख्य दर्शनले सही ज्ञान प्राप्त गर्ने तीनवटा मात्र प्रमाणहरू (साधनहरू) स्वीकार गर्दछ: प्रत्यक्ष (इन्द्रियहरूबाट हुने ज्ञान), अनुमान (तर्कबाट हुने ज्ञान), र आप्तवचन (भरपर्दो व्यक्ति वा शास्त्रको भनाइ) [Direct perception, Inference, and Valid testimony]। संसारका अन्य सबै प्रमाणहरू यिनै तीनभित्र समावेश हुन्छन्। कुनै पनि जानुपर्ने कुरा (प्रमेय) को सिद्धि यिनै प्रमाणहरूबाट मात्र हुन्छ।

भावार्थ: यो श्लोक सांख्य दर्शनको ज्ञानमीमांसा (Epistemology / Theory of Knowledge) को आधारशिला हो। यसले स्पष्ट पार्दछ कि कुनै पनि तत्त्व, सत्य वा वस्तुको वैध ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि सांख्यले केवल तीनवटा प्रमाणहरूलाई (Pramāṇas / Means of Valid Knowledge) स्वीकार गर्दछ: (१) प्रत्यक्ष प्रमाण (Pratyakṣa / Direct Perception): इन्द्रिय र वस्तुको प्रत्यक्ष सम्पर्कबाट उत्पन्न हुने ज्ञान; (२) अनुमान प्रमाण (Anumāna / Inference): तर्क, हेतु-लिङ्ग सम्बन्ध र पूर्व-अनुभवको आधारमा नदेखिएको सत्यको निष्कर्ष निकाल्ने विधि; र (३) आप्तवचन (Śabda / Reliable Testimony): दोषरहित, तत्त्वदर्शी ऋषि वा प्रामाणिक शास्त्रको वचन, जुन इन्द्रिय र तर्कभन्दा परका सूक्ष्म सत्यहरू जान्न आवश्यक हुन्छ। सांख्यको मान्यता अनुसार, ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण वैध ज्ञानहरू यी तीनै प्रमाणहरूभित्र पूर्ण रूपमा समेटिन्छन्। अन्य दर्शनहरूले मान्ने प्रमाणहरू [जस्तै उपमान (Knowledge through comparison / similarity), अर्थापत्ति (presumption / postulation), अनुपलब्धि (non-perception)] पनि अन्ततः यिनै तीनको विस्तार वा उपशाखा हुन्।

श्लोकको दोस्रो पंक्तिले गहन दार्शनिक सत्य उजागर गर्दछ: "प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि" अर्थात्, जान्न योग्य वस्तु वा सत्य (Prameya / Object of Knowledge) को यथार्थ स्थापना सधैं प्रमाण (Pramāṇa / Valid Means) बाट नै सम्भव हुन्छ। प्रमाण बिना कुनै पनि ज्ञान वैध हुँदैन। र प्रमाणकै आधारमा नै हामी प्रकृतिका तत्त्वहरू, पुरुषको स्वरूप, बन्धनको कारण र मोक्षको मार्गलाई निश्चित रूपमा चित्र सक्छौं। यसरी सांख्य दर्शनले अन्धविश्वास, अवैध अनुमान, र भावनात्मक अटकललाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्दै, तर्कसंगत, प्रमाण-आधारित र अनुभवसिद्ध ज्ञानलाई नै सत्यको खोजीको एकमात्र वैध मार्गको रूपमा स्थापित गर्दछ।

कारिका ५: प्रमाणको विस्तार (Elaboration of Pramanas)

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम्, आप्तश्रुतिराप्तवचनं च ॥ ५ ॥

नेपाली व्याख्या:

इन्द्रियहरूले आ-आफ्ना विषयहरू (रूप, रस, गन्ध आदि) सँग सम्पर्क गरेर हुने निश्चित ज्ञानलाई प्रत्यक्ष [Direct perception] भनिन्छ। अनुमान तीन प्रकारको हुन्छ र यो लिङ्ग (चिह्न, जस्तै धुवाँ) र लिङ्गी (चिह्न भएको वस्तु, जस्तै आगो) को पूर्व ज्ञानमा आधारित हुन्छ [Inference based on characteristic mark]। आप्तवचन भनेको सत्य बोल्ने भरपर्दो व्यक्तिको भनाइ र वेदको ज्ञान हो [Valid testimony]।

भावार्थ: यो पाँचौँ कारिकाले चौथो कारिकामा संक्षेपमा उल्लेख गरिएका तीन प्रमाणहरूलाई विस्तृत रूपमा परिभाषित गर्दछ।

पहिलो, प्रत्यक्ष प्रमाण (Pratyakṣa/Direct Perception): प्रतिविषयाध्यवसाय भन्नाले इन्द्रिय र विषयको प्रत्यक्ष सम्पर्कपछि मनमा उत्पन्न हुने त्यो स्पष्ट, निश्चित र अटल बोध (Definite Cognition) हो। जब हामीले आँखाले रूख देख्छौं वा हातले आगोको तातो महसुस गर्छौं, तब त्यस विषयमा उत्पन्न हुने अस्पष्टता रहित ज्ञान नै प्रत्यक्ष हो। यो ज्ञानको सबैभन्दा प्रत्यक्ष र तत्काल स्रोत हो।

दोस्रो, अनुमान प्रमाण (Anumāna/Inference): यसलाई सांख्यले तीन प्रकारको मान्दछ—(१) पूर्ववत् (कारणबाट कार्यको अनुमान, जस्तै: कालो बादल देखेर पानी पर्छ भन्ने), (२) शेषवत् (कार्यबाट कारणको अनुमान, जस्तै: नदीमा अचानक पानी बढेको देखेर माथि पानी पर्यो भन्ने), र (३) सामान्यतोदृष्ट (सामान्य अनुभव वा व्यापक सहसम्बन्धबाट, जस्तै: सूर्यको स्थितिबाट ऋतु परिवर्तनको गणना)। यो सम्पूर्ण अनुमान प्रक्रिया लिङ्ग (हेतु/चिह्न, जस्तै: धुवाँ) र लिङ्गी (साध्य/त्यस चिह्न भएको वस्तु, जस्तै: आगो) को नियमित सम्बन्धमा आधारित हुन्छ। जहाँ धुवाँ हुन्छ, त्यहाँ आगो हुन्छ भन्ने अव्यभिचारी सम्बन्ध नै अनुमानको आधार हो।

तेस्रो, शब्द प्रमाण (Śabda/Reliable Testimony): आप्तश्रुति भन्नाले दोषरहित, तत्त्वदर्शी, र दीर्घकालीन अनुभव-तपस्याद्वारा सिद्ध भएका ऋषि वा प्रामाणिक ग्रन्थको वचन हो। जुन सत्यहरू हाम्रो इन्द्रिय वा तार्किक अनुमानको सीमाभन्दा पर छन् (जस्तै: कर्मफल, सूक्ष्म तत्त्व, मोक्षको स्वरूप, वा परलोक), ती जान्नका लागि हामीले यस्ता आप्त पुरुषहरूको वचनलाई प्रमाण मान्नुपर्छ। यो वचन अन्धविश्वास वा भावनात्मक दाबी होइन, बरु तर्क, ध्यान र प्रत्यक्ष अनुभवले सिद्ध भएको ज्ञानको सार हो।

यसरी, सांख्य दर्शनले ज्ञान प्राप्तिका यी तीनवटा प्रमाणहरूलाई पूर्ण, स्वतन्त्र र पर्याप्त मान्दछ। प्रत्यक्षले हामीलाई प्रत्यक्ष यथार्थ दिन्छ, अनुमानले लुकेका तथ्यहरू तर्कद्वारा खोल्छ, र शब्द प्रमाणले त्यस्ता गहन सत्यहरूको मार्गदर्शन गर्दछ जुन मानव इन्द्रिय र तर्कको पहुँचभन्दा टाढा छन्। यी तीनै मिलेर अज्ञानताको अन्धकार चिर्दै, चेतनालाई भ्रमबाट मुक्त गरी शुद्ध यथार्थको दर्शनतर्फ डोर्छन्।

कारिका ६: अतीन्द्रिय ज्ञान (Knowledge Beyond Senses)

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

नेपाली व्याख्या:

इन्द्रियहरूको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका (अतीन्द्रिय) वस्तुहरूको ज्ञान सामान्यतः दृष्ट अनुमानबाट [Inference based on general observation] प्राप्त हुन्छ (जस्तै, कार्य देखेर कारणको अनुमान गर्नु)। जुन कुराहरू इन्द्रियबाट पनि जान्न सकिँदैन र अनुमानबाट पनि सिद्ध हुँदैनन्, त्यस्ता अत्यन्त परोक्ष कुराहरूको ज्ञान आप्तवचन (आगम वा शास्त्र - विश्वसनीय ऋषि वा प्रामाणिक शास्त्रको वचन) बाट सिद्ध हुन्छ।

भावार्थ: यो छैठौँ कारिकाले सांख्य दर्शनका तीनवटा प्रमाणहरू (Pramāṇas) को दायरा र पारस्परिक पूरकतालाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्दछ। यसले ज्ञानको स्रोतलाई तीन तहमा विभाजन गरेको छ:

१. प्रत्यक्ष (Pratyakṣa / Direct Perception): इन्द्रियले ग्रहण गर्न सक्ने वस्तुहरूको ज्ञान। यो सबैभन्दा प्राथमिक र तत्काल प्रमाण हो।

२. अनुमान (Anumāna / Inference): अतीन्द्रिय (Indirect / Beyond Senses) वस्तुहरू, अर्थात् जसलाई प्रत्यक्ष देख्न सकिँदैन तर प्रत्यक्ष चिन्ह (लिङ्ग) को आधारमा तर्कद्वारा जान्न सकिन्छ, त्यस्तो ज्ञान अनुमानबाट स्थापित हुन्छ। उदाहरणका लागि, हवालाई देख्न सकिँदैन, तर रुखको हाँगा हल्लिएको देखेर वा शरीरमा चिसो लागेर हावा चलेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

३. शब्द / आप्तागम (Śabda / Reliable Testimony): परोक्ष (Metaphysical / Beyond Perception and Inference) वस्तुहरू, जसलाई न त इन्द्रियले देख्न सकिन्छ न त तार्किक अनुमानले पुष्टि गर्न सकिन्छ (जस्तै: कर्मको सूक्ष्म गतिशीलता, मोक्षको स्वरूप, सूक्ष्म शरीर, वा ईश्वर/चेतनाको पारलौकिक स्थिति)। यस्ता अतीन्द्रिय सत्यहरू केवल दोषरहित, दीर्घकालीन ध्यान र तपस्याद्वारा सिद्ध भएका ऋषिहरूको वचन वा प्रामाणिक शास्त्रद्वारा नै ज्ञात हुन्छन्।

यस श्लोकको गहिरो दार्शनिक सार यो हो कि मानव ज्ञानको सीमा प्रत्यक्ष अनुभवमा मात्र सीमित छैन। विज्ञानले जस्तै प्रयोगशालामा देख्न नसकिने क्वान्टम कण वा ब्ल्याक होललाई गणितीय मोडेल र अवलोकनबाट अनुमान गर्छ, त्यसरी नै सांख्यले पनि अतीन्द्रिय सत्यलाई अनुमानद्वारा र परोक्ष सत्यलाई आप्तागमद्वारा स्वीकार गर्दछ। यसले प्रमाणहरूबीच कुनै विरोध छैन, बरु एक अर्काको सीमा पूरा गर्ने क्रमबद्ध ढाँचा छ भन्ने स्पष्ट पार्छ।

अन्त्यमा, यो कारिकाले हामीलाई सिकाउँछ कि सत्यको खोजीमा इन्द्रिय, तर्क र प्रामाणिक ज्ञान—तीनैको सन्तुलित प्रयोग आवश्यक छ। जब यी तीन प्रमाणहरू मिलेर काम गर्छन्, तब अज्ञानताको पर्दा हट्छ, र चेतनाले प्रकृति र पुरुषको वास्तविक स्वरूपलाई स्पष्ट रूपमा दर्शन गर्न सक्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

सांख्यको यो प्रमाणशास्त्र आधुनिक विज्ञानको 'वैज्ञानिक विधि' [Scientific Method] र 'ज्ञानमीमांसा' [Epistemology] सँग ठ्याक्कै मेल खान्छ। विज्ञानले पनि सबैभन्दा पहिले 'प्रत्यक्ष' (Observation /

Empirical data) लाई मान्छ। जब कुराहरू आँखाले देखिँदैनन् (जस्तै इलेक्ट्रोन, ब्याक होल, वा गुरुत्वाकर्षण), तब विज्ञानले 'अनुमान' (Logical Inference/Mathematical modeling) को प्रयोग गर्छ। कारिका ६ ले भनेजस्तै, 'सामान्यतोदृष्ट अनुमान' आधुनिक भौतिकशास्त्रको आधार हो। हामीले 'डार्क म्याटर' [Dark Matter] लाई प्रत्यक्ष देखेका छैनौं, तर ग्यालेक्सीहरूको घुमाइ (कार्य) देखेर त्यसको कारण (डार्क म्याटर) को अनुमान गर्छौं। र, जुन कुराहरू एक सामान्य मानिसले आफ्नो प्रयोगशालामा जाँचन सक्दैन, त्यसको लागि उसले 'आप्तवचन' (Peer-reviewed scientific journals र विज्ञहरूको भनाइ) मा भर पर्नुपर्छ। सांख्यले २५ तत्त्वहरूको वर्गीकरण गरेर ब्रह्माण्डलाई 'क्वान्टम फिल्ड' (मूल प्रकृति), 'पार्टिकल्स' (विकृति), र 'अब्जर्भर' (पुरुष) को रूपमा वैज्ञानिक ढंगले विभाजन गरेको छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा गाउँमा तीनजना अन्धा मानिसहरू थिए। उनीहरूले कहिल्यै हात्ती देखेका थिएनन्। एकदिन गाउँमा हात्ती आयो। पहिलोले हात्तीको सुँड छाम्यो र भन्यो, "हात्ती त ठूलो सर्प जस्तो हुँदो रहेछ" (अपूर्ण प्रत्यक्ष)। दोस्रोले हात्तीको पाइलाको डोब छाम्यो र भन्यो, "यो जनावरको तौल हजारौं किलो हुनुपर्छ" (अनुमान)। तेस्रोले आँखा देखे माहुतेलाई सोध्यो, र माहुतेले हात्तीको सम्पूर्ण रूप वर्णन गरिदियो (आप्तवचन)। सत्यको पूर्ण ज्ञान पाउनका लागि हाम्रा इन्द्रियहरू (प्रत्यक्ष) मात्र पर्याप्त हुँदैनन्, हामीलाई सही तर्क (अनुमान) र ज्ञानीहरूको मार्गदर्शन (आप्तवचन) पनि चाहिन्छ भन्ने कुरा सांख्यले सिकाउँछ।

॥ इति ॥

अध्याय ३

ज्ञानका सीमा र सत्कार्यवाद

(Limits of Knowledge & Causation)

कारिका ७: ज्ञानको अवरोध (Reasons for Non-perception)

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियाघातात्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

नेपाली व्याख्या:

कुनै वस्तु अस्तित्वमा भएर पनि हामीले त्यसलाई देख्न वा जान्न नसक्नुका आठवटा कारणहरू हुन्छन्: १. धेरै टाढा हुनु (अतिदूरात्), २. धेरै नजिक हुनु (सामीप्यात्), ३. इन्द्रियहरू खराब हुनु (इन्द्रियाघातात्), ४. मन अन्तै जानु वा एकाग्र नहुनु (मनोऽनवस्थानात्), ५. वस्तु अत्यन्त सूक्ष्म हुनु (सौक्ष्म्यात्), ६. बीचमा कुनै पर्दा वा छेकवार हुनु

(व्यवधानात्), ७. अर्को बलियो वस्तुले दबाउनु (अभिभवात्, जस्तै सूर्यको प्रकाशमा ताराहरू नदेखिनु), र ८. उस्तै वस्तुहरूमा मिसिनु (समानाभिहारात्, जस्तै पानीको थोपा पोखरीमा मिसिनु) [Eight reasons for non-perception]।

भावार्थ: यो सातौं कारिकाले स्पष्ट पार्छ कि "अदृश्य हुनु" र "अस्तित्वमा नहुनु" एउटै कुरा होइनन्। मानव इन्द्रियहरू सीमित छन्, र कुनै वस्तु प्रत्यक्ष देखिन वा अनुभव हुन नसक्नुमा आठवटा वैज्ञानिक तथा मनोवैज्ञानिक कारणहरू जिम्मेवार छन्। पहिलो, अतिदूरात् (Due to Extreme Distance): जस्तै आकाशका टाढाका तारा वा परका हिमशृङ्खला, जुन इन्द्रियको ग्रहण सीमाभन्दा बाहिर छन्। दोस्रो, सामीप्यात् (Due to Extreme Proximity): जस्तै नाकको टुप्पो वा आँखाको पुतली, जुन हामीसँग अत्यन्त नजिक भएर पनि प्रत्यक्ष दृष्टिपथमा पर्दैन। तेस्रो, इन्द्रियाघातात् (Due to Sensory Impairment): जस्तै अन्धोपन, बहिरोपन, वा इन्द्रियको शारीरिक क्षतिले गर्दा वस्तुको अनुभव हुन सक्दैन। चौथो, मनोऽनवस्थानात् (Due to Inattention/Mind's Instability): जब मन अन्यत्र केन्द्रित हुन्छ, तब अगाडि राखिएको वस्तु पनि 'देखिँदैन'; यही कारणले गर्दा आधुनिक मनोविज्ञानले 'चयनात्मक ध्यान' (Selective Attention) को अवधारणा अगाडि सारेको छ। पाँचौं, सूक्ष्म्यात् (Due to Extreme Subtlety): जस्तै हावा, विद्युतीय चुम्बकीय तरङ्ग, वा प्रकृतिका सूक्ष्म तत्त्वहरू, जुन इन्द्रियको भौतिक सीमाभन्दा बारीक छन्। छैठौं, व्यवधानात् (Due to Obstruction): जस्तै भित्ता, पर्दा, वा बाक्लो कुहिरौले ढाकेको वस्तु, जुन अवरोधका कारण प्रत्यक्ष हुन सक्दैन। सातौं, अभिभवात् (Due to Overpowering/Dominance): जस्तै सूर्यको प्रखर प्रकाशमा ताराहरू नदेखिनु, वा ठूलो आवाजमा सानो शब्द सुनिँदैन; यहाँ प्रबल संकेतले कमजोर संकेतलाई ओझेलमा पार्छ। आठौं, समानाभिहाराच्च (Due to Similarity/Mixing): जस्तै समुन्द्रमा एक थोपा पानी, वा धानको भकारीमा एउटा दाना, जुन उस्तै समूहमा पूर्ण रूपमा मिसिएर छुट्याउन असम्भव हुन्छ।

यस कारिकाको गहिरो दार्शनिक र वैज्ञानिक सार यो हो कि प्रत्यक्ष प्रमाण (Pratyakṣa) को दायरा सीमित छ। वस्तु नदेखिए पनि त्यो सत्य वा अव्यक्त रूपमा विद्यमान हुन सक्छ। यसैले सांख्य दर्शनले ज्ञानको पूर्णताका लागि अनुमान (Anumāna) र आप्तवचन (Śabda) लाई पनि प्रमाणको रूपमा स्वीकार गरेको छ। आधुनिक भौतिकशास्त्र (जस्तै: डार्क म्याटर, क्वान्टम फिल्ड), न्यूरोसाइन्स (Sensory Thresholds, Signal-to-Noise Ratio), र मनोविज्ञान (Cognitive Blind Spots, Inattentional Blindness) ले पनि यही आठवटा कारणलाई विभिन्न प्रयोगात्मक रूपमा पुष्टि गर्दछन्। यसरी सांख्यले मानव संवेदनाको सीमालाई तार्किक रूपमा चिन्दै, ज्ञानको खोजीमा इन्द्रियभन्दा माथि उठ्ने विवेक, तर्क र प्रामाणिक मार्गदर्शनको आवश्यकतालाई स्थापित गर्दछ।

कारिका ८: प्रकृतिको सूक्ष्मता (Subtlety of Prakriti)

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्, कार्यतस्तदुपलब्धिः ।

महदादि तच्च कार्यं, प्रकृतिविरूपं सरूपं च ॥ ८ ॥

नेपाली व्याख्या:

मूल प्रकृतिलाई हामीले देख्न नसक्नुको कारण त्यसको अभाव (अस्तित्व नहुनु) होइन, बरु त्यसको अत्यन्त सूक्ष्मता [Subtlety] हो। प्रकृतिको ज्ञान त्यसका कार्यहरू (सृष्टिका वस्तुहरू) बाट हुन्छ [Perceived through

its effects]। महत् (बुद्धि) आदि तत्त्वहरू प्रकृतिका कार्य हुन्, जुन कतिपय कुरामा आफ्नो कारण (प्रकृति) जस्तै समान (सरूप) छन् भने कतिपय कुरामा असमान (विरूप) छन्।

भावार्थ: यो आठौँ कारिकाले सांख्य दर्शनको केन्द्रीय सिद्धान्त 'सत्कार्यवाद' (Satkāryavāda) लाई अत्यन्त स्पष्ट र तार्किक आधारमा स्थापित गर्दछ। यसले पहिलो कुरा यो स्पष्ट पार्छ कि कुनै वस्तु प्रत्यक्ष देखिँदैन वा इन्द्रियले ग्रहण गर्दैन भन्नुको अर्थ त्यो अस्तित्वमा नै छैन भन्ने होइन; बरु त्यो अत्यन्त सूक्ष्म (Subtle) भएकाले मानव संवेदनाको सीमाभन्दा बाहिर छ। तर हामी त्यसको अस्तित्वलाई यसले उत्पन्न गरेका कार्यहरू (Effects) मार्फत निश्चित रूपमा जान्न सक्छौं। जसरी हावा आफैं देखिँदैन तर पात हल्लिएको, धूलो उडेको वा शरीरमा चिसो लागेको अनुभवबाट हावाको उपस्थिति प्रमाणित हुन्छ, त्यसरी नै महत् (ब्रह्माण्डिय बुद्धि), अहङ्कार (मैं-भाव), मन, इन्द्रिय र पञ्चमहाभूतहरू प्रकृतिका कार्यहरू हुन्, र यिनै कार्यहरूको अवलोकन र तर्कद्वारा हामी अव्यक्त प्रकृतिको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्छौं।

यस श्लोकको अर्को गहन दार्शनिक पक्ष हो—कार्य र कारणको द्वैत-एकत्व सम्बन्ध। सांख्य अनुसार, कार्य कारणभन्दा नाम, रूप, र प्रयोगमा फरक (विरूप) देखिन्छ, तर मूल सार, तत्त्व, र अस्तित्वमा भने कारणसँगै एउटै (सरूप) रहन्छ। जस्तै माटोबाट बनेको घडा माटोभन्दा आकार र उपयोगमा फरक देखिन्छ, तर भौतिक-रासायनिक सारमा माटो नै हो; दूधबाट बनेको दही दूधभन्दा स्वाद र अवस्थामा फरक छ, तर पोषक तत्त्व र मूल प्रकृति एउटै हो। यसैलाई 'सत्कार्यवाद' भनिन्छ—कार्य कारणमै पहिल्यैदेखि अव्यक्त रूपमा विद्यमान हुन्छ, केवल उपयुक्त समय, स्थान र निमित्तको सहयोगले व्यक्त हुन्छ। यो सिद्धान्त आधुनिक विज्ञानको Conservation of Mass-Energy, Quantum Field Potentiality, र Evolutionary Transformation सँग गहिरो साम्यता राख्छ, जसले पुष्टि गर्छ कि ब्रह्माण्डमा केही पनि शून्यबाट उत्पन्न हुँदैन, बरु पूर्व-अवस्थित सम्भाव्यताको क्रमिक अभिव्यक्ति मात्र हो।

यसरी यो कारिकाले हामीलाई सिकाउँछ कि अदृश्य हुनु र अस्तित्वमा नहुनु फरक कुरा हुन्। सूक्ष्म सत्यहरूलाई चित्र इन्द्रियको सीमालाई नाघेर कार्य-कारण सम्बन्धको विश्लेषण, तर्क, र विवेकको आवश्यकता पर्छ। यही ज्ञान नै प्रकृतिको वास्तविक स्वरूप, बन्धनको कारण, र पुरुषको स्वतन्त्रतालाई बुझ्ने प्रवेशद्वार हो।

कारिका ९: सत्कार्यवाद (The Theory of Pre-existent Effect)

असदकरणादुपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्, कारणभावाच्च, सत्कार्यम् ॥९॥

नेपाली व्याख्या:

सांख्यको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त 'सत्कार्यवाद' हो, जसअनुसार "कुनै पनि वस्तु असत् वा शून्यबाट उत्पन्न हुँदैन (Asadakaraṇāt), कुनै पनि कार्यको लागि उपादान कारण (Material Cause) अनिवार्य हुनुपर्छ (Upādānagrahaṇāt), हरेक कुराबाट हरेक कुरा उत्पन्न हुन सक्दैन (Sarvasambhavābhāvāt), कारणले आफ्नो सामर्थ्य अनुसार मात्र कार्य दिन सक्छ (Śaktasya Śakyakaraṇāt), र कारणको स्वभाव नै कार्यमा निहित हुन्छ (Kāraṇabhāvācca) — यी पाँच तर्कहरूले प्रमाणित गर्दछन् कि कार्य कारणमै पहिल्यैदेखि विद्यमान हुन्छ (Satkāryam)।"

भावार्थः यो नवीं कारिका सांख्य दर्शनको सबैभन्दा मौलिक र प्रभावशाली सिद्धान्त 'सत्कार्यवाद' (Satkāryavāda / Pre-existent Effect Theory) को आधारशिला हो। यसले स्पष्ट पार्छ कि सृष्टि भन्ने कुरा 'शून्यबाट केही बनाउनु' होइन, बरु 'अव्यक्तलाई व्यक्त गर्नु' (Transformation / Evolution) हो। जुन कुरा कार्य (Effect) रूपमा देखिन्छ, त्यो कारण (Cause) मा पहिल्यैदेखि अव्यक्त रूपमा विद्यमान हुन्छ। यस सिद्धान्तलाई स्थापित गर्न आचार्य ईश्वरकृष्णले पाँचवटा तार्किक प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्दछन्:

१. असदकरणात् (Asadakaraṇāt / Impossibility of Production from Nothing): असत् वा शून्यबाट सत् वा वास्तविक वस्तु उत्पन्न हुन सक्दैन। आधुनिक भौतिकशास्त्रको Conservation of Mass-Energy (पदार्थ-ऊर्जा संरक्षण) को नियमले पनि यही भन्छ—केही पनि शून्यबाट आउँदैन, केवल रूपान्तरण हुन्छ।

२. उपादानग्रहणात् (Upādānagrahaṇāt / Necessity of Material Cause): कुनै पनि कार्यको लागि आधारभूत सामग्री वा उपादान कारण (Material Cause) अनिवार्य हुनुपर्छ। माटो बिना घडा, दूध बिना दही बन्न सक्दैन। यदि ईश्वरले पनि सृष्टि गर्ने हो भने, उहाँलाई पनि कुनै न कुनै प्रकृति-रूपी सामग्री चाहिन्छ नै।

३. सर्वसम्भवाभावात् (Sarvasambhavābhāvāt / Non-production of Everything from Everything): हरेक कुराबाट हरेक कुरा उत्पन्न हुँदैन। बालुवाबाट तेल निस्कदैन, तिलबाट निस्कन्छ। ब्रह्माण्ड अराजक नभई निश्चित नियम (Law-governed Universe) अन्तर्गत चल्छ भन्ने यही तर्कले पुष्टि गर्छ।

४. शक्तस्य शक्यकरणात् (Śaktasya Śakyakaraṇāt / Production According to Capacity): कारणले आफ्नो आन्तरिक शक्ति वा क्षमता (Potentiality/Capacity) अनुसार मात्र कार्य दिन सक्छ। बीउमा रूख बन्ने शक्ति लुकेको हुन्छ, तर त्यो शक्तिले मात्र अङ्कुर फुटाउँछ। क्वान्टम भौतिकशास्त्रमा Quantum Potentiality भन्ने अवधारणा पनि यसैसँग मिल्दोजुल्दो छ।

५. कारणभावाच्च (Kāraṇabhāvācca / Identity of Cause and Effect): कारण जस्तो, कार्य पनि त्यस्तै हुनुपर्छ (Qualitative Identity)। घडामा माटोकै गुण हुन्छ, दहीमा दूधकै तत्त्व हुन्छ। संसारमा देखिने सुख, दुःख र मोहका अनुभवहरू पनि प्रकृतिका त्रिगुण (Sattva, Rajas, Tamas) बाट नै आएका हुन्।

यी पाँचै प्रमाणहरूले मिलेर यो निष्कर्ष निकाल्छन्: ब्रह्माण्डको उत्पत्ति कुनै बाह्य इच्छाद्वारा शून्यबाट बनाइएको होइन, बरु प्रकृति (Prakriti) मा सधैं विद्यमान रहेका सम्भाव्यताहरू (Potentials) देश, काल र निमित्तको योगले क्रमशः अभिव्यक्त भएको हो। यसरी हेर्दा, सांख्यको सत्कार्यवाद केवल प्राचीन दार्शनिक बहस होइन, बरु यो आधुनिक विज्ञानको Field-to-Particle Emergence, Biological Evolution, र Information Continuity सँग गहिरो साम्यता राख्ने वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान हो। जसले हामीलाई सिकाउँछ कि यो जगत् बाहिरबाट आएको होइन, हाम्रो भित्रै लुकेको सम्भावनाले क्रमशः रूप धारण गरेको हो; र जब हामीले कारण-कार्यको यो निरन्तर प्रवाहलाई विवेकद्वारा चिन्छौं, तब नै अज्ञानताको भ्रम टुट्छ र चेतना आफ्नो स्वतन्त्र, निर्विकार स्वरूपमा स्थिर हुन्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका ७ ले मानव इन्द्रियहरूको सीमितता [Sensory Limitations] लाई वैज्ञानिक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। आधुनिक 'कग्निटिभ साइन्स' [Cognitive Science] ले पनि 'इन्टेन्सनल ब्लाइन्डनेस' [Inattentional Blindness] (मन अन्तै हुँदा अगाडिको कुरा नदेख्ने) लाई प्रमाणित गरेको छ। कारिका ९ को 'सत्कार्यवाद' आधुनिक भौतिकशास्त्रको 'ऊर्जा संरक्षणको नियम' [Law of Conservation of Energy]

र 'क्वान्टम इन्फर्मेसन थ्योरी' [Quantum Information Theory] सँग पूर्ण रूपमा मिल्छ। विज्ञानले भन्छ— "ऊर्जा न त निर्माण गर्न सकिन्छ, न त नष्ट गर्न सकिन्छ, यसले केवल रूप मात्र परिवर्तन गर्छ।" सांख्यले हजारौं वर्ष पहिले नै भन्यो— "शून्यबाट केही पनि बन्दैन (असदकरणात्), कार्य भनेको कारणकै रूपान्तरण मात्र हो।" जस्तै, बीउभित्र रूख पहिले नै 'पोटेन्सियल' [Potential energy] को रूपमा लुकेको हुन्छ, माटो र पानीले त्यसलाई 'काइनेटिक' [Kinetic energy] वा व्यक्त रूप मात्र दिन्छन्।

◆ कथा (Story) ◆

एकजना मूर्तिकारले एउटा ठूलो, नकुँदिएको ढुङ्गा ल्याएर आफ्नो आँगनमा राख्यो। एक महिनापछि त्यो ढुङ्गा एउटा सुन्दर बुद्धको मूर्तिमा परिणत भयो। एउटा सानो बालकले सोध्यो, "हजुरले यो बुद्ध कहाँबाट ल्याउनुभयो?" मूर्तिकारले मुस्कुराउँदै भन्यो, "बाबु, बुद्ध त पहिलेदेखि नै यो ढुङ्गाभित्रै लुकेर बसेका थिए (सत्कार्यवाद)। मैले त केवल बाहिरका अनावश्यक ढुङ्गाका टुक्राहरूलाई हटाएर भित्र लुकेको बुद्धलाई प्रकट (व्यक्त) मात्र गरिदिएको हुँ।" सांख्यले पनि यही भन्छ— यो सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड मूल प्रकृतिभित्र पहिलेदेखि नै लुकेर बसेको थियो, सृष्टिको समयमा यो केवल प्रकट मात्र भएको हो।

॥ इति ॥

अध्याय ४

व्यक्त र अव्यक्त

(Manifest and Unmanifest Reality)

कारिका १०: व्यक्त र अव्यक्तको लक्षण (Properties of Manifest and Unmanifest)

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

नेपाली व्याख्या:

व्यक्त (सृष्टिका सम्पूर्ण देखिने वस्तुहरू) का विशेषताहरू यस्ता छन्: यो कारणमा निर्भर हुन्छ (हेतुमत्), अनित्य वा नाशवान् हुन्छ (अनित्यम्), सीमित वा एक ठाउँमा मात्र रहने हुन्छ (अव्यापि), क्रियाशील हुन्छ (सक्रियम्), अनेक वा धेरै हुन्छ (अनेकम्), आफ्नो कारणमा आश्रित हुन्छ (आश्रितम्), प्रकृतिको चिह्न वा सूचक हुन्छ (लिङ्गम्), अंग वा अवयवहरू मिलेर बनेको हुन्छ (सावयवम्), र परतन्त्र वा अरूको अधीनमा हुन्छ (परतन्त्रम्) [Dependent, non-eternal, finite, active, manifold, subordinate]। तर अव्यक्त (मूल प्रकृति) यी सबै

विशेषताहरूको ठीक विपरीत हुन्छ (अर्थात् अकारण, नित्य, सर्वव्यापी, निष्क्रिय, एक, अनाश्रित, अलिङ्ग, निरवयव र स्वतन्त्र हुन्छ)।

भावार्थ: यो दसौँ कारिकाले सांख्य दर्शनको केन्द्रीय द्वैत (Dualism) लाई नौवटा स्पष्ट लक्षणहरू मार्फत प्रस्तुत गर्दछ, जसले व्यक्त (Manifest/Prakriti's Effects) र अव्यक्त (Unmanifest/Prakriti) बीचको मौलिक भिन्नतालाई काट्ने नसक्ने गरी रेखाङ्कन गर्दछ। व्यक्त जगत्, अर्थात् हामीले देख्ने, छुने र अनुभव गर्ने सम्पूर्ण भौतिक र मानसिक संरचनाहरू, पहिलो, कारणयुक्त (Has a cause) हुन् — तिनीहरू कुनै अर्को तत्त्वबाट उत्पन्न भएका हुन्। दोस्रो, तिनीहरू अनित्य (Impermanent) हुन्, किनभने जे उत्पन्न हुन्छ, त्यो विनाशको मुखमा पनि हुन्छ। तेस्रो, तिनीहरू अव्यापि (Not all-pervading) हुन्, अर्थात् समय र स्थानको सीमामा बाँधिएका हुन्। चौथो, सक्रिय (Active/Mutable) हुन्, निरन्तर गति, परिवर्तन र विकारमा रहन्छन्। पाँचौँ, अनेक (Multiple/Plural) हुन्, नाम, रूप र आकारमा विभाजित छन्। छैठौँ, आश्रित (Dependent) हुन्, अरु तत्त्व वा परिस्थितिमा निर्भर रहन्छन्। सातौँ, लिङ्गयुक्त (Having distinguishing marks) हुन्, प्रत्येकको आफ्नै विशिष्ट गुण, चिन्ह वा पहिचान हुन्छ। आठौँ, सावयव (Composed of parts) हुन्, साना-साना भाग वा अङ्गहरू मिलेर बनेका हुन्छन्। नवौँ, परतन्त्र (Subservient/Controlled) हुन्, स्वतन्त्र इच्छाशक्ति बिना प्रकृतिका गुणहरू वा बाह्य निमित्तद्वारा सञ्चालित हुन्छन्।

यसको ठीक विपरीत, अव्यक्त (मूल प्रकृति) यी नवै विशेषताहरूको पूर्ण उल्टो हो। यो अहेतुक (निष्कारण/Causeless) छ, किनभने यो कुनै अर्को कुराबाट बनेको होइन। यो नित्य (शाश्वत/Eternal) छ, यसको न उत्पत्ति छ न विनाश। यो व्यापि (सर्वव्यापी/All-pervading) छ, स्थान-कालको सीमाले यसलाई बाँध्न सक्दैन। यो निष्क्रिय (निर्विकार/Unchanging) छ, गुणहरूको साम्यावस्थामा सधैं शान्त रहन्छ। यो एक (एकमात्र/One) छ, विभाजन वा विविधताबाट मुक्त छ। यो स्वतन्त्र (स्वयंभू/Self-sufficient) छ, अरुमा निर्भर रहँदैन। यो निरवयव (अखण्ड/Partless) छ, कुनै भाग वा टुक्राहरूमा बाँडिएको छैन। र यो पूर्णतः स्वतन्त्र (Independent/Autonomous) छ, आफ्नै स्वाभाविक गतिमा चलछ।

आधुनिक विज्ञान र दर्शनको दृष्टिले हेर्दा, 'व्यक्त' लाई हामी अवलोकन योग्य ब्रह्माण्ड (Observable Universe), भौतिक कणहरू (Particles), र जटिल प्रणालीहरू (Complex Systems) को रूपमा बुझ्न सक्छौं, जुन सधैं ऊर्जा रूपान्तरण, क्षय, र निर्भरताको चक्रमा हुन्छन्। 'अव्यक्त' लाई भने क्वान्टम फिल्डको आधारभूत अवस्था (Ground State of Quantum Field), शून्य-बिन्दु ऊर्जा (Zero-Point Energy), वा ब्रह्माण्डको अदृश्य सम्भाव्यताको स्रोत (Source of Potentiality) सँग तुलना गर्न सकिन्छ, जुन प्रत्यक्ष रूपमा देखिँदैन तर सबै भौतिक अभिव्यक्तिहरूको मौन आधार हो।

यसरी यो कारिकाले हामीलाई यो गहन सत्य बुझाउँछ कि हाम्रो दैनिक अनुभवको जगत् अस्थायी, सीमित र निर्भर छ। यसमा आफूलाई पूर्ण रूपमा तादात्म्य गर्नु (Identification) नै बन्धनको जड हो। जब विवेक ज्ञान (Viveka-Jnana) द्वारा हामीले व्यक्त र अव्यक्तको यो स्पष्ट विभाजनलाई चिन्छौं, तब चेतना (पुरुष) भौतिक लहरहरूमा हराउँदैन, बरु त्यो अखण्ड, शाश्वत र स्वतन्त्र प्रकृतिको साक्षी बन्छ। यही चिन्तु नै सांख्यको मुक्तिको पहिलो र सबैभन्दा वैज्ञानिक पाइला हो।

कारिका ११: व्यक्त, अव्यक्त र पुरुषको तुलना (Comparison of the Three Categories)

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं, तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

नेपाली व्याख्या:

व्यक्त (सृष्टि) त्रिगुणमय (सत्त्व, रजस्, तमस् ले युक्त) हुन्छ, अविवेकी (आफू र अरूलाई छुट्याउन नसक्ने) हुन्छ, विषय (भोग्य वस्तु) हुन्छ, सामान्य (सबैको साझा) हुन्छ, अचेतन (चेतनाविहीन) हुन्छ, र प्रसवधर्मि (नयाँ कुरा उत्पन्न गर्ने स्वभावको) हुन्छ [Composed of three gunas, indiscriminative, objective, common, unconscious, productive]। प्रधान (मूल प्रकृति) पनि व्यक्त जस्तै यी सबै गुणहरूले युक्त हुन्छ। तर पुमान् (पुरुष वा चेतना) यी दुवैभन्दा ठीक विपरीत हुन्छ (अर्थात् निर्गुण, विवेकी, विषयी, असाधारण, चेतन र अप्रसवधर्मि हुन्छ), यद्यपि ऊ केही कुरामा (जस्तै नित्य र सर्वव्यापी हुनुमा) अव्यक्त जस्तै पनि हुन्छ।

भावार्थः यो एघारौँ कारिकाले सांख्य दर्शनको केन्द्रीय द्वैत (Dualism) लाई छ वटा स्पष्ट लक्षणहरू मार्फत प्रतिपादन गर्दछ, जसले प्रकृति (व्यक्त र अव्यक्त दुवै) र पुरुष बीचको मौलिक भिन्नतालाई काट्नै नसक्ने गरी रेखाङ्कन गर्दछ। सांख्य अनुसार, व्यक्त जगत् र प्रधान (मूल प्रकृति) दुवैमा यी छ वटा सामान्य धर्महरू पाइन्छन्:

१. त्रिगुणम् (Tri-guṇic / Composed of Three Qualities): सत्त्व, रजस् र तमस् को संयोगले बनेका, जसले प्रकृतिका सबै विकारहरूलाई गतिशील बनाउँछन्।
२. अविवेकि (Aviveki / Non-discriminating): आफैँमा चेतना, विवेक वा निर्णय शक्ति नभएको; केवल यान्त्रिक, स्वचालित प्रतिक्रिया दिने।
३. विषयः (Viśaya / Objective / Object of Experience): जसलाई हेर्न, छुन, महसुस गर्न वा भोग्न सकिन्छ, अर्थात् यो सधैं 'दृश्य' (Object) पक्षमा रहन्छ, 'द्रष्टा' (Subject) होइन।
४. सामान्यम् (Sāmānya / Universal / Common): व्यक्तिविशेषमा सीमित नभई सबै प्रकृतिक पदार्थ र प्रक्रियामा समान रूपले लागू हुने सार्वभौमिक स्वभाव।
५. अचेतनम् (Acetana / Insentient / Non-conscious): जसलाई आफ्नो अस्तित्व, अनुभूति वा 'म' को ज्ञान स्वयंमा हुँदैन; यो केवल ऊर्जा र पदार्थको रूपमा मात्र क्रियाशील हुन्छ।
६. प्रसवधर्मि (Prasava-dharmi / Productive / Generative): निरन्तर नयाँ रूप, विचार, वस्तु, अनुभव वा प्रक्रियाहरू उत्पादन गर्ने, विकसित गर्ने र रूपान्तरण गर्ने स्वभाव भएको।

तर पुरुष (Puruṣa / Pure Consciousness) यी छवटै लक्षणहरूको ठीक विपरीत हुन्छ: उहाँ निर्गुण (Nirguṇa / Beyond the Three Guṇas), विवेकी (Viveki / Discriminative Awareness), द्रष्टा (Draṣṭā / Pure Seer, never an object), विशेष (Viśeṣa / Unique & Individual to each being), चेतन (Cetana / Self-aware / Conscious), र अप्रसव (Aprasava / Non-productive / Does not generate, transform, or decay)। यसले स्पष्ट हुन्छ कि प्रकृतिका सम्पूर्ण विकारहरू (Effects) शरीर, मन, बुद्धि, इन्द्रिय, पञ्चमहाभूत सबै जड, गुणात्मक, र उत्पत्ति-विनाशको चक्रमा छन्, जबकि पुरुष सधैं साक्षी (Observer), स्वतन्त्र, र अपरिवर्तनीय छन्।

आधुनिक विज्ञान र मनोविज्ञानको दृष्टिले हेर्दा, प्रकृतिका यी छवटै लक्षणहरू भौतिक क्षेत्र (Physical Fields), जैविक प्रणाली (Biological Systems), र अचेतन मन (Unconscious Mind) सँग मेल खान्छन्, जुन निरन्तर प्रतिक्रिया, उत्परिवर्तन, र उत्पादनमा रहन्छन् तर स्वयंमा 'म' को चेतना बोक्दैनन्। पुरुष भने त्यो 'शुद्ध अवलोकनकर्ता' (Pure Observer / Awareness) हो, जुन आधुनिक चेतना अध्ययन (Consciousness Studies) मा 'नन-आइडेन्टिफाइड अवेयरनेस' (Non-identified Awareness) को रूपमा चित्रण गरिन्छ, र क्वान्टम भौतिकशास्त्रको 'अवलोकन प्रभाव' (Observer Effect) मा जस्तै, प्रकृतिलाई व्यक्त गराउने तर स्वयं प्रभावित नहुने तत्त्व हो।

यस कारिकाको व्यावहारिक सार यो हो कि हामीले आफूलाई "म शरीर हुँ, म मन हुँ, म भावना हुँ" भन्ने भ्रम (False Identification) तोड्नुपर्छ। जब विवेक ज्ञान (Viveka-Jñāna) द्वारा हामीले प्रकृतिका यी छवटै लक्षणहरूलाई "मेरो होइन, यो दृश्य हो" भनेर चिन्छौं, र पुरुषको विपरीत स्वभावलाई "म यही शुद्ध चेतना हुँ" भनेर साक्षात्कार गर्छौं, तब नै बन्धनको डोरी चुँडिन्छ। यही स्पष्ट विवेचन नै सांख्यको मुक्तिको मूल मार्ग हो, जसले चेतनालाई प्रकृतिका लहरहरूबाट अलग गरी, आफ्नै निश्चल, अनन्त प्रकाशमा स्थिर गराउँछ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका १० र ११ ले ब्रह्माण्डलाई 'अब्जर्भेभल युनिभर्स' [Observable Universe] (व्यक्त) र 'क्वान्टम भ्याकुम' वा 'युनिफाइड फिल्ड' [Quantum Vacuum / Unified Field] (अव्यक्त) को रूपमा अत्यन्त वैज्ञानिक ढंगले छुट्याएको छ। भौतिकशास्त्रले भन्छ कि देखिने सबै पदार्थहरू (व्यक्त) सीमित छन्, परिवर्तनशील छन्, र साना कणहरू (सावयव) मिलेर बनेका छन्। तर जुन 'फिल्ड' बाट यी कणहरू निस्कन्छन् (अव्यक्त प्रकृति), त्यो सर्वव्यापी, नित्य र अविभाज्य छ। अझ महत्त्वपूर्ण कुरा, सांख्यले 'चेतना' (पुरुष) लाई पदार्थ (प्रकृति) भन्दा पूर्ण रूपमा अलग (तद्विपरीत) मानेको छ। आधुनिक 'न्युरोसाइन्स' [Neuroscience] र 'क्वान्टम मेकानिक्स' [Quantum Mechanics] मा पनि 'हार्ड प्रोब्लम अफ कन्ससनेस' [Hard Problem of Consciousness] ले यही भन्छ कि अचेतन पदार्थ (न्युरोन्स वा एटमहरू) बाट 'चेतना' (Subjective experience) कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा विज्ञानले अझै बुझ्न सकेको छैन। सांख्यले स्पष्ट भन्छ— चेतना पदार्थबाट उत्पन्न हुँदैन, यो पदार्थभन्दा पूर्ण रूपमा विपरीत र स्वतन्त्र तत्त्व हो।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा विशाल समुद्र थियो। समुद्रको सतहमा हजारौं छालहरू उठ्ने र हराउने गर्थे। एउटा सानो छालले अर्को छाललाई भन्यो, "हेर त, म कति सानो छु, म एकैछिनमा हराउँछु (व्यक्त / अनित्य)।" तर समुद्रको गहिराइ शान्त, अनन्त र कहिल्यै नबदलिने थियो (अव्यक्त / नित्य)। छालहरू समुद्रमै आश्रित थिए (परतन्त्र)। त्यही बेला आकाशमा चम्किरहेको पूर्ण चन्द्रमाले त्यो समुद्र र छालहरू दुवैलाई हेरिरहेको थियो। चन्द्रमा न त समुद्र थियो, न त छाल नै थियो; ऊ त केवल एक शान्त साक्षी थियो जसको प्रकाशले त्यो दृश्यलाई उज्यालो बनाएको थियो (पुरुष / चेतन)। हामी पनि त्यही चन्द्रमा जस्तै शुद्ध चेतना हौं, तर आफूलाई छाल (शरीर / मन) सम्झेर दुःख पाइरहेका छौं।

॥ इति ॥

अध्याय ५

त्रिगुण

(The Three Fundamental Forces)

कारिका १२: गुणको स्वभाव (Nature of the Gunas)

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥१२॥

नेपाली व्याख्या:

प्रकृतिका तीन गुणहरू (सत्त्व, रजस् र तमस्) क्रमशः सुख (प्रीति), दुःख (अप्रीति) र मोह वा उदासी (विषाद) को स्वरूप भएका हुन्छन् [Nature of pleasure, pain, and delusion]। यिनीहरूको उद्देश्य क्रमशः प्रकाश (ज्ञान वा उज्यालो दिनु), प्रवृत्ति (क्रियाशील गराउनु) र नियम (रोक्नु वा स्थिर राख्नु) हो। यी तीन गुणहरू एक-अर्कालाई दबाउने (अभिभव), एक-अर्कामा आश्रित रहने (आश्रय), एक-अर्कालाई उत्पन्न गर्ने (जनन), र मिलेर सँगै काम गर्ने (मिथुन) स्वभावका हुन्छन्।

भावार्थ: यो बाह्रौं कारिकाले सांख्य दर्शनको 'त्रिगुण सिद्धान्त' (Tri-Guṇa Theory) लाई अत्यन्त व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गर्दछ। यसले गुणहरूको स्वभाव, कार्य, र आपसी अन्तरक्रियालाई चार प्रमुख पक्षमा विभाजन गरेको छ:

१. गुणहरूको स्वभाव (Nature of Guṇas / Prīty-aprīti-viṣādātmakāḥ): सत्त्व गुण (Sattva) को स्वभाव 'प्रीति' (Joy/Clarity/Harmony) हो; यसले मनलाई शान्त, स्पष्ट र सन्तुलित बनाउँछ। रजस् गुण (Rajas) को स्वभाव 'अप्रीति' (Pain/Restlessness/Striving) हो; यसले इच्छा, उत्तेजना, र अस्थिरता ल्याउँछ। तमस् गुण (Tamas) को स्वभाव 'विषाद' (Delusion/Apathy/Inertia) हो; यसले भारीपन, भ्रम, आलस्य र मानसिक जडता उत्पन्न गर्छ। हाम्रो दैनिक जीवनमा देखिने मानसिक उतार-चढाव, मूड स्विङ्स (Mood Swings), र भावनात्मक अवस्थाहरू यही तीन गुणको अनुपातमा निर्भर हुन्छन्।

२. गुणहरूको कार्य (Function of Guṇas / Prakāśa-pravṛtti-niyamārthāḥ): सत्त्वले 'प्रकाश' (Illumination / Revelation) को काम गर्छ, जसले ज्ञान, अन्तरदृष्टि, र सत्यको स्पष्टता दिन्छ। रजस्ले 'प्रवृत्ति' (Activity / Motion) को काम गर्छ, जसले क्रिया, प्रयास, र परिवर्तनको ऊर्जा प्रदान गर्छ। तमस्ले 'नियम' (Restraint / Stabilization) को काम गर्छ, जसले गतिलाई रोक्छ, स्थिरता दिन्छ, र वस्तुलाई रूप र सीमा प्रदान गर्छ। यी तीनै कार्य ब्रह्माण्डको सृष्टि, स्थिति, र लय (Creation, Maintenance, Dissolution) को आधार हुन्।

३. गुणहरूको आपसी अन्तरक्रिया (Mutual Interaction / Anyo'nyābhibhavāśrayajanana-mithunavṛttayah): गुणहरू कहिल्यै स्थिर वा अलग-अलग रहँदैनन्। यिनीहरूको अन्तरक्रिया चार ढङ्गले हुन्छ: अभिभव (Suppression/Domination): एक गुणले अर्कोलाई दबाउँछ (जस्तै: ध्यान गर्दा सत्त्व बढ्छ, रजस्/तमस् घट्छ; वा रिस आउँदा रजस् हावी हुन्छ, सत्त्व ओझेलमा पर्छ)। आश्रय (Support/Dependence): एक गुणले अर्कोको आधार लिन्छ (जस्तै: क्रिया गर्न रजस् चाहिन्छ, तर त्यो क्रियालाई दिशा दिन सत्त्वको स्पष्टता चाहिन्छ)। जनन (Generation / Production): गुणहरूको मिश्रणले नयाँ मानसिक वा भौतिक अवस्थाहरू जन्माउँछ (जस्तै: सत्त्व+रजस् = रचनात्मक ऊर्जा; रजस्+तमस् = अस्थिर हिंसा वा उग्रता)। मिथुनवृत्ति (Pairing / Collaboration): गुणहरू जोडी बनाएर कार्य गर्छन्, कहिल्यै एकलै काम गर्दैनन्। प्रकृतिका सबै घटनाहरू यही सहकार्यको परिणाम हुन्।

आधुनिक विज्ञान र मनोविज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

आधुनिक न्यूरोसाइन्स (Neuroscience) ले मस्तिष्कका न्यूरोट्रान्समिटरहरू (Serotonin / GABA = Sattva, Dopamine / Norepinephrine = Rajas, Melatonin / Adenosine = Tamas) को सन्तुलनले मानसिक अवस्था निर्धारण गर्छ भन्ने पुष्टि गरेको छ। भौतिकशास्त्रमा यी तीन गुणहरूलाई Potential Energy (Sattva), Kinetic Energy (Rajas), र Inertial Mass / Entropy (Tamas) सँग तुलना गर्न सकिन्छ। व्यवहार मनोविज्ञान (Behavioral Psychology) मा पनि Flow State (Sattva), Hyperactivity/Anxiety (Rajas), र Depression/Burnout (Tamas) को चक्रलाई यही सिद्धान्तले स्पष्ट गर्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई एउटा गहन जीवन-सूत्र दिन्छ: "जीवनको सुख, दुःख, वा मोह बाह्य परिस्थितिले होइन, भित्रको गुण-अनुपातले निर्धारण गर्छ।" जब हामी यो बुझ्छौं कि हाम्रो मूड, ऊर्जा, र निर्णयहरू केवल गुणहरूको अस्थायी खेला हुन्, तब हामी तिनीहरूमा तादात्म्य (Identification) गर्दैनौं। सत्त्वलाई बढाउन ध्यान (Meditation), सत्यता (Truthfulness), र सत्सङ्गत (Positive Environment) को अभ्यास गर्ने, रजस्लाई सन्तुलित गर्न उद्देश्यमूलक क्रिया (Purposeful Action) गर्ने, र तमस्लाई घटाउन आलस्य र नकारात्मकताको त्याग गर्ने—यही नै सांख्यको व्यावहारिक मनोविज्ञान हो। अन्त्यमा, जब पुरुषले (शुद्ध चेतनाले) यी गुणहरूको खेललाई 'म होइन, यो प्रकृतिको धर्म हो' भनेर स्पष्ट रूपमा देख्छ, तब नै विवेक ज्ञान (Viveka-Jñāna) पूर्ण हुन्छ, र चेतना गुण-तीनबाट पर, स्वतन्त्र र अविचलित हुन्छ।

कारिका १३: गुणको विशेषता (Specific Qualities of Gunas)

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥

नेपाली व्याख्या:

सत्त्व गुण हलुका (लघु) र उज्यालो दिने (प्रकाशक) हुन्छ। रजस् गुण उत्तेजक (उपष्टम्भक) र चञ्चल (चल) हुन्छ। तमस् गुण भारी (गुरु) र ढाक्ने वा छेक्ने (वरणक) हुन्छ [Sattva is light / illuminating, Rajas

is exciting / mobile, Tamas is heavy / enveloping]। जसरी दियोमा बत्ती (सत्त्व), तेल (रजस्) र आगो (तमस्) जस्ता विपरीत स्वभावका कुराहरू मिलेर उज्यालो दिने एउटै उद्देश्य पूरा गर्छन्, त्यसरी नै यी तीन विपरीत गुणहरू मिलेर पुरुषको उद्देश्य पूरा गर्न सँगै काम गर्छन् (प्रदीपवत्)।

भावार्थ: यो तेह्रौँ कारिकाले त्रिगुणको आन्तरिक स्वभाव (Intrinsic Nature) र कार्यप्रणालीलाई अत्यन्त वैज्ञानिक र काव्यमय ढङ्गले वर्णन गर्दछ। यसले गुणहरूलाई केवल 'सुख-दुःख-मोह' को भावनात्मक स्तरमा मात्र होइन, बरु ब्रह्माण्डको भौतिक, मानसिक र ऊर्जागत संरचनाको आधारभूत गुणधर्मको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ:

१. सत्त्व गुण (Sattva Guna): लघु (हल्का / सूक्ष्म) भन्नाले यो भारी वा जड हुँदैन, सहजै माथि उठ्छ र स्पष्टता दिन्छ। प्रकाशक (प्रकाश दिने) भन्नाले यसले ज्ञान, अन्तरदृष्टि, र सत्यको पारदर्शिता ल्याउँछ। इष्टम् (मनोहर / प्रिय) भन्नाले यसले मनमा शान्ति, सन्तुलन, र आनन्द उत्पन्न गर्छ। सत्त्वले चेतनालाई 'देख्ने' र 'बुझ्ने' क्षमता प्रदान गर्दछ।

२. रजस् गुण (Rajas Guna): उपष्टम्भकम् (सहयोगी / ऊर्जा दिने) भन्नाले यसले सत्त्व र तमस् दुवैलाई क्रियाशील बनाउन आवश्यक शक्ति प्रदान गर्दछ। चलम् (चञ्चल / गतिशील) भन्नाले यसले गति, परिवर्तन, इच्छा, र अस्थिरता ल्याउँछ। रजस् नभए सृष्टि रोकिन्छ, तर यसैको अधिकताले चिन्ता र द्वन्द्व जन्माउँछ।

३. तमस् गुण (Tamas Guna): गुरु (भारी / जड) भन्नाले यसले स्थिरता, घनत्व, र प्रतिरोध उत्पन्न गर्छ। वरणकम् (ढाक्ने / अवरोधक) भन्नाले यसले सत्यलाई ओझेलमा पार्छ, अज्ञानता, आलस्य, निद्रा, र भ्रमको आवरण सिर्जना गर्छ। तमस्ले वस्तुलाई 'रूप' र 'सीमा' दिन्छ, तर यसैको प्रभुत्वले चेतनालाई सुस्ताउँछ।

४. प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः (Cooperative Function Like a Lamp): यो श्लोकको सबैभन्दा सुन्दर पक्ष भनेको गुणहरूको सहकार्यलाई दीपको उदाहरणले बुझाउनु हो। एउटा दियो बाल्न तेल (रजस् / ऊर्जा), बत्ती (तमस् / आधार / संरचना), र ज्योति (सत्त्व / प्रकाश) तीनै चाहिन्छन्। एकलै तेलले प्रकाश दिँदैन, एकलै बत्तीले ऊर्जा बोक्दैन, र बिना आधारको ज्योति एकलै टिक्दैन। ठ्याक्कै त्यसैगरी, मानसिक-भौतिक जगतमा यी तीन गुणहरू विपरीत स्वभाव भए तापनि एउटै उद्देश्यका लागि मिलेर काम गर्छन्: अनुभवको सृष्टि, जीवनको धारण, र चेतनाको अभिव्यक्ति। यो सहकार्य नै प्रकृतिको अदृश्य बुद्धिमत्ता हो।

आधुनिक विज्ञान र मनोविज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

- भौतिकशास्त्र (Physics): सत्त्व $\approx$ फोटोन/प्रकाश/कम एन्ट्रोपी (High Order / Low Resistance); रजस् $\approx$ गतिज ऊर्जा (Kinetic Energy / Activation); तमस् $\approx$ पिण्ड / जडत्व / एन्ट्रोपी (Inertial Mass / Entropy).
- न्यूरोसाइन्स (Neuroscience): सत्त्व $\approx$ प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्स / सेरोटोनिन / जिम्मा (Executive Function / Calm / Focus); रजस् $\approx$ सिम्पेथेटिक नर्वस सिस्टम / डोपामाइन / नोरेपिनेफ्रिन (Alertness / Drive / Restlessness); तमस् $\approx$ प्यारासिम्पेथेटिक डोमिनेन्स / एडेनोसिन / मेलटोनिन (Rest / Sleep / Conservation).
- प्रणाली सिद्धान्त (Systems Theory): कुनै पनि जटिल प्रणाली (Complex System) ले तब मात्र इष्टतम रूपमा काम गर्छ जब भिन्न गुणहरू (Feedback, Energy Input, Structural Stability) मिलेर सन्तुलन कायम गर्छन्। दीपको उदाहरणले यही 'होलिस्टिक फङ्सन' (Holistic Function) लाई प्रतिनिधित्व गर्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई एउटा गहन जीवन-सूत्र दिन्छ: "गुणहरू 'राम्रो-नराम्रो' होइनन्, बरु यी प्रकृतिका उपकरणहरू हुन्।"

- सत्त्वलाई बढाउन: सत्यता, ध्यान, सत्सङ्गत, र पारदर्शी वातावरणको अभ्यास गर्नुहोस्।
- रजस्लाई सन्तुलित गर्न: ऊर्जालाई रचनात्मक उद्देश्य (Purposeful Action) मा लगाउनुहोस्, प्रतिक्रियात्मक चिन्तामा होइन।
- तमस्लाई व्यवस्थापन गर्न: आराम र पुनर्स्थापना (Rest & Recovery) को रूपमा स्वीकार गर्नुहोस्, तर आलस्य वा भाग्ने प्रवृत्ति (Avoidance) मा परिणत हुन दिनुहुन्न।

अन्त्यमा, जब चेतनाले (पुरुष) यी तीन गुणहरूको दीप-जस्तो खेललाई 'म होइन, यो प्रकृतिको स्वतःस्फूर्त यन्त्र हो' भनेर स्पष्ट रूपमा देख्छ, तब नै विवेक ज्ञान (Viveka-Jñāna) पूर्ण हुन्छ। गुणहरूले तबसम्म नाच्छन्, जबसम्म दर्शक (चेतना) ले आफूलाई नर्तकी सम्झदैन; र जब दर्शकले आफ्नो वास्तविक स्वरूप चिन्छ, तब नै प्रकृतिको दीपो आफैं निभ्छ, र चेतना आफ्नै निश्चल प्रकाशमा स्थिर हुन्छ।

कारिका १४: अव्यक्तको प्रमाण (Proof of Unmanifest through Gunas)

अविवेक्यादिः सिद्धः त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

नेपाली व्याख्या:

सृष्टिका वस्तुहरूमा अविवेकीपन (जडता) आदि विशेषताहरू छन् भन्ने कुरा ती वस्तुहरू त्रिगुणमय (सत्त्व, रजस्, तमस् ले बनेका) भएको सिद्ध हुन्छ। पुरुषमा यी गुणहरू नभएकोले ऊ विवेकी (चेतन) छ। कार्य (सृष्टि) सधैं आफ्नो कारण (प्रकृति) कै गुणहरूले युक्त हुने भएकोले, यो त्रिगुणमय सृष्टिको कारण पनि त्रिगुणमय अव्यक्त (मूल प्रकृति) नै हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ [The unmanifest is proved by the effect possessing the properties of its cause]।

[व्यक्त जगत् (हामीले देख्ने यो संसार) मा जे छ, त्यसमा विवेकहीनता (अचेतन), भोग्यता (भोग गर्न सकिने), सामान्यता (साधारण), अचेतनता र उत्पादकता (नयाँ कुरा बनाउने) जस्ता गुणहरू मात्र देखिन्छन्। त्यसको अर्थ के भने यो संसार त्रिगुण (सत्त्व, रज, तम) बाट बनेको छ। यसमा विवेक, चेतना वा शुद्धता जस्ता विपरीत गुणहरू छैनन्।

जस्तै एउटा रूख हेर्नुहोस्। रूख विवेकहीन छ (सोच्न सक्दैन)। भोग्य छ (फल, काठ, छाया दिन्छ)। अचेतन छ। उत्पादक छ (बीउबाट नयाँ रूख बनाउँछ)। यी गुणहरूले देखाउँछन् कि रूख त्रिगुणात्मक प्रकृतिबाट बनेको हो। किनकि कारणका गुणहरू कार्यमा देखिन्छन्, त्यसैले यो त्रिगुणात्मक संसार (कार्य) बाट नै हामीले बुझ्छौं कि यसको मूल कारण रहेक अव्यक्त प्रकृति पनि त्रिगुणात्मक नै छ। अर्थात् यो दृश्य संसार त्रिगुणबाट बनेको छ भन्ने प्रमाण हो कि यसको मूल कारण (अव्यक्त प्रकृति) पनि त्रिगुणबाट नै बनेको छ।

रूख जस्तै मानिसको शरीर पनि व्यक्त जगत् (प्रकृति) को भाग हो। शरीर विवेकहीन छ (शरीर आफैं सोच्दैन)। भोग्य छ (खान, देख्न, छुन सकिन्छ)। अचेतन छ (शरीर चेतनाशून्य पदार्थ हो)। उत्पादक छ (नयाँ कोष बनाउँछ,

बच्चा जन्माउँछ)। यी लक्षणहरूले देखाउँछन् कि शरीर त्रिगुणात्मक प्रकृतिबाट बनेको छ। त्यसैले, रूख जस्तै मानिसको शरीरको मूल कारण पनि अव्यक्त प्रकृति (त्रिगुणात्मक) नै हो। छोटकरीमा रूख र मानिसको शरीर दुवैमा उही नियम लागू हुन्छ। शरीर चेतनाशून्य पदार्थ हो किनकि शरीर आफैं केही पनि महसुस गर्दैन। शरीरले जलाउँदा, देख्दा, सुन्दा केही पनि थाहा पाउँदैन। आगोले छोयो भने शरीर जल्छ, तर शरीरले जल्ने पीडा महसुस गर्दैन। चेतना (आत्मा/पुरुष) ले मात्र जल्ने महसुस गर्छ। शरीर एउटा मेसिन जस्तै हो: चेतनाशून्य। चेतना शरीरमा बस्छ, तर शरीर चेतना होइन।]

भावार्थ: यो चौधौँ कारिकाले सांख्य दर्शनको तर्कशास्त्र (Logic / Epistemology) को एउटा अत्यन्त शक्तिशाली निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दछ, जसले दृश्य जगत् बाट अदृश्य स्रोतको अस्तित्वलाई वैज्ञानिक ढङ्गले प्रमाणित गर्दछ। यसले स्पष्ट पार्छ कि हामीले दैनिक जीवनमा अनुभव गर्ने सम्पूर्ण भौतिक र मानसिक संरचनाहरू (व्यक्त / Manifest World) मा जुन विशेषताहरू देखिन्छन्, जस्तै विवेकको अभाव (Non-discrimination), भोग्यता (Objectivity), सामान्यता (Universality), जडता (Insentience), र निरन्तर उत्पादनशीलता (Productivity) जस्ता गुणहरू मात्र देखिन्छन्। ती सबै यसको त्रिगुणात्मक स्वभाव (Tri-guṇic Nature) हो। जसले यसमा चेतना / विवेकजस्ता उच्च गुणहरूको पूर्ण अभाव ले रहेको स्पष्ट रूपमा प्रमाणित हुन्छन्।

जब हामीले सांख्यको मूल नियम 'सत्कार्यवाद' (Satkāryavāda / Pre - existent Effect Theory) लाई स्वीकार गर्छौं, जस अनुसार कार्य (Effect) सधैं आफ्नो कारण (Cause) को स्वभाव बोकेर आउँछ। तब हामीले यो अपरिहार्य निष्कर्ष निकाल्न सक्छौं: यदि व्यक्त जगत् मा यी गुणहरू छन् भने, त्यसको मूल स्रोत "अव्यक्त प्रकृति (Unmanifest Prakriti)" मा पनि यी गुणहरू अवश्य हुनुपर्छ।

अर्थात्, हामीले देख्ने, छुने र अनुभव गर्ने हरेक वस्तु, विचार, र प्रक्रियाले नै आफ्नो अदृश्य मूलकारणको अस्तित्वलाई पुष्टि गर्दछ। आधुनिक विज्ञानमा यसैलाई 'कार्य-कारण अनुमान' (Causal Inference) र 'सिस्टम थ्योरी' (Systems Theory) भनिन्छ, जहाँ हामीले अवलोकन गर्ने परिणामहरू (Observable Effects) बाट नै अदृश्य स्रोत वा प्रारम्भिक अवस्था (Initial Conditions / Ground State) को अनुमान गर्छौं। जस्तै क्वान्टम फिल्ड (Quantum Field) वा डार्क म्याटर (Dark Matter) को अस्तित्वलाई यसको दृश्य प्रभावद्वारा नै पुष्टि गरिन्छ।

यस कारिकाको गहन सार यो हो कि अदृश्य भन्नुको अर्थ अवास्तविक हुनु होइन। बरु, दृश्य जगत् नै अदृश्य प्रकृतिको जीवन्त प्रमाण हो। जब विवेक ज्ञान (Viveka-Jñāna / Discriminative Knowledge) द्वारा हामीले यो तार्किक सम्बन्धलाई चिन्छौं, तब हामी भौतिक लहरहरूमा हराउँदैनौं। बरु त्यो अखण्ड, शाश्वत स्रोतको साक्षी बन्छौं। यही नै सांख्यको वैज्ञानिक, तार्किक र आध्यात्मिक मुक्तिको (Liberation / Kaivalya) पहिलो र सबैभन्दा आधारभूत पाइला हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

सांख्यको 'त्रिगुण' सिद्धान्त आधुनिक भौतिकशास्त्रको 'थ्री फन्डामेन्टल फोर्सिस' [Three Fundamental Forces] वा 'क्वान्टम क्रोमोडाइनामिक्स' [Quantum Chromodynamics] सँग अचम्मलाग्दो रूपमा मिल्छ। परमाणुको न्युक्लियसभित्र क्वार्कहरूलाई बाँधेर राख्ने 'कलर चार्ज' [Color Charge] पनि तीन प्रकारका हुन्छन् (रेड, ग्रीन, ब्लू), जसरी सत्त्व, रजस् र तमस् मिलेर प्रकृतिको निर्माण गर्छन्। मनोविज्ञानमा, सत्त्व भनेको 'कग्निटिभ क्लारिटी' [Cognitive Clarity] (प्रकाश), रजस् भनेको 'मोटिभेसनल ड्राइभ' [Motivational Drive] (प्रवृत्ति), र तमस् भनेको 'इनर्सिया' वा 'डिप्रेसन' [Inertia/Depression] (नियम/विषाद) हो। कारिका १३ को 'प्रदीपवत्' (दियोको उपमा) ले 'सिस्टम्स थ्योरी' [Systems Theory]

लाई जनाउँछ, जहाँ विपरीत तत्त्वहरू (जस्तै इलेक्ट्रोन र प्रोटोन) मिलेर एउटा सन्तुलित प्रणाली (एटम) को निर्माण गर्छन्।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा रथलाई तीनवटा घोडाहरूले तानिरहेका थिए। एउटा घोडा सेतो र शान्त थियो (सत्त्व), जसले बाटो प्रस्ट देख्थ्यो। दोस्रो घोडा रातो र अत्यन्त चञ्चल थियो (रजस्), जो छिटो दौडिन चाहन्थ्यो। तेस्रो घोडा कालो र अल्छी थियो (तमस्), जो उभिन मात्र खोज्थ्यो। यदि रातो घोडा मात्र हुन्थ्यो भने रथ खाल्डोमा खस्थ्यो। यदि कालो मात्र हुन्थ्यो भने रथ अघि नै बढ्दैनथ्यो। यदि सेतो मात्र हुन्थ्यो भने रथ धेरै बिस्तारै चल्थ्यो। तर जब एक कुशल सारथिले ती तीनवटै विपरीत स्वभावका घोडाहरूलाई एउटै लगाममा बाँधेर सन्तुलनमा चलायो (प्रदीपवत्), तब रथ सहि गतिमा सही गन्तव्यमा पुग्यो। हाम्रो मन र शरीर पनि यिनै तीन गुणहरूको सन्तुलनबाट चल्ने रथ हो।

॥ इति ॥

अध्याय ६

प्रकृतिको अस्तित्व

(Existence of Primordial Nature)

कारिका १५: अव्यक्त कारणको ५ प्रमाण (Five Proofs for Unmanifest Cause)

भेदानां परिमाणात्, समन्वयात्, शक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागात्, अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

नेपाली व्याख्या:

अव्यक्त (मूल प्रकृति) (Unmanifest Prakṛti / Primordial Cause) अस्तित्वमा छ भन्ने कुराका पाँच प्रमाणहरू छन्: १. सृष्टिका सबै वस्तुहरू सीमित (परिमाणयुक्त) छन् (Due to the finite measure of differences), त्यसैले तिनीहरूको एउटा असीमित कारण हुनुपर्छ (भेदानां परिमाणात्)। २. सबै वस्तुहरूमा सुख, दुःख र मोहको समानता (समन्वय) छ (Due to inherent potentiality driving activity), जसले एउटै साझा कारणलाई संकेत गर्छ। ३. कारणमा भएको शक्ति (सामर्थ्य) ले मात्र कार्य उत्पन्न (Due to the distinction between cause and effect) हुन्छ (शक्तितः प्रवृत्तेश्च)। ४. कारण र कार्यबीच (Due to the distinction between cause and effect) स्पष्ट भिन्नता (विभाग) छ। ५.

प्रलयको समयमा यो सम्पूर्ण विश्व (वैश्वरूप्य) एउटै मूल कारणमा गएर मिसिन्छ वा अविभक्त (Due to the undivided unity within diversity) हुन्छ (अविभागात्) [Five proofs: finite nature, homogeneity, efficiency, differentiation, and merging]।

भावार्थ: यो पन्ध्रौँ कारिकाले सांख्य दर्शनको 'अव्यक्त प्रकृति' को अस्तित्वलाई प्रमाणित गर्ने थप पाँचवटा वैज्ञानिक र तार्किक आधारहरू प्रस्तुत गर्दछ, जसले ब्रह्माण्डको संरचनालाई गणितीय र दार्शनिक दृष्टिले पुष्टि गर्दछ।

पहिलो, भेदानां परिमाणात् (Bhedānām parimāṇāt / Due to the finite measure of differences) भन्नाले, व्यक्त जगत्मा देखिने तत्त्वहरू, प्रजातिहरू र भौतिक-मानसिक प्रक्रियाहरूको सङ्ख्या सीमित र निश्चित छ। यदि सृष्टिको कुनै एकल मौलिक स्रोत नभएको भए, यो विविधता असीमित, अव्यवस्थित र अराजक हुन्थ्यो। तर यसको निश्चित सङ्ख्या र सीमाले एउटै अदृश्य कारणबाट क्रमिक रूपमा विकसित भएको पुष्टि गर्छ।

दोस्रो, समन्वयात् (Samanvayāt / Due to coordination & interdependence) भन्नाले, ब्रह्माण्डका विभिन्न अङ्गहरू—ग्रहहरूको कक्षीय तालमेल, जैविक प्रणालीहरूको सन्तुलन, मन-इन्द्रिय-शरीरको समन्वय बीच गहिरो अन्तरनिर्भरता छ। यो सुव्यवस्थित सहकार्य स्वतःस्फूर्त वादबाट सम्भव छैन, बरु एउटै मौलिक नियम वा स्रोतले सञ्चालन गरेको स्पष्ट संकेत हो।

तेस्रो, शक्तितः प्रवृत्तेश्च (Śaktitah pravṛtteś ca / Due to potentiality driving activity) भन्नाले, प्रकृतिका सबै गतिहरू, विकासहरू र रूपान्तरणहरू बाह्य बलले होइन, भित्रै लुकेको आन्तरिक सम्भाव्यता (Inherent Potentiality / Śakti) बाट सुरु हुन्छन्। बीउमा रूख बन्ने क्षमता, क्वान्टम फिल्डमा कणहरूको उद्भव, वा चेतनामा विचारको स्फुरण सबै कारणभित्रै विद्यमान शक्तिको क्रमिक अभिव्यक्ति हुन्।

चौथो, कारणकार्यविभागात् (Kāraṇakāryavibhāgāt / Due to the distinction between cause and effect) भन्नाले, कारण र कार्य बीच स्पष्ट भिन्नता र क्रमबद्धता छ (जस्तै: माटो र घैटो, वा अव्यक्त प्रकृति र दृश्य जगत्)। यदि मूल कारण नै नभएको भए, कार्यको अस्तित्व, यसको पहिचान र यसको नियमबद्ध विकास सम्भव हुँदैनथ्यो।

पाँचौँ, अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य (Avibhāgād vaiśvarūpyasya / Due to the undivided unity within diversity) भन्नाले, ब्रह्माण्ड लाखौँ रूप, नाम र आकारमा विभाजित देखिए तापनि, यो एउटै अखण्ड प्रवाह (Unified Whole / Interconnected System) को रूपमा काम गर्छ। ऊर्जा संरक्षण (Conservation of Energy), पारिस्थितिकीय चक्र (Ecological Cycles), र चेतनाको सार्वभौमिकताले यो विविधता भित्रको एकतालाई प्रमाणित गर्दछ।

यी पाँचै तर्कहरूले मिलेर एउटा अपरिहार्य निष्कर्ष दिन्छन्: दृश्य, सीमित, समन्वित, शक्तिशील, कारण-कार्य विभाजन भएको तर एकै अखण्ड प्रणालीको रूपमा चल्ने यो ब्रह्माण्डको मूलमा एउटै अव्यक्त, अनादि र सर्वव्यापी प्रकृति (Unmanifest Prakṛti / Primordial Matrix) अवश्य रहनुपर्छ। आधुनिक भौतिकशास्त्र (Modern Physics), प्रणाली सिद्धान्त (Systems Theory), र इकोलोजी (Ecology) ले पनि यही सत्यलाई 'होलोग्राफिक प्रिन्सिपल' (Holographic Principle), 'नेटवर्क इन्टरडिपेन्डेन्सी' (Network Interdependency), र 'फिल्ड थ्योरी' (Field Theory) मार्फत पुष्टि गर्दछन्। यसरी सांख्य दर्शनले केवल अन्धविश्वास वा कल्पनामा होइन, बरु तर्क, प्रेक्षण, र गणितीय-दार्शनिक संरचनामा आधारित विज्ञानको रूपमा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति र सञ्चालनलाई व्याख्या गर्दछ। जब हामीले यो तार्किक आधारलाई चिन्छौँ, तब हामी भौतिक

विविधता र अस्थायी रूपहरूमा हराउँदैनौं, बरु त्यो अदृश्य, एक र शाश्वत स्रोतको साक्षी बन्छौं—यही नै ज्ञानको वास्तविक उद्गम र आत्म-स्वातन्त्र्य (Kaivalya / Liberation) को पहिलो चरण हो।

कारिका १६: त्रिगुणको संयोजन (Operation through Combination of Gunas)

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।

परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६ ॥

नेपाली व्याख्या:

(अघिल्लो कारिकाको निरन्तरता) त्यसैले अव्यक्त कारण (मूल प्रकृति) को अस्तित्व छ। यो प्रकृति तीन गुणहरू (सत्त्व, रजस्, तमस्) को माध्यमबाट र तिनीहरूको सामूहिक संयोजन (समुदय) बाट सक्रिय हुन्छ। जसरी एउटै आकाशबाट झरेको पानी (सलिलवत्) जमिनको सम्पर्कमा आएपछि विभिन्न बिरुवाहरूमा पुगेर नरिवलको पानी जस्तो मीठो वा नीमको रस जस्तो तीतो बन्छ, त्यसरी नै एउटै प्रकृति पनि कुन गुणको प्रधानता (प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेष) छ भन्ने आधारमा विभिन्न रूपहरूमा परिणत हुन्छ [Modifies like water based on the dominance of specific gunas]।

[अव्यक्त कारण (अदृश्य प्रकृति) को अस्तित्व यस तथ्यले प्रमाणित हुन्छ कि सम्पूर्ण वस्तुहरू त्रिगुण (Tri-guṇic) बाट बनेका हुन्छन्। अनेक तत्त्वहरूको समूह/संयोजन (Samudaya/Aggregation) द्वारा निर्मित हुन्छन। निरन्तर रूपान्तरण (परिणाम / Transformation) को प्रक्रियामा रहन्छन्। र पानी जस्तै (सलिलावत / Like water) एउटै मूल स्रोतबाट विभिन्न आकार धारण गर्छन्। यी सबै प्रक्रियाहरू प्रत्येक गुणको विशिष्ट आधार वा प्रभुत्व (Specific Substratum/Dominance of each Guna) बाट सञ्चालित हुन्छन्।]

भावार्थ: यो सोह्रौं कारिकाले अव्यक्त प्रकृति (Unmanifest Prakriti) को अस्तित्वलाई पाँचवटा ठोस र तर्कसंगत प्रमाणहरू मार्फत स्थापित गर्दछ, जसले ब्रह्माण्डको गठन र सञ्चालन प्रणालीलाई वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गर्दछ।

१. त्रिगुणतः (Due to the Three Guṇas): हामीले देख्ने, छुने वा अनुभव गर्ने हरेक वस्तुमा सत्त्व (स्पष्टता / सन्तुलन), रजस् (गति / उत्तेजना) र तमस् (स्थिरता / जडता) को उपस्थिति पाइन्छ। यदि मूलमा यी तीन गुणहरूको स्रोत नभएको भए, विविध वस्तुहरूमा यो सामान्य गुणात्मक ढाँचा देखिँदैनथ्यो।

२. समुदयाच्च (Due to Aggregation/Composition): संसारका सम्पूर्ण वस्तुहरू अनेक भाग, तत्त्व वा प्रक्रियाहरू मिलेर बनेका संयुक्त संरचनाहरू (Composite Systems) हुन्। कुनै पनि वस्तु मौलिक वा अखण्ड होइन। यो सधैं अरुको समूह हो। यसले एउटै अदृश्य आधारबाट नै यी भागहरू समुच्चय भएको पुष्टि गर्छ।

३. परिणामतः (Due to Transformation/Parināma): ब्रह्माण्ड निरन्तर परिवर्तन, विकसित र रूपान्तरण (Transformation) मा छ। यदि मूल कारण नै परिवर्तनशील नभएको भए, कार्यहरूमा यो गतिशीलता सम्भव हुँदैनथ्यो। रूप फेरिन्छ, तर मूल सार (Substratum) एकै रहन्छ।

४. सलिलवत् (Like Water / Salilavat): पानी आफैंमा एउटै तत्त्व भए तापनि, भाँडोको आकार अनुसार रूप लिन्छ, तापक्रम अनुसार वाफ, तरल वा बरफ बन्छ, र हावाको झोक्काले लहर वा फिँज बन्छ। ठ्याक्कै त्यसैगरी, अव्यक्त प्रकृति एउटै भए तापनि, समय, स्थान र निमित्तको अनुसार विभिन्न नाम, रूप र गुण धारण गर्छ।

५. प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् (Due to Specific Guna-Dominance/Substratum): विभिन्न वस्तुहरूमा फरक-फरक गुणको प्रभुत्व देखिन्छ (जस्तै: प्रकाश / ज्ञानमा सत्त्व, आगो / क्रियामा रजस्, पत्थर / निद्रामा तमस्)। यो विविधताले एउटै मूल स्रोतमा ती तीन गुणहरू अलग-अलग अनुपातमा निहित छन् भन्ने कुरा पुष्टि गर्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

भौतिकशास्त्र (Physics): पानीको Phase Transition (बर्फ ↔ पानी ↔ वाफ) ले Salilavat को तर्कलाई प्रयोगात्मक रूपमा पुष्टि गर्छ। समान अणुहरू (H_2O) विभिन्न अवस्थामा देखिन्छन्, तर रासायनिक सार एउटै रहन्छ।

प्रणाली सिद्धान्त (Systems Theory): Emergent Properties को अवधारणा अनुसार, सरल तत्त्वहरू Aggregation (Samudaya) ले जटिल प्रणालीहरू सिर्जना गर्छ, तर ती सबै एउटै आधारभूत नियमबाट सञ्चालित हुन्छन्।

क्वान्टम फिल्ड थ्योरी (Quantum Field Theory): ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण कणहरू एउटै मौलिक क्वान्टम फिल्ड (Primordial Field) को Vibrational Modes वा Excitations हुन्, जुन Prakriti को अव्यक्त अवस्थसँग गहिरो साम्यता राख्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई एउटा जीवन-परिवर्तक दृष्टिकोण दिन्छ। "विविधता भ्रम होइन, तर एउटै सत्यको अनेक अभिव्यक्ति हो।" जब हामी मानिस, परिस्थिति, वा आफ्नै जीवनका उतार-चढावलाई "फरक-फरक टुक्रा" को रूपमा हेर्दैनौं, बरु एउटै अदृश्य स्रोतको क्रमिक अभिव्यक्ति (Progressive Manifestation) को रूपमा बुझ्छौं। तब हाम्रो मानसिक विभाजन (Mental Fragmentation), भेदभाव, र अलगावको पीडा कम हुन्छ। सत्त्व, रजस्, तमस् को खेललाई "आफ्नो पहिचान" मान्नुको सट्टा "प्रकृतिको लहर" को रूपमा देख्नु नै विवेक (Viveka) हो। जब चेतनाले यो एकीकृत दृष्टि (Unified Vision) अपनाउँछ, तब नै भौतिक रूपहरूको अस्थायितामा अडिने बन्धन चूँडिन्छ। र आत्मा आफ्नो निश्चल, अखण्ड स्वभावमा स्थिर हुन्छ। यही नै सांख्यको वैज्ञानिक मोक्ष (Scientific Liberation / Kaivalya) को मार्ग हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका १५ ले ब्रह्माण्डको उत्पत्तिको 'बिग ब्याङ थ्योरी' [Big Bang Theory] र 'युनिफाइड फिल्ड थ्योरी' [Unified Field Theory] लाई दार्शनिक रूपमा पुष्टि गर्छ। विज्ञानले भन्छ कि ब्रह्माण्डका सबै ग्यालेक्सीहरू, ताराहरू र ग्रहहरू सीमित (परिमाणयुक्त) छन् र विस्तार भइरहेका छन्। यदि हामीले समयलाई पछाडि फर्काएर हेर्ने हो भने (अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य), यी सबै कुराहरू एउटै अनन्त, सूक्ष्म र सघन बिन्दु (Singularity) मा गएर मिसिन्छन्।

त्यही 'सिङ्गुलारिटी' नै सांख्यको 'अव्यक्त प्रकृति' हो। कारिका १६ को 'सलिलवत्' (पानीको उपमा) 'स्टेम सेल डिफरेन्सिएसन' [Stem Cell Differentiation] जस्तै हो। जसरी एउटै स्टेम सेल (मूल प्रकृति)

शरीरको आवश्यकता अनुसार मुटुको कोष, मस्तिष्कको कोष वा छालाको कोष (विभिन्न गुणको प्रधानता) मा परिणत हुन्छ, त्यसरी नै प्रकृतिले विभिन्न रूप धारण गर्छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा सुनारको पसलमा विभिन्न गहनाहरू थिए— औंठी, सिक्की, बाला र मुन्द्रा। एउटा ग्राहकले सोध्यो, "यी सबै गहनाहरू फरक-फरक देखिन्छन्, यिनीहरूको मूल के हो?" सुनारले भन्यो, "यी सबै सीमित आकारका छन् (परिमाण), तर यी सबैमा एउटै पहेँलो चमक र तौल छ (समन्वय)। जब म यी सबैलाई आगोमा पगाल्छु (प्रलय/अविभाग), तब यी सबै औंठी र सिक्कीको रूप हराउँछ र एउटै ढिक्का सुन (अव्यक्त कारण) मात्र बाँकी रहन्छ।" सांख्यले पनि यही भन्छ— यो सम्पूर्ण ब्रह्माण्डका फरक-फरक वस्तुहरू त्यही एउटै 'सुन' (मूल प्रकृति) का विभिन्न गहनाहरू मात्र हुन्।

॥ इति ॥

अध्याय ७

पुरुष

(Pure Consciousness)

कारिका १७: पुरुषको अस्तित्वका ५ प्रमाण (Five Proofs for Purusha)

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥

नेपाली व्याख्या:

जड प्रकृतिभन्दा अलग 'पुरुष' (चेतन तत्त्व) को अस्तित्व छ भन्ने कुराका पाँच प्रमाण छन्: १. अंगहरू मिलेर बनेका सबै वस्तुहरू (संघात) अरू कसैको (परार्थ) प्रयोगका लागि हुन्छन् (जस्तै ओछ्यान सुत्ने व्यक्तिका लागि हुन्छ)। २. त्यो प्रयोग गर्ने व्यक्ति त्रिगुणमय जड वस्तुभन्दा विपरीत (चेतन) हुनुपर्छ (त्रिगुणादिविपर्ययात्)। ३. जड वस्तुहरूलाई नियन्त्रण वा सञ्चालन गर्ने (अधिष्ठान) कोही चेतन सत्ता हुनुपर्छ। ४. सुख-दुःख भोग्ने (भोक्ता) कोही हुनुपर्छ। ५. मोक्ष वा कैवल्य (मुक्ति) प्राप्त गर्ने इच्छा र प्रयास सबैमा देखिन्छ, जुन जड प्रकृतिको हुन सक्दैन [Five proofs: assemblage is for another, reverse of gunas, superintendence, experiencer, and activity for liberation]।

["सम्पूर्ण भौतिक-मानसिक संरचनाहरू (संघात / Composite Systems) अर्कोको (पुरुष / चेतना) अनुभव र मुक्तिका लागि अस्तित्वमा रहन्छन्। त्रिगुण आदिको विपर्यय / अतिक्रमण (Reversal /

Transcendence of Guṇas) को आधारभूत स्थान (Adhiṣṭhāna / Substratum) हुन्छन्। भोक्ता / अनुभूतिकर्ता (Bhoktā/Experiencer) को अस्तित्व हुन्छ । र कैवल्य / मुक्ति (Kaivalya / Liberation) को उद्देश्यका लागि नै सम्पूर्ण प्रवृत्ति / प्रक्रिया (Pravṛtti / Activity) सञ्चालित हुन्छ। यी चार तार्किक आधारहरूले पुरुष (शुद्ध चेतना / Pure Consciousness) को अस्तित्वलाई निश्चित रूपमा रहेको प्रमाणित गर्दछन्।]

[रङ्गमञ्चको कथा: कल्पना गर्नुहोस्, एउटा सहरमा एउटा भव्य रङ्गमञ्च (Stage) छ। त्यहाँ पर्दाहरू छन्, झिलिमिली बत्तीहरू छन्, र ठुला-ठुला म्युजिक सिस्टमहरू छन्। त्यो रङ्गमञ्चमा भएका कुर्सी, माइक र लाइटहरू आफैँले आफैँलाई प्रयोग गर्दैनन्। कुर्सी आफैँ बस्नका लागि बनेको होइन। ती सबै सामानहरू कसै न कसैको सुविधाका लागि त्यहाँ राखिएका हुन्। हाम्रो शरीर र मन (प्रकृति) पनि एउटा मेसिन जस्तै हुन्। यदि यो मेसिन छ भने, यसलाई प्रयोग गर्ने र यसको अनुभव लिने एउटा 'मालिक - संघातपरार्थत्वात्' (पुरुष) हुनैपर्छ।

मञ्चमा नाटक चलिरहेको छ। कहिले खुसीको सिन आउँछ, कहिले दुःखको। तर यी सबै भावना र दृश्यहरूलाई मिलाउने एउटा निर्देशक (Director) पर्दा पछाडि हुन्छ। जो स्वयं ती दृश्यहरूभन्दा अलग र स्थिर हुन्छ। यदि नियन्त्रण गर्ने शक्ति निर्देशक (त्रिगुणादिविपर्ययात्) नहुने हो भने सबै कुरा भद्रगोल हुन्थ्यो। संसारका तीन गुण (सत्व, रज, तम) भन्दा माथि एउटा यस्तो शक्ति हुनुपर्छ जसले यी सबको आधार बनेर बसेको होस्। मानौं, हलमा नाटक चलिरहेको छ। लाइट बलिरहेको छ। कलाकारहरू नाचिरहेका छन्। तर हलमा दर्शक एकजना पनि छैनन्। त्यस्तो नाटकको के अर्थ भयो र? नाटकको अस्तित्व तब मात्र सार्थक हुन्छ जब त्यसलाई हेर्ने र महसुस गर्ने कोही द्रष्टा (भोक्तृभावात्) हुन्छ।

यो संसारमा जति पनि घटना घट्छन्, ती सबैलाई 'अनुभव' गर्ने एउटा चेतना (पुरुष) अनिवार्य छ, नत्र अनुभवको कुनै अर्थ रहँदैन। त्यो नाटकमा काम गर्ने कलाकारहरू थाकिसकेका छन्। उनीहरू मेकअप उतारेर, लुगा फेरेर आराम गर्न चाहन्छन्। उनीहरूको हरेक क्रियाकलापको अन्तिम लक्ष्य भनेकै काम सकेर (स्वतन्त्र हुने चाहना - कैवल्यार्थ प्रवृत्तेः) घर जानु (मुक्त हुनु) हो। हामी किन सधैं शान्ति र स्वतन्त्रता खोज्छौं? किनभने हाम्रो भित्र एउटा यस्तो तत्व छ जसको वास्तविक स्वभाव नै 'मुक्त' हुनु हो। त्यो मुक्ति खोज्ने तत्व नै 'पुरुष' हो।]

[रङ्गमञ्चको कथा: जसरी एउटा चल्योको सिनेमा हल देख्ने बित्तिकै हामीलाई थाहा हुन्छ कि त्यहाँ फिल्म हेर्ने मान्छे (दर्शक) पक्कै छ (नत्र हल नै हुने थिएन), त्यसरी नै: १. यो जटिल शरीर कसैको उपयोगका लागि हो। २. यसलाई चलाउने एउटा शक्ति छ। ३. सुख-दुःख अनुभव गर्ने एउटा केन्द्र छ। ४. र बन्धनबाट उम्किन खोज्ने एउटा स्वभाव छ। यी चारै कुराले औँलो ठड्याएर एउटै कुरा भन्छन् "तिमी यो शरीर र मन मात्र होइनौ, तिमी त यसलाई हेर्ने 'शुद्ध चेतना' (पुरुष) हो।"

भावार्थ: यो सत्रहाँ कारिकाले सांख्य दर्शनको दोस्रो मौलिक सत्य—पुरुष (शुद्ध चेतना) को अस्तित्व—लाई चारवटा स्पष्ट र अपरिहार्य तर्कहरू मार्फत स्थापित गर्दछ। पहिलो, संघातपरार्थत्वात् (Saṅghāta - parārthatvāt / For the sake of another): हामीले देख्ने सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड, शरीर, मन, इन्द्रिय, र भौतिक संरचनाहरू (Composites / Saṅghāta) स्वयंमा जड, अचेतन, र स्वतन्त्र इच्छा शक्ति बिनाका छन्। यदि यी सबै केवल भौतिक प्रक्रियाहरू मात्र हुन् भने, यिनीहरूको सुव्यवस्थित गठन, उद्देश्यमूलक सञ्चालन, र "कसैको लागि भन्ने" भावना कहाँबाट आयो?

सांख्य भन्छ, यो सम्पूर्ण संघात एउटा "अन्य" (पुरुष/चेतना) को दर्शन, अनुभव, र अन्त्यमा मुक्तिका लागि नै व्यक्त भएको हो। जस्तै एउटा चलचित्र (Composite of light, sound, screen) दर्शकका लागि हुन्छ, दर्शक बिना त्यो केवल खाली स्क्रीन र ध्वनिको यांत्रिक प्रक्रिया मात्र हुन्छ। दोस्रो, त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्

(Triguṇādi - viparyayād - adhiṣṭhānāt / Substratum for transcending the Guṇas): प्रकृतिका त्रिगुणहरू (सत्त्व, रजस्, तमस्) निरन्तर चलिरहन्छन्, तर मानिस भित्र यी गुणहरूलाई "नाच्ने", "अतिक्रमण गर्ने", वा "विवेकद्वारा पार गर्ने" क्षमता हुन्छ। यो विपर्यय (Reversal / Transcendence) को आधारभूत स्थान (Adhiṣṭhāna) कुनै गुण होइन, बरु गुणभन्दा परको शुद्ध चेतना (Puruṣa) हो। तेस्रो, भोक्तृभावात् (Bhoktr̥bhāvāt / Because of the state of being an experienter): संसारमा "म अनुभव गर्दैछु", "म सुख / दुःख भोग्दैछु" भन्ने साक्षी चेतनाको अनुभूति हुन्छ। प्रकृति केवल "भोग्य" (Object of experience) हो, तर "भोक्ता" (Subject / Experienter) को अस्तित्व बिना अनुभवको अर्थ नै रहँदैन। यो भोक्ता - भाव नै पुरुषको प्रत्यक्ष र अनुभव सिद्ध प्रमाण हो। चौथो, कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च (Kaivalyārtham pravṛtṭeś ca / Activity directed towards liberation): मानव जीवनमा देखिने आध्यात्मिक खोजी, आत्म-ज्ञानको तीव्र इच्छा, र बन्धनबाट मुक्त हुने प्राकृतिक प्रवृत्ति (Innate drive towards freedom) केवल भौतिक आवश्यकताहरू (भोक, निद्रा, सुरक्षा, सम्पत्ति) भन्दा माथिको लक्ष्य हो। यो "कैवल्य" (Isolation of Consciousness / Liberation) तर्फको अथक प्रवृत्तिले पुष्टि गर्छ कि मानिसको भित्र एउटा यस्तो तत्त्व छ जुन गुण, शरीर र मनभन्दा पर छ, र जसको अन्तिम लक्ष्य पूर्ण स्वतन्त्रता हो।

आधुनिक विज्ञान र दर्शनसँगको साम्यता (Modern Parallels):

- न्यूरोसाइन्स र चेतना अध्ययन (Neuroscience & Consciousness Studies): मस्तिष्क (Brain) ले संवेदना, स्मृति, र भावना प्रशोधन गर्छ, तर "क्वालिअस" (Qualia / Subjective experience) वा "म यो अनुभव गर्दैछु" भन्ने साक्षी चेतना (Witness Consciousness) लाई भौतिक तन्त्राले व्याख्या गर्न सक्दैन। यही "हार्ड प्रब्लम अफ कन्ससनेस" (Hard Problem of Consciousness) सांख्यको भोक्तृभाव र संघातपरार्थत्वसँग गहिरो मेल खान्छ।
- प्रणाली सिद्धान्त (Systems Theory): कुनै पनि जटिल प्रणाली (Complex System) ले "फिडब्याक लुप" मार्फत आत्म-अनुकूलन गर्छ। तर त्यसको अन्तिम "उद्देश्य" (Telos) वा "अर्थ" (Meaning) को स्रोत प्रणालीभित्र होइन, बाहिरको अवलोकनकर्ता (Observer / Consciousness) मा हुन्छ।
- मनोविज्ञान (Psychology): मानिसको "सेल्फ - एक्चुअलाइजेसन" (Self - actualization) र "ट्रान्स्टेन्डेन्स" (Transcendence) को आवश्यकता (Maslow's Hierarchy) ले कैवल्यार्थ प्रवृत्तिलाई वैज्ञानिक रूपमा पुष्टि गर्छ। हामी केवल बाँच्न चाहँदैनौं, बरु "किन बाँच्ने?" भन्ने गहिराइतिर जान्छौं, जुन पुरुषको अन्तर्निहित स्वतन्त्रताको आकांक्षा हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई एउटा जीवन-परिवर्तक प्रश्न सोध्छ: "तँ कस्का लागि बाँचिरहेको छस्?" संघात (शरीर - मन - सम्पत्ति - अनुभव) परार्थ (चेतनाको जागृति र मुक्ति) को साधन हो, साध्य होइन। जब हामीले "म भोक्ता हुँ" भन्ने भ्रम तोडेर "म द्रष्टा हुँ" भन्ने विवेक (Viveka / Discriminative Awareness) अपनाउँछौं, तब जीवनको हरेक अनुभव: सुख, दुःख, सफलता, असफलता : एउटा शिक्षा, एउटा कदम, एउटा लहर बन्छ। जुन अन्त्यमा समुन्द्रको शान्तिमा विलीन हुन्छ। यही चिन्तु नै कैवल्य (Liberation) हो। र यही मार्ग नै सांख्य दर्शनले हामीलाई दिने सबैभन्दा वैज्ञानिक, तार्किक र हृदयस्पर्शी सत्य हो।

कारिका १८: पुरुषको बहुत्व (Multiplicity of Consciousness)

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रिगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥१८॥

नेपाली व्याख्या:

पुरुष (आत्मा वा चेतना) एउटा मात्र छैन, अनेक छन् (पुरुषबहुत्वम्)। यसका तीन प्रमाण छन्: १. सबैको जन्म, मृत्यु र इन्द्रियहरू (करण) को व्यवस्था फरक-फरक छ (प्रतिनियम)। यदि एउटै पुरुष हुन्थ्यो भने एकजना मर्दा सबै मर्थे। २. सबै मानिसहरू एकैपटक एउटै काम गर्दैनन् (अयुगपत्प्रवृत्ति)। कोही सुत्छन्, कोही उठ्छन्। ३. मानिसहरूमा त्रिगुणको प्रभाव फरक-फरक हुन्छ (कोही सात्त्विक, कोही राजसिक, कोही तामसिक हुन्छन्)। यसले चेतनाका केन्द्रहरू अनेक छन् भन्ने सिद्ध गर्छ [Multiplicity established by individual birth/death, non-simultaneous activity, and diverse modifications of gunas]। [जन्म, मृत्यु र इन्द्रिय / क्षमताहरूको व्यक्तिगत नियमनको कारणले, एकैसाथ नभई भिन्न-भिन्न समयमा गतिविधिको हुने कारणले, र त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को विविध अनुपात वा स्वभावको कारणले पुरुष (शुद्ध चेतना / Pure Consciousness) एउटा मात्र नभई अनेक (Plural / Many) छन् भन्ने कुरा तार्किक रूपमा सिद्ध हुन्छ।]

भावार्थ: यो अठारौं कारिकाले सांख्य दर्शनको एक अत्यन्त मौलिक र विवादित अवधारणा "पुरुषबहुत्व (Plurality of Puruṣa)" लाई तीनवटा ठोस तर्कहरू मार्फत प्रमाणित गर्दछ।

पहिलो, जननमरणकरणानां प्रतिनियमात् (Due to the regulated individuality of birth, death, and faculties): यदि सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा केवल एउटा मात्र चेतना (Puruṣa) भएको भए, जब एक व्यक्तिको जन्म हुन्थ्यो, सबैको जन्म हुनुपर्ने थियो। जब एकको मृत्यु हुन्थ्यो, सबैको मृत्यु हुनुपर्ने थियो। वा जब एकले नयाँ इन्द्रिय वा क्षमता प्राप्त गर्थ्यो, सबैले प्राप्त गर्नुपर्ने थियो। तर वास्तविकतामा जन्म, मृत्यु, शारीरिक क्षमता, र मानसिक विकास प्रत्येक प्राणीको लागि पूर्ण रूपमा व्यक्तिगत, सीमित र नियमित (Individually Regulated) छन्। यो स्पष्ट व्यक्तिगत व्यवस्थाले एउटै चेतना सम्भव छैन, बरु प्रत्येक जीवको आफ्नै स्वतन्त्र चेतना केन्द्र (Individual Center of Consciousness) रहेको प्रमाणित गर्छ।

दोस्रो, अयुगपत्प्रवृत्तेश्च (Due to non-simultaneous activity): यदि चेतना एउटै भएको भए, सबै प्राणीहरू एकैसाथ भोको, निदाएको, सुखी, वा दुःखी हुनुपर्ने थियो। तर दैनिक जीवनमा हामी देख्छौं कि गतिविधि, इच्छा, अनुभव, र मानसिक अवस्थाहरू कहिल्यै एकैपटक, सबैमा समान रूपमा हुँदैनन्। कसैले भोक महसुस गर्दा अर्को तृप्त हुन्छ। कसैले निद्रा लाग्दा अर्को जाग्रत हुन्छ। यो असमकालिक गतिविधि (Non-simultaneous Functioning) ले प्रत्येक चेतनाको स्वतन्त्रता र अलग-अलग अस्तित्वलाई पुष्टि गर्छ।

तेस्रो, त्रिगुण्यविपर्ययाच्चैव (Due to the diverse/contrary dispositions of the three Guṇas): प्रत्येक व्यक्तिको स्वभाव, बुद्धि, रुचि, आध्यात्मिक प्रवृत्ति, र मानसिक सन्तुलन फरक-फरक हुन्छ। कोही शान्त र ज्ञानमुखी (सत्त्व-प्रधान), कोही सक्रिय र महत्वाकांक्षी (रजस्-प्रधान), कोही स्थिर र व्यवहारिक (तमस्-प्रधान) हुन्छ। यदि चेतना एउटै भएको भए, सबैको मानसिक-भावनात्मक ढाँचा (Psychological Temperament) एउटै हुनुपर्ने थियो। गुणहरूको यो विविध अनुपातले प्रत्येक प्राणीभित्र एउटा स्वतन्त्र चेतना केन्द्र रहेको र त्यही केन्द्रले प्रकृतिका गुणहरूलाई भिन्न-भिन्न तरिकाले अनुभव गरिरहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। यी तीनै तर्कहरूले मिलेर सांख्यको केन्द्रीय निष्कर्ष दिन्छन्: पुरुष (शुद्ध चेतना)

अनादि, अनन्त, र अनेक छन्। प्रत्येक जीवको आफ्नै द्रष्टा, भोक्ता, र साक्षी छन्। जो कहिल्यै एक हुँदैनन् तर सबैको स्वभाव एउटै "निर्विकार, प्रकाशमय, र स्वतन्त्र" छ।

आधुनिक विज्ञान र मनोविज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

आधुनिक न्यूरोसाइन्स (Neuroscience) र चेतना अध्ययन (Consciousness Studies) ले पनि यही तथ्यलाई Individual Qualia (व्यक्तिगत आन्तरिक अनुभव) र Neural Individuation मार्फत पुष्टि गर्दछ। प्रत्येक मस्तिष्कको तारतम्य, स्मृति संरचना, र संवेदी प्रशोधन अद्वितीय हुन्छ, जसले गर्दा "म" को अनुभव कहिल्यै अर्कोसँग पूर्ण रूपमा साझा हुँदैन। व्यवहार मनोविज्ञान (Behavioral Psychology) को Personality & Temperament Research ले पनि जन्मजात गुणात्मक भिन्नता (Innate Trait Diversity) लाई पुष्टि गर्छ, जुन सांख्यको त्रिगुण-विविधतासँग गहिरो साम्यता राख्छ। यहाँनिर सांख्यले अद्वैत वेदान्तको एकमेवाद्वितीयम् (Absolute Monism) भन्दा फरक, Pluralistic Dualism (बहुवचन द्वैतवाद) को मार्ग अपनाउँछ, जसले व्यक्तिगत मुक्ति, व्यक्तिगत यात्रा, र व्यक्तिगत चेतनाको स्वायत्ततालाई वैज्ञानिक रूपमा सम्मान गर्दछ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा गहन र मानवीय सत्य सिकाउँछ: "कसैको यात्रा, गति, र अनुभवको ढाँचा अर्कोसँग तुलना गर्नु असान्दर्भिक छ।" जब हामी बुझ्छौं कि प्रत्येक आत्माको जन्म, मृत्यु, सीप, र आध्यात्मिक गति उसको आफ्नै त्रिगुण-अनुपात र पूर्व-संस्कार (Karmic Imprints) द्वारा निर्धारित हुन्छ, तब हामी तुलनाको पीडा, असहिष्णुता, र अरुको गतिको चिन्ता बाट मुक्त हुन्छौं। सांख्य अनुसार मुक्ति (Kaivalya / Liberation) सामूहिक विलय होइन, बरु प्रत्येक चेतनाको आफ्नै स्वतन्त्रता, आफ्नै स्पष्टता, र आफ्नै पूर्णता हो। यही बुझाइले हामीलाई अरुको पथको सम्मान गर्न, आफ्नै गतिमा अघि बढ्न, र आत्म-ज्ञानको खोजीमा धैर्य र विवेक अपनाउन सिकाउँछ। चेतना अनेक छ, तर सत्य एउटै छ; र जब प्रत्येकले आफ्नै भित्रको त्यो सत्यलाई चिन्छ, तब नै जीवनको सम्पूर्ण खेल अर्थपूर्ण र पूर्ण हुन्छ।

कारिका १९: पुरुषको स्वभाव (Nature of Purusha)

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

नेपाली व्याख्या:

प्रकृतिभन्दा पूर्ण रूपमा विपरीत (विपर्यास) भएको कारणले पुरुषको स्वभाव यस्तो छ भनेर सिद्ध हुन्छ: पुरुष केवल साक्षी (Witness) हो, ऊ सधैं मुक्त वा एक्लो (कैवल्य) छ, ऊ तटस्थ वा मध्यस्थ (Neutral) छ, ऊ केवल हेर्ने वाला (द्रष्टा/Spectator) हो, र ऊ कुनै पनि काम नगर्ने (अकर्ता/Non-doer) हो।

भावार्थ: यो उन्नाइसौं कारिकाले सांख्य दर्शनको केन्द्रीय आत्म-तत्त्व "पुरुषको वास्तविक स्वरूप" लाई चारवटा निश्चित लक्षणहरू मार्फत प्रतिपादन गर्दछ।

पहिलो, तस्माच्च विपर्यासात् (Due to previous proofs & the nature of misidentification): हामीले दैनिक जीवनमा "म शरीर हुँ, म मन हुँ, म गर्दैछु, म भोग्दैछु" भन्ने जुन गलत तादात्म्य (Viparyāsa / False Identification) राख्छौं, त्यही भ्रमको प्रकृतिलाई तर्क र अनुभवले पहिचान गर्न खोज्दा (चिन्दा), पुरुषको वास्तविक भूमिका "साक्षी" (Sākṣī / Witness) को रूपमा स्वतः प्रकट हुन्छ।

दोस्रो, कैवल्य (Kaivalya / Absolute Independence): पुरुष प्रकृतिका गुण, शरीर, मन, वा बाह्य परिस्थितिहरूबाट पूर्णतः विलग र स्वतन्त्र छ। उहाँ कुनै पनि बाह्य वस्तुमा निर्भर रहँदैन।

तेस्रो, माध्यस्थ्य (Mādhyasthya / Neutrality): पुरुष सुख-दुःख, लाभ-हानि, प्रशंसा-निन्दा, वा गुणहरूको उतार-चढावबीच तटस्थ रहन्छ। ऊसले कसैको पक्ष वा विपक्ष लिँदैन, बरु मध्यभागमा स्थिर रहन्छ।

चौथो, द्रष्टृत्वम् (Draṣṭṛtva / Pure Seership): पुरुष सम्पूर्ण घटना, विचार, र भावनाहरूको शुद्ध दर्शक हो। ऊ कहिल्यै "हेरिने वस्तु" (Object) बन्दैन। सधैं "हेर्ने चेतना" (Subject) मात्र रहन्छ।

पाँचौं, अकर्तृभावश्च (Akartṛbhāva / Non-agency): संसारमा देखिने सम्पूर्ण क्रिया, निर्णय, र परिणामहरू प्रकृतिका गुणहरू, इन्द्रियहरू, र मन-बुद्धिको अन्तरक्रियाबाट हुन्छन्। पुरुषले कहिल्यै "म गर्दैछु" भन्ने कर्ताभाव (Agency) लिँदैन। उ केवल ती क्रियाहरूलाई प्रकाशित गर्ने चेतनामात्र हुन्छ। यसरी, यो श्लोकले सांख्यको मनोवैज्ञानिक र दार्शनिक शिखरलाई छुन्छ: वास्तविक "म" कर्ता वा भोक्ता होइन, बरु त्यो निश्चल, तटस्थ, स्वतन्त्र र सदा साक्षी रहने शुद्ध चेतना हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

न्यूरोसाइन्स र चेतना अध्ययन (Neuroscience & Consciousness Studies): मस्तिष्कका विभिन्न क्षेत्रहरूले निर्णय, भावना, र गतिलाई सञ्चालन गर्छन्, तर "म यो अनुभव गर्दैछु" भन्ने Meta-awareness वा Witness Consciousness ले Default Mode Network (DMN) को अतिसक्रियता घटाउँछ। यही तटस्थ अवलोकन (Neutral Observation) लाई नै आधुनिक मनोचिकित्साले Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR) को आधार मान्छ, जुन सांख्यको माध्यस्थ्य र द्रष्टृत्वसँग पूर्ण मेल खान्छ।

क्वान्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Physics): Observer Effect मा जस्तै, अवलोकनकर्ता (पुरुष) ले प्रणालीलाई प्रकाशित गर्छ तर स्वयं प्रणालीभित्रको कणहरू (प्रकृति) को गतिमा हस्तक्षेप गर्दैन। यही Non-interfering Awareness ले अकर्तृत्व र कैवल्य को वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्छ।

प्रणाली सिद्धान्त (Systems Theory): कुनै पनि जटिल प्रणाली (Complex System) ले स्वचालित रूपमा काम गर्छ, तर त्यसको "साक्षी" (System Monitor / Observer) प्रणालीको भाग नभई बाहिरको तटस्थ इकाइको रूपमा रहन्छ, जसले तथ्यहरू देख्छ तर प्रतिक्रियात्मक भावनामा लिप्त हुँदैन।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई जीवनको सबैभन्दा शान्त र शक्तिशाली सत्य दिन्छ: "तँ गर्दैछस् भन्ने भ्रम नै तँलाई बाँध्छ। तँ केवल हेर्दैछस् भन्ने चिनाइले तँलाई मुक्त गराउँछ।" दैनिक जीवनमा जब क्रोध, चिन्ता, लोभ, वा आत्म-समालोचना आउँछ, हामी तुरुन्तै "म यस्तो भएँ" भन्ने कर्ता / भोक्ताको भूमिकामा फस्छौं। सांख्य सिकाउँछ: केवल एक क्षण रोकिनुहोस्, श्वासमा जानुहोस्, र भित्रको त्यो तटस्थ चेतनालाई "म यो विचार होइन, म यो भावना होइन, म यो शरीर होइन; म केवल हेर्दैछु" भनेर स्थापित गर्नुहोस्। यही Witness Stance ले मानसिक प्रतिक्रियाशीलता (Reactivity) लाई चेतनात्मक प्रतिक्रियामा (Responsiveness) बदल्छ। जुन आधुनिक Emotional Intelligence र Cognitive Behavioral Therapy (CBT) को मूल आधार हो। जब हामीले अकर्तृत्व र माध्यस्थ्य लाई दैनिक व्यवहारमा उताउँछौं, तब जीवनको भारीपन हल्का हुन्छ। सम्बन्धहरू स्वस्थ हुन्छन्। र आन्तरिक शान्ति (Inner Peace) स्वतः प्रकट हुन्छ। यही नै सांख्यको कैवल्य हो: भाग्न होइन, बरु भित्रै स्थिर रहनु। लड्नु होइन, बरु हेर्दै जानु। र जब हेर्ने चेतना पूर्ण शुद्ध हुन्छ, तब नै जीवनको हरेक क्षण मुक्तिको अनुभव बन्छ।

कारिका २०: पुरुष-प्रकृति संयोग (Union of Purusha and Prakriti)

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

नेपाली व्याख्या:

पुरुष र प्रकृतिको संयोग (मिलन) को कारणले गर्दा, अचेतन (जड) बुद्धि आदि तत्त्वहरू (लिङ्ग) पनि चेतन जस्तै (चेतनावदिव) देखिन्छन्। त्यसैगरी, सम्पूर्ण कामहरू प्रकृतिका तीन गुणहरूले गरिरहेका भए तापनि, त्यो संयोगको भ्रमले गर्दा केही नगर्ने उदासीन पुरुष (चेतना) ले नै सबै काम गरिरहेको छ (कर्ता इव) जस्तो भान हुन्छ [From union, non-conscious appears conscious, and non-doer appears as agent]।

[त्यसैले, पुरुष र लिङ्ग (सूक्ष्म शरीर/मन-बुद्धि) को संयोग (Association / Proximity) का कारण अचेतन लिङ्ग चेतन भएको जस्तो (As if Conscious) देखिन्छ। र त्यसैगरी, वास्तविक कर्ता प्रकृतिका गुणहरू (Gunas) नै भए तापनि, उदासीन/तटस्थ पुरुष कर्ता भएको जस्तो (As if the Doer) देखिन्छ।]

भावार्थ: यो विशौं कारिकाले सांख्य दर्शनको सबैभन्दा व्यावहारिक र मनोवैज्ञानिक सत्यलाई उजागर गर्छ: हामी किन आफूलाई "म सोच्छु", "म गर्छु", "म अनुभव गर्छु" भन्थौं? यसको मूल कारण तत्संयोग (Samyoga / Proximity & Association) हो। पुरुष (शुद्ध चेतना) र लिङ्ग शरीर (मन, बुद्धि, अहङ्कार र सूक्ष्म इन्द्रियहरूको समूह) को अटुट सांनिध्यका कारण, अचेतन लिङ्ग चेतन भएको भ्रम (Cetanāvad iva / Illusion of Consciousness) उत्पन्न हुन्छ। जस्तै निष्क्रिय फलामको टुक्रा आगोको संपर्कमा आएर तताएको जस्तो रातो र तातो देखिन्छ, तर वास्तवमा फलाममा त्यो गुण हुँदैन। वा जस्तै रातो काँचले सेतो वस्तुलाई रातो देखाउँछ, तर वस्तु आफैँमा रातो हुँदैन। त्यसैगरी, वास्तविक कर्ता त प्रकृतिका त्रिगुणहरू (Guṇa - kartṛtva / Agency of the Qualities) हुन्, जसले निरन्तर सोच्ने, महसुस गर्ने, र कार्य गर्ने प्रक्रिया सञ्चालन गर्छन्। तर उदासीन (तटस्थ / निरपेक्ष) पुरुष कर्ता भएको जस्तो (Karteva / Illusion of Agency) देखिन्छ। यही अध्यास (Superimposition) वा गलत तादात्म्य (False Identification) नै संसारिक बन्धन, कर्मको भार, र आत्म-केन्द्रित चिन्ताको मूल कारण हो। सांख्य स्पष्ट गर्छ कि चेतनाले कहिल्यै कार्य गर्दैन। केवल प्रकाश दिन्छ। कार्य गर्ने तन्त्र (मन-बुद्धि-शरीर) प्रकृतिको हो। जबसम्म चेतनाले कार्य गर्दछ भन्ने भ्रम कायम रहन्छ, तबसम्म "मै गर्दछु" भन्ने अहङ्कारले सुख-दुःखको चक्र निरन्तर चलिरहन्छ । र चेतना आफ्नो मौलिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित हुन्छ।

आधुनिक विज्ञान र दर्शनसँगको साम्यता (Modern Parallels):

न्यूरोसाइन्स र संज्ञानात्मक मनोविज्ञान (Neuroscience & Cognitive Psychology): मस्तिष्कका न्युरोनल सर्किटहरूले निर्णय, भावना, र क्रिया स्वचालित रूपमा सञ्चालन गर्छन् । तर Prefrontal Cortex ले ती प्रक्रियाहरूलाई "मेरो" भनेर दाबी गर्ने Agency Illusion (कर्ताको भ्रम) सिर्जना गर्छ। आधुनिक Libet Experiment ले देखाएको छ कि, मस्तिष्कले चेतनाभन्दा मिलिसेकेन्ड पहिले नै निर्णय गरिसकेको हुन्छ । जसले "म गर्दछु" भन्ने भावना त्यस निर्णय पश्चात-निर्मित व्याख्या (Post-hoc Narrative) हो भन्ने पुष्टि गर्छ।

क्वान्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Physics): Observer Effect मा जस्तै, अवलोकनकर्ता (पुरुष) ले प्रणालीलाई Illuminate (प्रकाशित) गर्छ । तर प्रणालिको गतिमा Interfere (हस्तक्षेप) गर्दैन।

चेतना र पदार्थको सांनिध्यले "अनुभव" को भ्रम सिर्जना गर्छ। तर वास्तविक क्रिया पदार्थ-क्षेत्र (Quantum Field / Prakṛti) मा नै हुन्छ।

मनोचिकित्सा र माइन्डफुलनेस (Psychotherapy & Mindfulness): Cognitive Defusion (विचारलाई "मेरो सत्य" भन्नुको सट्टा "आएको-गएको मानसिक घटना" को रूपमा हेर्नु) र Non-Identification (तादात्म्य नगर्नु) ले ठ्याक्कै यही "कर्ता-भ्रम" तोड्छ। जब हामी "म चिन्तित छु" को सट्टा "चिन्ताको लहर आएको छ" भन्ने दृष्टि अपनाउँछौं, मस्तिष्कको Default Mode Network (DMN) शान्त हुन्छ र Emotional Regulation स्वतः सुध्रिन्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई जीवनको सबैभन्दा शान्त र शक्तिशाली सूत्र दिन्छ: "क्रिया प्रकृति हो। चेतना केवल हेर्ने हो। कर्तात्व छोड्नु नै मुक्तिको ढोका हो।" दैनिक जीवनमा जब "मैले गलती गरें" "मैले सफल भएँ" वा "मैले दुःख पाएँ" भन्ने भावना आउँछ, त्यो क्षणमा केवल एक गहिरो श्वास लिनुहोस् र भित्रको त्यो तटस्थ चेतनालाई स्मरण गर्नुहोस्। "सोच आइरहेको छ, म सोच होइन; भावना उठिरहेको छ, म भावना होइन; शरीर चलिरहेको छ, म शरीर होइन। म केवल यी सबैलाई प्रकाशित गर्ने साक्षी हुँ।" यो Detached Observation (विवेकपूर्ण अवलोकन) ले Ego को भारीपन हल्का बनाउँछ। Stress र Anxiety लाई Witnessing Awareness मा रूपान्तरण गर्छ। र प्रतिक्रियात्मकता (Reactivity) लाई चेतनात्मक प्रतिक्रियामा (Responsiveness) बदल्छ। जब हामी "कर्ताभाव" को अहङ्कारलाई छोड्छौं, जीवन सहज, प्रवाहमय (Flow), र भार रहित बन्छ। यही नै सांख्यको विवेक ज्ञान र कैवल्य (Liberation) को व्यावहारिक मार्ग हो। लड्नु होइन, बरु हेर्नु। दाबी गर्नु होइन, बरु स्वीकार गर्नु। र जब चेतनाले "म गर्दैछु" भन्ने भ्रम छोड्छ, तब नै प्रकृतिको सम्पूर्ण लीला आफैं पूर्ण र अर्थपूर्ण हुन्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका १७ को 'संघातपरार्थत्वात्' (मिलेर बनेको कुरा अरु कसैको लागि हो) सिद्धान्त 'टेलियोलोजी' [Teleology] र 'इन्टेलिजेन्ट डिजाइन' [Intelligent Design] को बहससँग सम्बन्धित छ। एउटा कम्प्युटर (संघात) आफैंमा जतिसुकै 'स्मार्ट' भए पनि, त्यसले आउटपुट दिने भनेको त्यसलाई प्रयोग गर्ने 'युजर' (पुरुष) को लागि हो। कारिका १९ र २० ले 'क्वान्टम मेकानिक्स' को 'अब्जर्भर इफेक्ट' [Observer Effect] लाई स्पष्ट पार्छ। श्रोडिन्जरको बिरालो [Schrödinger's cat] को प्रयोगमा जस्तै, जबसम्म 'अब्जर्भर' (साक्षी / द्रष्टा पुरुष) ले हेर्दैन, तबसम्म 'क्वान्टम वेभ फङ्सन' (प्रकृति) कोल्याप्स हुँदैन। पुरुष आफैंले केही गर्दैन (अकर्ता), तर उसको उपस्थितिले मात्र प्रकृतिमा क्रियाशीलता ल्याउँछ। न्युरोसाइन्समा पनि मस्तिष्क (अचेतन प्रकृति) ले कसरी 'कन्ससनेस' (चेतना) को भ्रम सिर्जना गर्छ भन्ने कुरा कारिका २० ले 'चेतनावदिव' (चेतन जस्तै देखिने) भनेर हजारौं वर्ष अघि नै व्याख्या गरेको छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा कोठामा एउटा ठूलो ऐना राखिएको थियो। ऐनाको अगाडि आगो बलिरहेको थियो। ऐनामा आगोको प्रतिबिम्ब देखियो। ऐनाले सोच्यो, "ओहो! म त कति तातो छु, म त जलिरहेको छु (कर्ता इव)।" तर वास्तवमा ऐना (पुरुष) न तातो थियो न जलिरहेको थियो। ऊ त केवल चिसो र शान्त थियो (उदासीन / अकर्ता)। जल्ने काम त आगो (प्रकृति) को थियो। आगो र ऐनाको नजिकको सम्बन्ध (संयोग) ले गर्दा ऐनालाई आफू जलिरहेको भ्रम भएको

थियो। हामी पनि त्यही ऐना हौं। शरीर र मनमा हुने सुख-दुःख (आगो) लाई हामी आफ्नो मानेर "म दुःखी भएँ, म सुखी भएँ" भन्छौं, जबकि हामी त केवल ती सुख-दुःखलाई हेर्ने शान्त साक्षी (द्रष्टा) मात्र हौं।

॥ इति ॥

अध्याय ८

सृष्टिको विकास क्रम

(The Evolution of Creation)

कारिका २१: पंगु-अन्ध न्याय (The Lame-Blind Analogy)

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्गवन्धवदुभयोरपि संयोगास्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

नेपाली व्याख्या:

पुरुषले प्रकृतिको दर्शन (भोग) गर्न सकोस् भनेर, र प्रकृतिले पुरुषलाई कैवल्य (मुक्ति) दिन सकोस् भनेर यी दुईको संयोग (मिलन) हुन्छ। यो मिलन एउटा लङ्गडो (पंगु) र एउटा अन्धो (अन्ध) मानिसको मिलन जस्तै हो [Union like the lame and the blind]। लङ्गडो (पुरुष) ले देख्न सक्छ तर हिँड्न सक्दैन, अन्धो (प्रकृति) ले हिँड्न सक्छ तर देख्न सक्दैन। दुवै मिलेपछि मात्र यात्रा सम्भव हुन्छ। यही पुरुष र प्रकृतिको संयोगबाट सृष्टिको निर्माण (सर्ग) हुन्छ।

[पुरुष (शुद्ध चेतना / Pure Consciousness) लाई दर्शन / भोग (Experience / Observation) गराउन र प्रधान / प्रकृति (Prakṛti / Material Nature) लाई कैवल्य / मुक्ति (Liberation / Completion of purpose) दिलाउन, दुवैको संयोग (Union / Association) हुन्छ। जस्तै एउटा लङ्गडो (Lame) र एउटा अन्धो (Blind) को सहकार्य। यसै संयोगबाट सम्पूर्ण सृष्टि / व्यक्त जगत् (Creation / Manifestation) को उत्पत्ति हुन्छ।]

भावार्थ: यो एक्काइसौं कारिकाले सांख्य दर्शनको सबैभन्दा गहन दार्शनिक प्रश्नको उत्तर दिन्छ: "यदि पुरुष र प्रकृति पूर्णतः भिन्न छन् भने, तिनीहरू किन एकसाथ आउँछन्?" सांख्य भन्छ, यो संयोग कुनै दुर्घटना, बन्धन, वा बाह्य ईश्वरको इच्छा होइन, बरु एउटा उद्देश्यमूलक सहकार्य (Teleological Cooperation) हो। पुरुषको उद्देश्य हो दर्शन वा भोग (Experience/Observation)। अर्थात् प्रकृतिका सम्पूर्ण गुण, रूप, र लीलाहरूलाई साक्षीको रूपमा हेर्नु र अन्त्यमा विवेकद्वारा आफ्नो वास्तविक स्वरूप चिन्नु। प्रकृतिको (प्रधानको) उद्देश्य हो कैवल्य वा स्वयंको पूर्णता (Liberation/Completion of Purpose)। अर्थात् जबसम्म पुरुषले प्रकृतिलाई पूर्ण रूपमा चिन्दैन, तबसम्म प्रकृति निरन्तर नयाँ रूपहरू सिर्जना गरिरहन्छ। तर जब पुरुषले विवेक ज्ञान प्राप्त गर्छ, प्रकृतिको भूमिका

समाप्त हुन्छ र ऊ पनि आफ्नो मौलिक, शान्त अवस्थामा फर्कन्छ। यो सहकार्यलाई सांख्यले पङ्ग्वन्धवत् (Like a lame and blind person) को उदाहरणले बुझाउँछ। पुरुष (लङ्गडो) चेतन छ तर निष्क्रिय। प्रकृति (अन्धो) सक्रिय छ तर अचेतन। दुवैले मिलेर काम गर्दा मात्र गन्तव्यमा पुग्न सकिन्छ। ठ्याक्कै त्यसैगरी, यी दुईको संयोगबाट नै महत्, अहङ्कार, मन, इन्द्रिय, र पञ्चमहाभूतहरूको क्रमिक अभिव्यक्ति [अर्थात् सम्पूर्ण सृष्टि (Sarga / Creation)] सुरु हुन्छ। यसले स्पष्ट हुन्छ कि ब्रह्माण्डको उत्पत्ति शत्रुता, अनियन्त्रित कामना, वा बाह्य आदेशबाट होइन, बरु चेतना र प्रकृतिको यस पारस्परिक, उद्देश्यमूलक सहयोगको नतिजा हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

- प्रणाली सिद्धान्त र साइबरनेटिक्स (Systems Theory & Cybernetics): कुनै पनि जटिल प्रणाली (Complex System) ले तब मात्र इष्टतम रूपमा काम गर्छ जब डेटा / सेन्सर (प्रकृति / Active Mechanism) र अवेयरनेस / प्रोसेसर (पुरुष / Conscious Observer) बीचको सहकार्य हुन्छ। दुवै बिना प्रणाली अन्धो वा लङ्गडो जस्तै निष्क्रिय वा अर्थहीन हुन्छ।
- क्वान्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Physics & Philosophy of Science): Quantum Measurement Problem मा, Observer (पुरुष) र Observed System (प्रकृति) को अन्तरक्रियाबाट नै Wave Function Collapse (व्यक्त अवस्था / Manifestation) हुन्छ। दुईको "संयोग" बिना सम्भाव्यता (Potentiality) वास्तविकता (Actuality) मा परिणत हुँदैन।
- न्युरोसाइन्स र संज्ञानात्मक विज्ञान (Neuroscience & Cognitive Science): मस्तिष्क (प्रकृति) ले डेटा प्रशोधन गर्छ, तर Conscious Awareness (पुरुष) बिना त्यो डेटा "अनुभव" बन्दैन। Global Workspace Theory ले पनि यही सहकार्यलाई Integrated Information को रूपमा व्याख्या गर्छ, जहाँ चेतना र तन्त्राको मिलन नै अनुभवको स्रोत हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा गहन र मुक्तिदायी सत्य सिकाउँछ: "सम्बन्ध, अनुभव, र संघर्ष कुनै बन्धन होइन, बरु चेतनाको जागृति र प्रकृतिको पूर्णताको साधन हो।" दैनिक जीवनमा हामीले भोग्ने हरेक अवस्था, हरेक सम्बन्ध, र हरेक चुनौतीको पछाडि एउटा गहिरो उद्देश्य छ: "म को हुँ?" भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्नु। जब हामीले जीवनलाई "भार" को रूपमा होइन, "दर्शन" (Learning/Observation) को रूपमा हेर्छौं, र हरेक अनुभवलाई विवेकको कसीमा राख्छौं, तब प्रकृतिका लहरहरूले हामीलाई बाँध्दैनन्, बरु हामीलाई चिनाउँछन्। सांख्यको सन्देश स्पष्ट छ: "अनुभव गर्नु बन्धन होइन, तादात्म्य (Identification) गर्नु बन्धन हो।" जब हामीले लङ्गडो - अन्धको सहकार्यलाई जीवनको प्रत्येक क्षणमा लागू गर्छौं (जहाँ शरीरले क्रिया गर्छ, मनले प्रतिक्रिया दिन्छ, तर चेतना तटस्थ साक्षी बन्छ) तब नै हामी "सर्ग" (व्यस्तता / Creation) बाट "कैवल्य" (आत्म - स्वातन्त्र्य / Liberation) तर्फ अघि बढ्छौं। यही नै सांख्यको वैज्ञानिक, आध्यात्मिक, र हृदयस्पर्शी जीवन-दर्शन हो।

कारिका २२: तत्त्व विकास (The Sequence of Evolution)

प्रकृतेर्महान्, ततोऽहङ्कारः, तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥

नेपाली व्याख्या:

सृष्टिको विकास क्रम यसप्रकार छः मूल प्रकृतिबाट सबैभन्दा पहिले 'महत्' (बुद्धि वा Intellect) उत्पन्न हुन्छ। महत् बाट 'अहंकार' (Ego) उत्पन्न हुन्छ। अहंकारबाट सोह्रवटा तत्त्वहरूको समूह (११ इन्द्रिय र ५ तन्मात्र) उत्पन्न हुन्छ। ती सोह्रमध्येका पाँच तन्मात्र (सूक्ष्म तत्त्व) बाट पाँच महाभूत (आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी) उत्पन्न हुन्छन् [Prakriti → Mahat → Ahamkara → 16-fold set → 5 gross elements]।

[प्रकृति (Primordial Nature / Unmanifest Matter) बाट महत् / बुद्धि (Mahat / Cosmic Intelligence) उत्पन्न हुन्छ। त्यसैबाट अहङ्कार (Ahaṅkāra / Principle of Individuation) निस्कन्छ। त्यसैबाट सोह्रवटा तत्त्वहरूको समूह (Ṣoḍaśaka / Group of Sixteen) प्रकट हुन्छ। र त्यही सोह्रवटा मध्ये पाँचवटा सूक्ष्म तत्त्वहरू (Tanmātras / Subtle Elements) बाट पाँच महाभूतहरू (Pañca Mahābhūtas / Gross Elements) को उत्पत्ति हुन्छ।]

भावार्थः यो बाइसौं कारिकाले सांख्य दर्शनको सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड-सृष्टि क्रम (Cosmological Evolution / Tattva Parināma) लाई एकदमै संक्षिप्त, क्रमबद्ध र वैज्ञानिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ। यसले अव्यक्त प्रकृतिदेखि स्थूल भौतिक जगत्सम्मको विकासको चरणबद्ध नक्सा (Blueprint) देखाउँछ।

पहिलो चरणमा, अनादि प्रकृतिमा पुरुष (चेतना) को प्रकाश पर्दा त्रिगुणको साम्यावस्था भङ्ग हुन्छ र सबैभन्दा पहिले 'महत्' वा 'बुद्धि' (Cosmic Intelligence / Decision - Making Faculty) प्रकट हुन्छ। जसले ब्रह्माण्डलाई क्रमबद्ध, निर्णयशील र अर्थपूर्ण बनाउँछ।

दोस्रो चरणमा, यसै महत्बाट 'अहङ्कार' (Ego / Principle of Individuation) जन्मिन्छ, जसले सार्वभौमिक चेतनालाई 'म' र 'मेरो' को सीमामा विभाजित गर्छ र व्यक्तिगत अस्तित्वको आधार तयार गर्छ।

तेस्रो चरणमा, अहङ्कारबाट 'षोडशक' (Group of Sixteen / 16 Vikāras) को समूह निस्कन्छ, जसमा एउटा मन (Manas / Coordinating Mind), पाँच ज्ञानेन्द्रिय (Organs of Perception), पाँच कर्मेन्द्रिय (Organs of Action), र पाँच तन्मात्रा (Subtle Elements: Sound, Touch, Form, Taste, Smell) पर्दछन्।

अन्तिम चरणमा, यी सोह्रवटा मध्ये पाँचवटा तन्मात्राहरूबाट क्रमशः पाँच महाभूतहरू (Gross Elements: Ether / Space, Air, Fire, Water, Earth) को स्थूल रूप प्रकट हुन्छ, जसले हामीले देख्ने, छुने र अनुभव गर्ने भौतिक संसारको निर्माण गर्छ।

यसरी सांख्यले सृष्टिलाई "शून्यबाट बनाइएको" होइन, बरु "एउटै मूल स्रोतबाट क्रमिक रूपमा अभिव्यक्त भएको" (Progressive Manifestation) प्रक्रियाको रूपमा व्याख्या गर्दछ, जसमा हरेक चरण अघिल्लो चरणको तार्किक र ऊर्जागत निरन्तरता हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता:

- सिस्टम थ्योरी र जटिल प्रणाली (Systems Theory & Complexity Science): यो क्रम Emergence (उद्भव) को सिद्धान्तसँग मेल खान्छ, जहाँ सरल तत्त्वहरूको अन्तरक्रियाबाट जटिल संरचनाहरू (Complex Structures) क्रमशः उत्पन्न हुन्छन्। ऊर्जा → कण → अणु → कोष → जैविक प्रणाली → चेतना जस्तै क्रम सांख्यको 25 Tattvas सँग गहिरो साम्यता राख्छ।
- न्यूरोसाइन्स र संज्ञानात्मक विकास (Neuroscience & Cognitive Development): मस्तिष्कको विकास पनि Brainstem (Basic Survival / Prakriti) → Limbic System (Emotion / Ego / Ahankāra) → Prefrontal Cortex (Executive Function / Mahat) को क्रममा हुन्छ, जसले सांख्यको आन्तरिक विकासक्रमलाई जैविक रूपमा पुष्टि गर्छ।
- क्वान्टम भौतिकशास्त्र (Quantum Field Theory): Quantum Field → Virtual Particles → Atoms → Molecules → Macroscopic Matter को क्रमले Prakriti → Mahat → Ahankāra → Tanmātras → Mahābhūtas को क्रमलाई भौतिकशास्त्रीय दृष्टिले समर्थन गर्छ। सम्भाव्यता (Potentiality) बाट वास्तविकता (Actuality) को यात्रा नै सृष्टिको मूल प्रक्रिया हो।

व्यावहारिक सार: यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा शान्त र स्पष्ट दृष्टिकोण दिन्छ: "तँ केवल एउटा टुक्रा होइनस्, तँ सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको क्रमिक अभिव्यक्तिको जीवन्त प्रतिनिधि होस्।" जब हामीले आफ्नो शरीर, मन, इन्द्रिय, र भावनाहरूलाई अलग-अलग वा विरोधी ठान्नको सट्टा, एउटै निरन्तर प्रवाहको चरणहरूको रूपमा हेर्छौं, तब आन्तरिक विभाजन (Mental Fragmentation) र आत्म-अस्वीकृति (Self - Rejection) हट्छ। दैनिक जीवनमा, जब हामीले "म बुद्धि हूँ, म इन्द्रिय हूँ, म शरीर हूँ" भन्ने भ्रम तोडेर "म ती सबैको साक्षी र स्रोत हूँ" भन्ने विवेक (Discriminative Awareness) अपनाउँछौं, तब जीवनको हरेक अनुभव — सुख, दुःख, सफलता, असफलता — एउटा शिक्षा बन्छ, भार होइन। सांख्यको यो क्रमले हामीलाई सिकाउँछ कि विकास बाहिरबाट आउँदैन, भित्रै लुकेको सम्भावनाले क्रमशः रूप धारण गर्छ। जब हामीले आफ्नै आन्तरिक क्रम (Mind → Ego → Senses → Body) लाई शान्त, सन्तुलित र चेतनासँग जोड्छौं, तब नै हामी "सर्ग" (व्यस्तता / Creation) बाट "कैवल्य" (आत्म-स्वातन्त्र्य / Liberation) तर्फ अघि बढ्छौं। यही नै सांख्यको वैज्ञानिक, आध्यात्मिक, र जीवन-परिवर्तक सन्देश हो।

कारिका २३: बुद्धिको स्वभाव (Nature of the Intellect)

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

नेपाली व्याख्या:

बुद्धि (महत्) को मुख्य काम 'अध्यवसाय' (निश्चय वा निर्णय गर्नु) हो। जब बुद्धिमा सत्त्व गुणको प्रधानता हुन्छ, तब यसले धर्म (पुण्य), ज्ञान (विवेक), वैराग्य (अनासक्ति), र ऐश्वर्य (शक्ति) को रूप लिन्छ। तर जब बुद्धिमा तमस् गुणको प्रधानता हुन्छ, तब यसले ठीक विपरीत रूप लिन्छ (अर्थात् अधर्म, अज्ञान, आसक्ति र दुर्बलता)

[Buddhi is determinative; sattvik brings virtue/knowledge, tamasic brings the reverse]।

[दृढ संकल्प वा निर्णयशक्ति (Adhyavasāya / Determination) नै बुद्धि (Buddhi / Intellect) को मुख्य स्वभाव हो। यसका सात्त्विक रूपहरू हुन्: धर्म (Dharma / Righteousness), ज्ञान (Jñāna / Wisdom), वैराग्य (Vairāgya / Detachment) र ऐश्वर्य (Aīśvarya / Inner Mastery - Powerfulness)। यसको ठीक विपरीत, तामसिक रूपहरू हुन्: अधर्म (Adharma / Unrighteousness), अज्ञान (Ajñāna / Ignorance), राग / आसक्ति (Rāga / Attachment) र अनैश्वर्य (Anaiśvarya / Powerlessness)।]

भावार्थ: यो तेईसौं कारिकाले सांख्य दर्शनको बुद्धि तत्त्व (Buddhi Tattva / Cosmic & Individual Intellect) को आन्तरिक संरचना र गुणात्मक विभाजनलाई अत्यन्त स्पष्ट रूपमा उजागर गर्छ। सांख्य अनुसार, बुद्धि केवल तर्क गर्ने अङ्ग होइन, बरु यो निर्णय, विवेक, र जीवनको दिशा निर्धारण गर्ने अध्यवसाय (Adhyavasāya / Firm Resolution) को केन्द्र हो।

जब यसमा सत्त्व गुण (Sattva) प्रबल हुन्छ, बुद्धिले चारवटा दिव्य गुणहरू प्रकट गर्छ: धर्म (नैतिक स्पष्टता, कर्तव्यप्रति समर्पण, र सत्यको अनुसरण), ज्ञान (वस्तुको यथार्थ स्वरूप चिन्ने विवेक, भ्रमरहित अन्तरदृष्टि), वैराग्य (फल, वस्तु, वा परिणामप्रति आसक्तिरहितता, र आन्तरिक स्वतन्त्रता), र ऐश्वर्य (आफ्नै मन, इन्द्रिय, र जीवनमाथि पूर्ण प्रभुत्व, आत्मविश्वास र आन्तरिक शक्ति)।

तर जब तमस् गुण (Tamas) हावी हुन्छ, यी चारैको ठीक विपरीत अवस्था प्रकट हुन्छ: अधर्म (नैतिक भ्रष्टाचार, स्वार्थपरता), अज्ञान (यथार्थ देख्न नसक्ने अस्पष्टता, भ्रम), राग (वस्तु, सम्बन्ध, वा परिणाममा अत्यधिक आसक्ति / बाँध्ने बानी), र अनैश्वर्य (अशक्ति, निराशा, बाह्य परिस्थितिप्रति पूर्ण निर्भरता)।

यसैले बुद्धि एउटै भए तापनि, गुणको प्रभुत्व अनुसार यो कि त मुक्तिको साधन बन्छ कि बन्धनको कारागार।

राजस् गुण (Rajas) ले यी दुई बीचको अस्थिर, मिश्रित अवस्था सिर्जना गर्छ। जसमा निर्णयमा आग्रह, जल्दबाजी, र परिणामको चिन्ता प्रमुख हुन्छ।

सांख्यको यो विभाजनले स्पष्ट पार्छ कि ज्ञान, नैतिकता, वैराग्य र आन्तरिक शक्ति बाहिरबाट आउँदैनन्; यी बुद्धिमा सत्त्वको स्वच्छता र स्पष्टता प्रकट हुँदा स्वतःस्फूर्त रूपमा उदाउँछन्।

कार्यप्रणाली (Mechanism of Action): गुण-बुद्धि गतिशीलता (Guna-Buddhi Dynamics)

तीन गुण (त्रि-गुण : सत्त्व, राजस् र तमस्) र बुद्धिबीचको अन्तरक्रिया आफैमा एक मनो - स्नायु - ऊर्जात्मक फिल्टर (Psycho - neuro - energetic Filter) हो, जसले धारणा (Perception), निर्णय क्षमता (Decision-making) र व्यवहारिक प्रतिक्रिया (Behavioral Output) लाई नियन्त्रण गर्दछ। वैदिक / सांख्य दृष्टिकोण अनुसार, गुणहरू बाह्य शक्ति होइनन्। तिनीहरू त प्रकृतिका आन्तरिक अवस्थाहरू (Modalities of Prakṛti) हुन्। जसले अन्तःकरण (Inner Instrument) लाई अवस्थित (Placed in harmony) बनाउँछन्। जसको केन्द्र बिन्दु बुद्धि (Buddhi) हो। आधुनिक विज्ञानले यसलाई मस्तिष्क - सञ्जालको पदानुक्रम (Brain-network Hierarchy), न्यूरोकेमिकल आधाररेखा (Neurochemical Baselines), र मेटा - संज्ञानात्मक नियमन (Metacognitive Regulation) को रूपमा व्याख्या गर्दछ।

सत्त्व गुण (Sattva) → धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य

- वैदिक कार्यप्रणाली: सत्त्वले बुद्धिलाई शुद्ध पार्छ, यसलाई ऋत (ब्रह्माण्डीय / प्राकृतिक व्यवस्था / Cosmic Order) सँग जोड्छ र पुरुष - प्रकृतिबीचको विवेक (Viveka / Discriminative Awareness) जागृत गर्छ।
- आधुनिक समकक्षी: प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्सको सुसंगतता वृद्धि (↑ PFC Coherence), सेरोटोनिन र GABA को सन्तुलन (↑ Serotonin & GABA), कार्यकारी नियन्त्रण सञ्जालको सक्रियता (↑ Executive Control Network / ECN), र डिफल्ट मोड सञ्जालको चिन्तात्मक गतिविधिमा कमी (↓ DMN Rumination)। मेटा-संज्ञान (Metacognition) र संज्ञानात्मक लचिलोपन (Cognitive Flexibility) बढ्छ।
- परिणाम (Output): मूल्य-आधारित कार्य (Dharma / Value-aligned Action), यथार्थको अन्तरदृष्टि (Jñāna / Insight), परिणामप्रति आसक्तिरहितता (Vairāgya / Non-attachment), र आत्म - नियन्त्रित प्रभुत्व (Aisvarya / Self-Mastery)।

तमस् गुण (Tamas) → अधर्म, अज्ञान, राग, अनैश्वर्य

- वैदिक कार्यप्रणाली: तमसले बुद्धिलाई अविद्या (Ignorance) मार्फत ढाकिदिन्छ। भ्रम युक्त पहिचान वा असमिता (False Identification / Egoic Identification) लाई बढावा दिन्छ। मनलाई जड, दोहोरिने झन-अधिक चाहिने, चक्रहरूमा बाँध्छ।
- आधुनिक समकक्षी: HPA-अक्ष र कोर्टिसोलको दीर्घकालीन सक्रियता (↑ HPA-axis Activation / Chronic Stress), प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्सको कार्यक्षमतामा कमी (↓ PFC Functioning), डिफल्ट मोड सञ्जालको अतिसक्रियता (↑ DMN Overactivity), र न्यूरोप्लास्टिसिटीमा ह्रास (↓ Neuroplasticity)। संज्ञानात्मक कठोरता (Cognitive Rigidity) र त्रुटि-निगरानीमा कमी देखिन्छ।
- परिणाम (Output): नैतिक भ्रम (Adharma), धारणात्मक विकृति (Ajñāna / Perceptual Distortion), आसक्ति / परिहारको चक्र (Rāga / Compulsive Craving-Avoidance), र सिकाइएको (बानि पर्नु) असहायता (Anaisvarya / Learned Helplessness)।

रजस् गुण (Rajas) → अस्थिरता, प्रतिक्रियाशीलता, चिन्ता

- वैदिक कार्यप्रणाली: रजस् ले बुद्धिलाई हल्लाउँछ। चञ्चलता (Chañcalatā / Restlessness) र काम - प्रेरित आवेगशीलता (Kāma - driven Impulsivity) सिर्जना गर्छ। यसले स्पष्टतालाई अत्यावश्यकताको भ्रमले ढाक्छ।
- आधुनिक समकक्षी: डोपामाइन र नोरेपिनेफ्रिनको एकाएक वृद्धि (↑ Dopamine & Norepinephrine Surges), स्यालिएन्स नेटवर्कको अति-प्रतिक्रियाशीलता (↑ Salience Network / SN Hyper-reactivity), र एमिग्डला-प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्स विच्छेदन (↑ Amygdala-PFC Disconnect)। पुरस्कार - खतरा (Rewards - Addiction) संवेदनशीलता बढ्छ र आवेग नियन्त्रण कमजोर हुन्छ।

- परिणाम (Output): निर्णय थकान (Decision Fatigue), परिणाम प्राप्तिको चिन्ता (Outcome Anxiety), भावनात्मक उतार - चढाव (Emotional Volatility), र चाहना-पुरस्कार लूप (Craving - Reward Loops)।

गतिशील परिवर्तन प्रक्रिया (Dynamic Shift Mechanism)

गुणको प्रभुत्व → न्यूरोकेमिकल / ऊर्जात्मक आधार रेखामा परिवर्तन → मस्तिष्क सञ्जालको पुनः विन्यास → ध्यान केन्द्रितता र मेटा-संज्ञानात्मक स्पष्टतामा स्थानान्तरण → मुक्तिदायी सरेखण (Sattva), बन्धनकारी भ्रम (Tamas), वा प्रतिक्रियात्मक अस्थिरता (Rajas) को रूपमा प्रकट हुन्छ।

यो प्रक्रिया द्विमागी (Bidirectional) छ: चेतन अभ्यासहरू (ध्यान / Meditation, नैतिक सरेखण / Ethical Alignment, श्वास नियमन / Breath Regulation, इन्द्रिय संयम / Sensory Moderation) ले सत्त्व बढाउँछन्। जबकि दीर्घकालीन तनाव, इन्द्रियातीत अधिभार (Sensory Overload), र अनियन्त्रित चाहनाहरूले रजस् / तमस बढाउँछन्।

मुख्य अन्तरदृष्टि (Key Insight) : तपाइको "बुद्धि तपाइको जीवनको तलवार हो; सत्त्वले यसलाई शल्यक्रियाको यन्त्र बनाउँछ, तमसले आत्मघाती हतियारमा रूपान्तरण गरिदिन्छ।" जब बुद्धि सत्त्वद्वारा शुद्ध हुन्छ, यो प्रकृतिका लहरहरूमा हराउँदैन। बरु ती लहरहरूलाई शान्त गरी चेतनाको निश्चल दर्पणको रूपमा रूपान्तरण हुन्छ। यही नै सांख्यको विवेक ज्ञान र कैवल्य (Liberation) को पहिलो र सबैभन्दा ठोस पाइला हो। बुद्धिलाई गुणको खेलबाट माथि उठाउनु र त्यसलाई आत्माको स्वच्छ प्रतिबिम्ब बनाउनु। यसलाई एउटा कथाको सहारा लिएर प्रष्ट गरौ : जसले एउटै कर्मले दिने दुई चेतना, फरक गुणमा प्रष्टता ल्यावस।

एउटा सानो शहरमा आर्यन नामक एक युवक थियो। उसको जीवन सामान्य थियो, तर उसको हृदयमा एउटा गहिरो प्रेम बसेको थियो, एक युवतीसँगको। उनीहरू दैनिक भेट्थे, कुरा गर्थे, एकान्तमा समय बिताउँथे। तर यो सम्बन्ध उसको परिवार र समाजलाई थाहा थिएन। त्यसैले हरेक भेट लुकीछिपी, डराडरी, र चोरीचोरी जस्तो हुन्थ्यो। बाहिर हेर्दा एउटै थियो: भेट्नु, कुरा गर्नु, माया बाँड्नु। तर भित्र? भित्र त डर थियो, असुरक्षा थियो, मनमा सधैं "के भयो भने पत्ता लाग्यो भने?" भन्ने चिन्ताको लहर चलिरहन्थ्यो। यो अवस्थामा आर्यनको बुद्धि (Buddhi / Intellect) तमस (Tamas / Inertia-Clouded) र रजस् (Rajas / Restless-Agitated) ले ढाकिएको थियो। लुकीछिपीको प्रत्येक कदमले उसको चेतनालाई भारी बनाउँथ्यो। माया पनि थियो, तर त्यो मायासँगै अपराधबोध (Guilt), तनाव (Stress), र मानसिक विभाजन (Mental Fragmentation) जोडिएको थियो। सांख्य दर्शन भन्छ: कर्म एउटै भए पनि, मनको अवस्था (Mental State) फरक भए, त्यसले उत्पन्न गर्ने गुण (Guna / Quality of Experience) फरक हुन्छ। यहाँ, एउटै प्रेमको भेट पनि बन्धन (Bondage) को डोरी बनिरहेको थियो।

एक दिन आर्यनले एकलै बसेर आफैँसँग सोध्यो: "म किन डराइरहेको छु? यदि यो सम्बन्ध मेरो जीवनको सत्य हो भने, किन यसलाई अँध्यारोमा राख्नु पर्यो?" उसले एक गहिरो श्वास लियो र निर्णय गर्यो। उसले आफ्नो परिवारसँग साझा गर्यो: "यो मेरो जीवनको निर्णय हो। म यसलाई सत्य, सम्मान र पारदर्शितासाथ अगाडि बढाउन चाहन्छु।"

अचम्म के भयो भने? भेट्ने ठाउँ, समय, वा व्यक्ति फेरिएन। तर भित्री अवस्था पूरै बदलियो। अब लुकीछिपीको डर थिएन। अब खुला आकाशमा हावा चल्दा जस्तै हल्का महसुस हुन्थ्यो। उही माया, तर अब त्यो मायासँग शान्ति (Peace), स्पष्टता (Clarity), र आन्तरिक स्वतन्त्रता (Inner Freedom) जोडिएको थियो। यो अवस्था नै

सत्त्व (Sattva / Clarity-Purity) प्रबल भएको अवस्था थियो। बुद्धि अब अँध्यारो ऐना होइन, सफा दर्पण (Clear Mirror) बनेको थियो।

दार्शनिक प्रतिबिम्ब: बुद्धि कसरी गुणभन्दा माथि उठ्छ? यही हो सांख्यको गहन सत्य: बुद्धि तपाईंको जीवनको तलवार (Sword) हो। जब तमसले यसलाई समात्छ, यो आत्मघाती हतियार (Self-Destructive Weapon) बन्छ। डर, भ्रम, र बन्धन सिर्जना गर्छ। तर जब सत्त्वले यसलाई चलाउँछ, यो शल्यक्रियाको यन्त्र (Surgical Tool) बन्छ। भ्रमलाई काट्छ, सत्यलाई उजागर गर्छ, र चेतनालाई मुक्त गर्छ।

आर्यनको यात्रा हामी सबैको यात्रा हो। दैनिक जीवनमा जब हामी निर्णय गर्दा भ्रम, आसक्ति, वा असहाय महसुस गर्छौं। त्यो बुद्धिमा तमसको प्रवेश हो। यसलाई सत्त्वमा रूपान्तरण गर्न सांख्यले तीन सरल तर गहन पाइलाहरू सिकाउँछ:

१. धर्म (Dharma) → साना-साना नैतिक निर्णयहरूमा अडिग रहनु (सत्य बोल्नु, वाचा पूरा गर्नु, न्यायपूर्ण व्यवहार गर्नु)। यसले बुद्धिलाई आधारबल (Foundation) दिन्छ, जसले मनलाई अस्थिर लहरबाट सुरक्षित गर्छ।

२. ज्ञान (Jñāna) → दैनिक १० मिनेट मौन अवलोकन (Mindful Observation) वा आत्म-चिन्तन (Self-Inquiry) द्वारा "म विचार होइन, म विचारको साक्षी हुँ" भन्ने विवेकलाई सुदृढ पार्नु। यसले बुद्धिलाई तादात्म्य (Identification) बाट अवलोकन (Observation) मा स्थानान्तरण गर्छ।

३. विराग र ऐश्वर्य (Vairāgya & Aiśvarya) → परिणाममा आसक्ति घटाउँदै प्रक्रियामा पूर्ण समर्पण गर्नु। जसले आन्तरिक शक्ति (Self-Mastery) र आत्मविश्वास (Inner Sovereignty) लाई स्वाभाविक रूपमा जागृत गर्छ।

जब बुद्धि सत्त्वद्वारा शुद्ध हुन्छ, यो प्रकृतिका लहरहरू (Waves of Prakṛti) मा हराउँदैन। बरु, त्यसले ती लहरहरूलाई शान्त गरी चेतनाको निश्चल दर्पण (Still Mirror of Consciousness) को रूपमा रूपान्तरण हुन्छ। लुकीछिपीको प्रेम भारी थियो, तर खुला सत्यले त्यसलाई हल्का बनायो। एउटै कर्म, तर फरक चेतना। फरक गुण, फरक मुक्ति।

यही नै सांख्यको विवेक ज्ञान (Viveka Jñāna) र कैवल्य (Liberation/Kaivalya) को पहिलो र सबैभन्दा ठोस पाइला हो: बुद्धिलाई गुणको खेलबाट माथि उठाउनु, र त्यसलाई आत्माको स्वच्छ प्रतिबिम्ब (Pure Reflection of the Self) बनाउनु। तपाईंको जीवनको हरेक निर्णय, हरेक भेट, हरेक श्वास यी सबै लुकाउनुपर्ने डरको बोझ होइनन्, बरु चेतनालाई जागृत गर्ने साधन हुन्। जब सत्य बोल्नु, स्पष्ट देख्नु, र निर्भय बाँच्नुको अभ्यास हुन्छ, तब बुद्धि तलवार होइन, दर्पण बन्छ। र जब दर्पण सफा हुन्छ, तब त्यसमा परावर्तित हुने एउटै सत्य देखिन्छ: "तपाईं नै त्यो शुद्ध, निश्चल, र मुक्त चेतना हुनुहुन्छ।"

याद गर्नुहोस् बुद्धि कुनै स्थिर वस्तु होइन। यो चेतना (Puruṣa) र पदार्थ (Prakṛti) बीचको गतिशील इन्टरफेस (Dynamic Interface) हो। जब सत्त्व प्रबल हुन्छ, बुद्धि स्पष्ट दर्पण (Clear Mirror) बन्छ। जब तमस / रजस् हावी हुन्छ, यो विकृत लेन्स (Distorted Lens) बन्छ। कैवल्य (Kaivalya / Liberation) गुणहरूलाई दबाएर होइन, त्यसको ठिक बिपरित बुद्धिलाई तिनीहरूको खेललाई बिना तादात्म्य (कुनै जज नगरी Without Identification) हेर्न तालिम दिएर प्राप्त हुन्छ। जुन प्रक्रिया वैदिक ध्यान (Vedic Dhyāna) र आधुनिक माइन्डफुलनेस / न्यूरोफिडब्याक (Mindfulness / Neurofeedback) प्रोटोकल दुवैद्वारा वैज्ञानिक रूपमा प्रमाणित छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

- न्यूरोसाइन्स र कार्यकारी नियन्त्रण (Neuroscience & Executive Function): अध्यवसाय (Determination) प्रिफ्रन्टल कोर्टेक्स (Prefrontal Cortex) को Executive Control Network सँग मेल खान्छ। सत्त्व-प्रबल अवस्थामा मस्तिष्कको Default Mode Network (DMN) शान्त हुन्छ, जसले विराग (Non-attachment) र ज्ञान (Clear Perception) लाई सहज बनाउँछ। तमस-प्रबल अवस्थामा Amygdala र Stress Pathways हावी हुन्छन्, जसले अज्ञान (Cognitive Rigidity), राग (Addictive Craving), र अनैश्वर्य (Learned Helplessness) सिर्जना गर्छन्।
- संज्ञानात्मक मनोविज्ञान र निर्णय विज्ञान (Cognitive Psychology & Decision Science): धर्म र ऐश्वर्य लाई आधुनिक Moral Clarity र Self-Efficacy को रूपमा व्याख्या गरिन्छ। सत्त्व-प्रबल बुद्धिले Long-term Orientation र Values-based Decision Making लाई सक्षम बनाउँछ, जबकि तमस-प्रबल अवस्थाले Impulse Control Deficit र External Locus of Control लाई बढावा दिन्छ।
- सकारात्मक मनोविज्ञान र माइन्डफुलनेस (Positive Psychology & Mindfulness): विराग को आधुनिक समकक्षी Psychological Flexibility र Outcome Independence हो, जुन Acceptance and Commitment Therapy (ACT) को मुख्य आधार हो। यसले प्रमाणित गर्छ कि आसक्ति नछोड्नु नै दुःखको मूल हो, र वैराग्य भाग्नु होइन, बरु स्पष्टतापूर्वक संलग्न हुनु हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा अत्यन्त व्यावहारिक र आत्म-परिवर्तनकारी सूत्र दिन्छ: "बुद्धि तलवार हो; सत्त्वले यसलाई शल्यक्रियाको यन्त्र बनाउँछ, तमसले आत्मघाती हतियारमा रूपान्तरण गरिदिन्छ।" दैनिक जीवनमा निर्णय गर्दा जब भ्रम, आसक्ति, वा असहाय महसुस हुन्छ, त्यो बुद्धिमा तमसको प्रवेश हो। यसलाई सत्त्वमा रूपान्तरण गर्न तीन सरल अपनाउन सकिन्छ: (१) धर्म → साना-साना नैतिक निर्णयहरूमा अडिग रहनु (सत्य बोल्नु, वाचा पूरा गर्नु, न्यायपूर्ण व्यवहार गर्नु)। यसले बुद्धि लाई आधारबल दिन्छ; (२) ज्ञान → दैनिक १० मिनेट मौन अवलोकन (Mindful Observation) वा आत्म-चिन्तन (Self-Inquiry) द्वारा म विचार होइन, म विचारको साक्षी हुँ भन्ने विवेकलाई सुदृढ पार्न सकिन्छ; (३) विराग र ऐश्वर्य → परिणाममा आसक्ति घटाउँदै प्रक्रियामा पूर्ण समर्पण बन्ने। जसले आन्तरिक शक्ति (Self-Mastery) र आत्मविश्वास (Inner Sovereignty) लाई स्वाभाविक रूपमा जागृत गर्छ। जब बुद्धि सत्त्वद्वारा शुद्ध हुन्छ, यो प्रकृतिका लहरहरूमा हराउँदैन। बरु ती लहरहरूलाई शान्त गरी चेतनाको निश्चल दर्पणको रूपमा रूपान्तरण हुन्छ। यही नै सांख्यको विवेक ज्ञान र कैवल्य (Liberation) को पहिलो र सबैभन्दा ठोस पाइला हो। बुद्धिलाई गुणको खेलबाट माथि उठाउनु र त्यसलाई आत्माको स्वच्छ प्रतिबिम्ब बनाउनु।

कारिका २४-२५: अहंकारको त्रिविध सर्ग (Three-fold Creation from Ego)

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसः, तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

नेपाली व्याख्या:

अहंकारको मुख्य काम 'अभिमान' (म हुँ, यो मेरो हो भन्ने भाव) हो। अहंकारबाट दुई प्रकारको सृष्टि हुन्छ: एघार इन्द्रियहरूको समूह र पाँच तन्मात्रहरूको समूह। सात्त्विक (वैकृत) अहंकारबाट एघार इन्द्रियहरू (५ ज्ञानेन्द्रिय, ५ कर्मेन्द्रिय र मन) उत्पन्न हुन्छन्। तामसिक (भूतादि) अहंकारबाट पाँच तन्मात्रहरू (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) उत्पन्न हुन्छन्। राजसिक (तैजस) अहंकारले यी दुवै (सात्त्विक र तामसिक) लाई काम गर्न ऊर्जा वा गति प्रदान गर्छ [Sattvik ego creates 11 organs, Tamasic ego creates 5 subtle elements, Rajasic ego powers both]।

[अभिमान वा 'म-भाव' नै अहङ्कार (Ahaṅkāra / Principle of Individuation) हो। यसबाट सृष्टिको प्रक्रिया दुई धारामा विभाजित हुन्छ: एघारवटा तत्त्वहरूको समूह (एकादशक / Group of Eleven) र पाँचवटा तत्त्वहरूको समूह (पञ्चक / Group of Five)। अहङ्कारको सात्त्विक रूप (वैकृत अहङ्कार / Vaikṛta Ahaṅkāra) बाट एघारवटा इन्द्रिय र मनको समूह उत्पन्न हुन्छ। अहङ्कारको तामसिक रूप (भूतादि अहङ्कार / Bhūtādi Ahaṅkāra) बाट पाँचवटा सूक्ष्म तत्त्व (तन्मात्रा / Subtle Elements) उत्पन्न हुन्छ। र अहङ्कारको राजसिक रूप (तैजस अहङ्कार / Taijasa Ahaṅkāra) बाट यी दुवै समूहलाई ऊर्जा, गति र समन्वय प्रदान गरिन्छ।]

भावार्थ: यो चौबीसौं र पच्चीसौं कारिकाले सांख्य दर्शनको सृष्टि-क्रम (Cosmological Evolution) मा अहङ्कार (Ahaṅkāra) को केन्द्रीय भूमिकालाई अत्यन्त व्यवस्थित रूपमा उजागर गर्दछ। सांख्यमा 'अहङ्कार' भन्नाले नकारात्मक 'घमण्ड' होइन। यो त त्यसको ठिक विपरित अस्तित्वलाई 'म' र 'मेरो' मा विभाजित गर्ने मौलिक सिद्धान्त (Principle of Individuation/Self-Identity) हो। जब महत् (ब्रह्माण्डीय बुद्धि) बाट यो 'म-भाव' प्रकट हुन्छ, सृष्टि एउटै धाराबाट दुई समानान्तर प्रवाहमा विभाजित हुन्छ: १. अनुभवकर्ताको धारा (Subjective Stream): एघारवटा तत्त्वहरू: मन (Manas / Coordinating Center), पाँच ज्ञानेन्द्रिय (Organs of Perception: आँखा, कान, नाक, जिब्रो, छाला), र पाँच कर्मेन्द्रिय (Organs of Action: हात, खुट्टा, वाक्, मलद्वार, जननेन्द्रिय)। यी सबै अहङ्कारको सात्त्विक पक्ष (वैकृत अहङ्कार / Sāttvic Modification) बाट उत्पन्न हुन्छन्, किनभने सत्त्वले स्पष्टता, ग्रहण क्षमता, र समन्वय प्रदान गर्छ।

मौलिक अवस्थाबाट रूपान्तरण भएर मन र इन्द्रियहरूको स्वरूप धारण गर्ने अहङ्कार [Modified Ego / Vaikṛta Ahaṅkāra] नै वैकृत अहङ्कार हो। यसको सात्त्विक पक्ष [Sāttvic Aspect] भनेको अहङ्कारको त्यो अवस्था हो जहाँ सत्त्व गुण प्रबल हुन्छ। सत्त्वको प्रकृति नै धमिलोपन, भ्रम वा विकृतिरहित पारदर्शिता हो, जसले चेतनालाई वस्तुको यथार्थ स्वरूप स्पष्ट रूपमा ग्रहण गर्ने क्षमता [Clarity / Prakāśa] प्रदान गर्दछ। यस पारदर्शिताका कारण बाह्य

र आन्तरिक संकेतहरूलाई बिना कुनै विकृति स्वीकार, संरक्षण र प्रशोधन गर्ने ग्रहण क्षमता [Receptive Capacity] स्वाभाविक रूपमा विकसित हुन्छ। यही प्रक्रियाले नै मन, इन्द्रिय र शरीरका विभिन्न अङ्गहरूलाई एउटै लय र उद्देश्यमा बाँधेर अर्थपूर्ण अनुभव वा सटीक क्रिया [Coordinated Experience/Action] सम्भव बनाउँछ, जसले गर्दा यसको समन्वय प्रभावकारिता [Coordination Efficiency] निरन्तर बढ्दै जान्छ।

विकृतिबिना क्याप्चर भएको (विकृतिरहित पारदर्शिता युक्त) अनुभवको साधन बन्नका लागि मन र इन्द्रियहरू "हल्का, पारदर्शी र स्थिर" हुनु अनिवार्य छ, र यही गुण केवल सत्त्व [Sattva] ले प्रदान गर्दछ। तमस् [Tamas] भारी, जड र ढाक्ने स्वभावको हुन्छ (जस्तै फोहोर ऐना वा बाक्लो कुहिरो), जसले संकेतलाई रोक्छ वा विकृत गर्छ। रजस् [Rajas] चञ्चल र अस्थिर हुन्छ (जस्तै हल्लिरहेको पानी), जसले संकेतलाई स्थिर रूपमा ग्रहण गर्न दिँदैन। सत्त्वले मात्र स्थिर पारदर्शिता [Stable Transparency] प्रदान गर्छ। जस्तै शान्त तालले आकाशको सही प्रतिबिम्ब देखाउँछ, ठ्याक्कै त्यसैगरी सत्त्व-प्रबल मन र इन्द्रियले वास्तविकतालाई विकृति बिना "ग्रहण" गर्छन्। यसैले ११ वटा तत्त्व [मन + ५ ज्ञानेन्द्रिय + ५ कर्मेन्द्रिय] को अस्तित्वको मौलिक आधार नै सत्त्व हो। किनभने यी तत्त्व तमस वा रजस्बाट बनेका भए हामीले संसारलाई कहिल्यै सही रूपमा देख्न, सुन्न वा बुझ्न सक्दैनथ्यौं।

यस प्रक्रियालाई "अनुभवको क्यामेरा" [Camera of Experience] को उदाहरणले स्पष्ट पार्न सकिन्छ। राम्रो फोटो खिच्न लेन्स सफा [स्पष्टता / Clarity → सत्त्व], सेन्सरले प्रकाश लिने क्षमता [ग्रहण क्षमता / Receptivity → सत्त्व], र प्रोसेसर-लेन्स-सेन्सरबीचको तालमेल [समन्वय / Coordination → सत्त्व] अनिवार्य हुन्छ। यदि लेन्स फोहोर छ भने [तमस] छवि धमिलो आउँछ, र यदि क्यामेरा हल्लिरहेको छ भने [रजस्] छवि ब्लर हुन्छ। हाम्रो मन र इन्द्रिय पनि "चेतनाको क्यामेरा" हुन्, र सत्त्वले नै यसलाई सफा, स्थिर र समन्वित बनाएर यथार्थलाई विकृतिबिना क्याप्चर गर्न सक्षम बनाउँछ।

आधुनिक विज्ञानले यसै तत्त्वलाई न्यूरोसाइन्स र प्रणाली सिद्धान्त [Neuroscience & Systems Theory] मार्फत पुष्टि गर्दछ। सत्त्वको स्पष्टता [Clarity] को समकक्षी Signal-to-Noise Ratio को वृद्धि, Alpha / Theta Brainwaves को स्थिरता, र Prefrontal Cortex को स्पष्ट सिग्नल प्रशोधन हो। ग्रहण क्षमता [Receptivity] ले Sensory Gating र Thalamocortical Pathways को स्वच्छ कार्य प्रणालिलाई जनाउँछ, जसले बाह्य डेटालाई बिना विकृति मस्तिष्कसम्म पुर्याउँछ। समन्वय [Coordination] भनेको Central Executive Network (CEN) र Default Mode Network (DMN) को सन्तुलित अन्तरक्रिया तथा Neural Synchronization हो। जब तनाव [Cortisol / Tamas] वा अति-उत्तेजना [Adrenaline / Rajas] बढ्छ, मस्तिष्कको प्रशोधन क्षमता "धमिलो" वा "हल्लिएको" हुन्छ। जसले गलत डेटा, गलत व्याख्या र भ्रष्ट निर्णय निम्त्याउँछ। सत्त्व भनेको यही Optimal Neurochemical & Electrophysiological Balance हो।

व्यावहारिक जीवनमा यो सिद्धान्त सीधै अनुभव गर्न सकिन्छ: सत्त्व अवस्थामा मानिस शान्त र केन्द्रित हुँदा शब्द, भावना र सन्दर्भ सही रूपमा ग्रहण गर्छ [स्पष्टता+ग्रहण+समन्वय] । रजस् अवस्थामा हतार वा रिसले उही कुरालाई "गाली" वा "आक्रमण" को रूपमा गलत व्याख्या गर्छ [अस्थिरता→समन्वय भत्किन्छ] । र तमस अवस्थामा थकान वा उदासीनताले सुने पनि अर्थ बुझ्न वा प्रतिक्रिया दिन सक्दैन [भारीपन→ग्रहण क्षमता अवरुद्ध] । यसरी इन्द्रिय र वस्तु एउटै भए पनि गुण फरक भए अनुभव फरक हुन्छ। सत्त्वले इन्द्रिय र मनलाई "साधन" बनाउँछ भने तमस / रजस्ले "अवरोध" ।

यस विषयमा अन्तर्निहित गहन दार्शनिक सार यही हो कि वैकृत अहङ्कारको भूमिका केवल शारीरिक अङ्ग बनाउनु होइन । त्यो भन्दा अधिक चेतना मार्फत प्रकृतिलाई दर्शन गर्न सक्ने यन्त्रको [Instrument of Perception] सिर्जना गर्नु हो। जब यो यन्त्र सत्त्वद्वारा शुद्ध हुन्छ, चेतनाले यथार्थलाई जस्तो छ त्यस्तै देख्छ। तमस् [Tamas] गुण ढाक्ने स्वभावको हुने र चञ्चल र अस्थिर रजस् [Rajas] ले संकेतलाई स्थिर रूपमा ग्रहण गर्न नदिने हुँदा ति गुणहरूले ढाक्दा भ्रम देखिन्छ। सांख्यको सन्देश स्पष्ट छ: बुद्धि र इन्द्रियलाई दबाउनु होइन। सत्त्वको प्रकाशले तिनीहरूलाई सफा दर्पण [Clear Mirror] को रूपमा रूपान्तरण गर्नु हो। जब दर्पण सफा हुन्छ, चेतनाले आफ्नै स्वच्छ प्रतिबिम्ब [Pure Reflection of Consciousness] देख्छ । र यही नै विवेक ज्ञान [Viveka Jñāna] र कैवल्य [Liberation/Kaivalya] को पहिलो ठोस पाइला हो।

२. अनुभवको विषयको धारा (Objective Stream): अहङ्कारको तामसिक पक्ष (भूतादि अहङ्कार / Tāmasic Modification) बाट पाँचवटा सूक्ष्म तत्त्व वा तन्मात्रा (Tanmātras/Subtle Elements: शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) उत्पन्न हुन्छन्। किनभने तमसले स्थिरता, संरचना, र भौतिक आधार प्रदान गर्छ।

भूतादि अहङ्कार [Bhūtādi Ahankāra] को तामसिक पक्षले पाँचवटा तन्मात्राहरू [Tanmātras / Subtle Elements: शब्द / Sound, स्पर्श / Touch, रूप / Form, रस / Taste, गन्ध / Smell] उत्पादन गर्ने कार्यप्रणाली [Mechanism of Action] लाई तमसको "संरचनात्मक स्थिरीकरण" [Structural Stabilization] को गुणले सञ्चालन गर्दछ।

सांख्य दर्शन अनुसार, प्रकृतिको मौलिक ऊर्जा सुरुमा असीम, अरूप र निरन्तर प्रवाहमय हुन्छ । तर जब अहङ्कारको तमस प्रबल हुन्छ, यसले त्यो अमूर्त सम्भाव्यतालाई "सीमा, घनत्व र ढाँचा" [Boundaries, Density & Template] प्रदान गर्दछ । जसले गर्दा अन्तर्निहित ऊर्जा पाँच विशिष्ट सूक्ष्म खाकाहरूमा क्रमबद्ध हुन्छ।

यस प्रक्रियालाई सरल उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ: एउटा भवन निर्माण हुनु अघि आर्किटेक्टले "ब्लूप्रिन्ट" [Architectural Blueprint] तयार पार्छ । जसमा भवनको आकार, कोठाहरूको स्थिति, र संरचनाको सीमा पहिल्यै निर्धारित हुन्छ । तर भवन आफैं अझै भौतिक रूपमा बनेको हुँदैन । त्यसरी नै तमसले चेतनाको असीम प्रवाहलाई पाँचवटा सूक्ष्म ढाँचाहरू [Sound, Touch, Form, Taste, Smell] मा "फ्रेम" गर्छ। यी तन्मात्राहरू भौतिक वस्तु होइनन्, तर भौतिक वस्तु बन्नका लागि आवश्यक "सूचनात्मक आधार" [Informational Substrate] हुन्।

आधुनिक विज्ञानले यसैलाई Quantum Field Condensation वा Phase Transition Parameters को रूपमा व्याख्या गर्दछ । जहाँ अमूर्त क्षेत्रहरू [Fields] लाई निश्चित मापदण्ड [Parameters] ले स्थिर बनाएपछि मात्र ठोस कणहरू [Particles/Gross Matter] को उत्पत्ति सम्भव हुन्छ। यदि तमसले यो स्थिर ढाँचा प्रदान नगरेको भए, सूक्ष्म ऊर्जा कहिल्यै विशिष्ट रूप लिने थिएन । र पछि आउने पाँच महाभूतहरू [Pancha Mahābhūtas: Ether/Space, Air, Fire, Water, Earth] को भौतिक अभिव्यक्ति असम्भव हुन्थ्यो। यसरी तमसको "भौतिक आधार" [Material Foundation] प्रदान गर्ने भूमिकाले नै सूक्ष्म सम्भाव्यतालाई संरचित बनाउँछ । जुन चेतनाले पछि स्थूल जगतको रूपमा अनुभव गर्ने "खाका" बन्छ । र यही स्थिरीकरण प्रक्रिया नै अव्यक्त प्रकृतिबाट व्यक्त ब्रह्माण्डतर्फको सृष्टिको अपरिहार्य मध्यबिन्दु हो।

३. ऊर्जात्मक समन्वय (Energetic Catalyst): यी दुवै धारालाई गतिशील बनाउने शक्ति अहङ्कारको राजसिक पक्ष (तैजस अहङ्कार / Rājasic Modification) बाट आउँछ। रजस् नभए मनले सुन्न सक्दैन, इन्द्रियले कार्य

गर्न सकदैन्। र तन्मात्राहरू स्थूल भूतहरूमा परिणत हुन सकदैन्। यो तीनवटा पक्षको सहकार्यले नै "मले देख्छु" (Subject) र "मैले देखेको वस्तु" (Object) को द्वैत प्रकट हुन्छ।

अहङ्कारको राजसिक पक्ष (तैजस अहङ्कार / Rājasic Modification) ले मानसिक - इन्द्रिय धारा र सूक्ष्म - भौतिक धारा दुवैलाई गतिशील बनाउने कार्यप्रणाली (Mechanism of Action) लाई "गति उत्प्रेरक" (Kinetic Catalyst) को रूपमा सञ्चालन गर्दछ। सांख्य दर्शन अनुसार, सत्त्वले स्पष्टता / पारदर्शिता प्रदान गरे पनि र तमसले संरचना / ढाँचा दिए पनि, ती दुवै आफैंमा निष्क्रिय वा स्थिर अवस्थामा रहन्छन्। राजसले नै त्यो स्थिर सम्भाव्यतामा "चाल, ऊर्जा र प्रतिक्रिया" (Motion, Energy & Reactivity) सञ्चार गर्दछ।

यसलाई एउटा सरल उदाहरणबाट बुझ्न सकिन्छ: जसरी एउटा क्यामेराको लेन्स (सत्त्व / स्पष्टता) र बडी / सेन्सर (तमस / संरचना) दुवै तयार भए पनि, जबसम्म ब्याट्री वा पावर स्विच (रजस् / ऊर्जा) अन हुँदैन, तबसम्म क्यामेराले फोटो खिच्न सक्दैन। दृश्य ग्रहण हुँदैन। सेन्सर सक्रिय हुँदैन। र डाटा प्रशोधन सुरु हुँदैन। ठ्याक्कै त्यसैगरी, राजसले मनलाई "सुन्न / प्रशोधन गर्न" (Cognitive Activation), इन्द्रियलाई "कार्य / प्रतिक्रिया गर्न" (Sensory - Motor Execution), र तन्मात्राहरूलाई "स्थूल भूतमा परिणत हुन" (Phase Transition / Grossification) आवश्यक गति ऊर्जा प्रदान गर्दछ। यदि रजस् अनुपस्थित भए, मन निष्क्रिय "शून्य प्रोसेसर" बन्थ्यो। इन्द्रियहरू "निष्क्रिय सेन्सर" हुन्थे। र सूक्ष्म तत्त्वहरू कहिल्यै भौतिक रूप लिँदैनथे। यही राजसिक उत्प्रेरणले नै "मले देख्छु" (Subject / Draṣṭā) र "मैले देखेको वस्तु" (Object / Drśya) बीचको अन्तरक्रिया सम्भव बनाउँछ, किनभने द्वैतको अनुभवको लागि केवल "स्पष्टता" र "ढाँचा" पर्याप्त छैन। ती दुईबीच "सम्पर्क, प्रवाह र गतिशीलता" (Dynamic Interaction & Energetic Flow) हुनु आवश्यक छ।

आधुनिक विज्ञानले यसलाई Neural Activation Thresholds, ATP-Driven Metabolic Energy, र Kinetic Energy in Phase Transitions को रूपमा पुष्टि गर्दछ। जहाँ स्थिर संरचना (तमस) र सूचनात्मक क्षमता (सत्त्व) लाई गति ऊर्जा (रजस्) ले जोडेपछि मात्र वास्तविक "प्रक्रिया / अनुभव" (Process/Experience) सुरु हुन्छ। यसरी तैजस अहङ्कारको भूमिका केवल "हल्लाउनु" मा सिमित नरहेर चेतना र प्रकृतिका दुई धाराहरूलाई "अनुभव योग्य वास्तविकता" मा परिणत गर्ने अपरिहार्य ऊर्जात्मक पुल (Energetic Bridge) बन्ने गर्दछ। जसबिना सृष्टिको कुनै पनि धारा चलन सक्दैन र जीवित द्वैतानुभवको अस्तित्व नै असम्भव हुन्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Parallels):

- न्यूरोसाइन्स र संज्ञानात्मक प्रणाली (Neuroscience & Cognitive Systems): एघारवटा तत्त्वहरू आधुनिक Sensory-Motor Integration Network र Central Executive Network सँग मेल खान्छन्। सत्त्व-प्रबल अवस्थामा Prefrontal Cortex ले इन्द्रिय डेटालाई अर्थपूर्ण रूपमा प्रशोधन गर्छ। जबकि तमस-प्रबल अवस्थामा Sensory Gating कमजोर भई भ्रम वा अति-भार (Sensory Overload) हुन्छ।
- क्वान्टम क्षेत्र सिद्धान्त र पदार्थ विज्ञान (Quantum Field Theory & Condensed Matter Physics): पाँच तन्मात्राहरूलाई Fundamental Fields वा Subtle Potentials को रूपमा बुझ्न सकिन्छ। जुन अवलोकन वा अवस्था परिवर्तनले स्थूल पदार्थ (Gross Matter) मा क्रिस्टलाइज हुन्छन्। तैजस अहङ्कारको भूमिका Thermal / Kinetic Energy वा Neural Activation Threshold जस्तै हुन्छ। जसले सम्भाव्यतालाई वास्तविकतामा परिणत गर्छ।

- प्रणाली जीवविज्ञान (Systems Biology): शरीरको Homeostatic Regulation ले पनि यही त्रि-धारीय सिद्धान्त पालना गर्छ। सूचना ग्रहण (Sattva/Sensory), संरचनात्मक आधार (Tamas / Cellular Matrix), र ऊर्जा प्रवाह (Rajas / Metabolic ATP)। ती तीनबीच सन्तुलन बिग्रीएमा रोग वा मानसिक असन्तुलन उत्पन्न हुन्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा अत्यन्त स्पष्ट र मुक्तिदायी दृष्टिकोण दिन्छ: "तपाईंले जे अनुभव गर्नुहुन्छ (मन-इन्द्रिय) र जसलाई अनुभव गर्नुहुन्छ (संसार-वस्तु), दुवै एउटै 'म-भाव' को दुई फरक अभिव्यक्ति हुन्।" जब हामी बुझ्छौं कि हाम्रो सुख-दुःख, इन्द्रियको आकर्षण, वा वस्तुको मोह केवल अहङ्कारको गुणात्मक प्रक्षेपण (Guna-Projection) हो, तब हामी तादात्म्य (Identification) बाट अवलोकन (Witnessing) मा सछौं। दैनिक जीवनमा यो लागू गर्न: (१) सत्त्व बढाउनु → इन्द्रियहरूलाई अनुशासित गर्ने, मौनताको अभ्यास गर्ने, र मनलाई एकाग्र राख्ने। (२) तमस व्यवस्थापन गर्नु → भौतिक वातावरणलाई शुद्ध राख्ने, निद्रा र आरामलाई सन्तुलित गर्ने, तर आलस्य वा भाग्ने प्रवृत्तिमा नफस्ने। (३) रजस् सन्तुलित गर्नु → ऊर्जालाई रचनात्मक क्रियामा लगाउने, परिणामको चिन्ता बिना प्रक्रियामा समर्पित हुने।

जब अहङ्कारको यो त्रिधारीय खेललाई विवेक (Viveka) द्वारा चिनिन्छ, तब "म शरीर हुँ, म इन्द्रिय हुँ, म मन हुँ" भन्ने भ्रम टुट्छ। बुद्धि फेरि प्रकृतिका लहरहरूमा हराउँदैन। बरु त्यो लहरहरूलाई शान्त गरी चेतनाको निश्चल दर्पण (Still Mirror of Consciousness) बन्छ। यही नै सांख्यको विवेक ज्ञान र कैवल्य (Liberation/Kaivalya) को ठोस मार्ग हो। अहङ्कारलाई मेट्नु होइन, बरु त्यसलाई शुद्ध पहिचान (Pure Identity) मा रूपान्तरण गर्नु हो। ता कि 'म' को सीमा टुटोस र चेतना आफ्नै अनन्त प्रकाशमा स्थिर हुने अवसरको उपयोग गर्न पाओस्।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका २१ को 'लंगडो - अन्ध न्याय' आधुनिक जीवविज्ञानको 'सिम्बायोसिस' [Symbiosis] वा 'म्युचुअलिजम' [Mutualism] को उत्कृष्ट दार्शनिक रूप हो। जहाँ दुई फरक जीवहरू एक-अर्काको अस्तित्वका लागि मिलेर काम गर्छन्। कारिका २२ को विकास क्रम (Evolution) आधुनिक 'कस्मोलोजी' [Cosmology] र 'इमर्जेन्स थ्योरी' [Emergence Theory] सँग मिल्छ। प्रकृति (Singularity) बाट महत् (Cosmic Intelligence / Laws of Physics), त्यसबाट अहंकार (Individuation / Formation of distinct particles), र अन्त्यमा महाभूत (Gross Matter / Atoms and Molecules) बन्ने प्रक्रिया बिग ब्याङ पछिको ब्रह्माण्डीय विकासक्रम जस्तै छ। मनोविज्ञानमा, कारिका २३ ले 'प्रीफ्रन्टल कर्टेक्स' [Prefrontal Cortex] को 'एक्जिक्युटिभ फङ्सन' (निर्णय गर्ने क्षमता) लाई 'बुद्धि' को रूपमा व्याख्या गरेको छ। जुन सात्त्विक हुँदा 'प्रो-सोसियल बिहेभियर' (धर्म / ज्ञान) देखाउँछ भने तामसिक हुँदा 'इम्पल्सिभ बिहेभियर' (अधर्म / अज्ञान) देखाउँछ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा घना जंगलमा आगलागी भयो। जंगलमा दुईजना मानिस फसेका थिए— एउटा जन्मजात अन्धो थियो, जसको शरीर निकै बलियो थियो। अर्को मानिसको खुट्टा थिएन (लङ्गडो), तर उसको आँखा तेजिलो थियो। आगो

नजिकै आउँदै थियो। एक्ला-एक्लै भाग्न खोजे दुवै मर्ने निश्चित थियो। तब लङ्गडाले भन्यो, "तिमी मलाई आफ्नो काँधमा बोके। म तिमीलाई बाटो देखाउँछु, तिमी मेरो आँखाको निर्देशन अनुसार दौड।" अन्धाले लङ्गडालाई बोक्नो (पंगु-अन्ध संयोग)। लङ्गडाले बाटो देखायो (पुरुषको चेतना), र अन्धाले आफ्नो बलियो खुट्टाले दौडिने काम गर्यो (प्रकृतिको क्रियाशीलता)। दुवै मिलेर सुरक्षित रूपमा जंगलबाट बाहिर निस्किए। हाम्रो जीवन पनि चेतना (पुरुष) र शरीर (प्रकृति) को यही सुन्दर सहकार्यबाट चलिरहेको छ।

॥ इति ॥

अध्याय ९

इन्द्रिय र अन्तःकरण

(The Instruments of Perception)

कारिका २६-२७: बुद्धिको कार्य र इन्द्रियहरूको उत्पत्ति (Function of Intellect and Origin of Senses)

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २६ ॥

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव ॥ २७ ॥

(नोट: यी कारिकाहरू अधिल्लो अध्यायमा पनि सन्दर्भित छन्, यहाँ इन्द्रियहरूको उत्पत्तिको आधारको रूपमा पुनः स्मरण गरिएको छ।)

नेपाली व्याख्या:

निर्णय वा दृढ संकल्प (Adhyavasāya / Firm Determination) नै बुद्धि (Buddhi / Intellect) को मौलिक स्वभाव हो। यसका सात्त्विक रूपहरू हुन्: धर्म (Dharma / Righteousness), ज्ञान (Jñāna / Wisdom), वैराग्य (Vairāgya / Detachment), र ऐश्वर्य (Aśvarya / Inner Mastery)। यसका तामसिक रूप भने यी सबैको ठीक विपरीत हुन्छ। अभिमान वा 'म-भाव' (Abhimāna/Self-Identity) नै अहङ्कार (Ahaṅkāra / Ego) हो। जसबाट सृष्टि दुई धारामा प्रवर्तन हुन्छ: एघार वटा तत्त्वहरूको समूह

(Ekādaśaka / Mind & 10 Senses) र पाँचवटा सूक्ष्म तत्त्वहरूको समूह (Tanmātra Pañcaka/Subtle Elements)।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): यी दुई श्लोकले सांख्य दर्शनको अन्तःकरण (Antahkarana/Inner Instrument) को संरचना र कार्यप्रणालीलाई दुई मुख्य तहमा व्याख्या गर्दछन्। पहिलो, बुद्धिको केन्द्रिय कार्य अध्यवसाय (Adhyavasāya / Firm Determination) हो, जुन निर्णय, विवेक, र जीवनको दिशा निर्धारण गर्ने मानसिक प्रक्रिया हो। जब बुद्धिमा सत्त्व (Sattva / Clarity) प्रबल हुन्छ, यसले चारवटा दिव्य गुणहरू प्रकट गर्छ: धर्म (नैतिक स्पष्टता र कर्तव्यपालन), ज्ञान (यथार्थ बोध र भ्रमरहित अन्तरदृष्टि), वैराग्य (फल वा वस्तुप्रति आसक्ति रहितता), र ऐश्वर्य (आत्म-नियन्त्रण र आन्तरिक प्रभुत्व)। यसको विपरीत, तमस (Tamas / Inertia) प्रबल भएपछि बुद्धिमा अधर्म, अज्ञान, राग / आसक्ति, र अनैश्वर्य / अशक्ति प्रकट हुन्छन्। कार्यप्रणालीको दृष्टिले, बुद्धि एउटा Dynamic Decision - Making Interface हो जसले गुणात्मक आधार रेखा (Guna - Baseline) अनुसार इनपुटलाई प्रशोधन गरी आउटपुट (निर्णय / भावना / क्रिया) उत्पन्न गर्छ। सत्त्वले Signal-to-Noise Ratio बढाएर स्पष्ट निर्णय दिन्छ भने तमसले Cognitive Rigidity र Emotional Clouding सिर्जना गर्छ।

दोस्रो, अहङ्कार (Ahaṅkāra) ले सृष्टिलाई दुई समानान्तर धारामा विभाजन गर्छ: एकादशक (मन + ५ ज्ञानेन्द्रिय + ५ कर्मेन्द्रिय) र पञ्चतन्मात्रा (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध)। यसको कार्यप्रणाली Informational Splitting & Functional Specialization हो। सत्त्व-प्रबल अहङ्कारले Perceptual-Motor Network (एघारवटा इन्द्रिय) सिर्जना गर्छ जसले "मले देख्छु / सुन्छु / गर्छु" भन्ने अनुभवको साधन बनाउँछ। तमस-प्रबल अहङ्कारले Structural - Template Network (पाँच तन्मात्रा) सिर्जना गर्छ जसले भौतिक वस्तुको सूक्ष्म आधारभूत ढाँचा प्रदान गर्छ। रजस् (Rajas/Kinetic Energy) ले यी दुई धाराबीच Energetic Coupling गराउँछ, जसबिना इन्द्रियहरू निष्क्रिय रहन्छन् र सूक्ष्म ढाँचाहरू कहिल्यै स्थूल भूतहरूमा परिणत हुँदैनन्। यसरी अहङ्कारले "विषय" (Subject/Draṣṭā) र "विषय" (Object / Drīśya) को द्वैतलाई कार्यक्षम बनाउने Dual-Stream Architecture को रूपमा काम गर्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Parallels): बुद्धिको गुणात्मक प्रक्रियालाई Neuroplasticity & Executive Function Research ले पुष्टि गर्दछ। सत्त्व - प्रबल अवस्था Prefrontal Cortex Coherence, High Vagal Tone, र Mindful Meta-Awareness सँग मेल खान्छ, जसले नैतिक निर्णय (Dharma), अन्तरदृष्टि (Jñāna), र आसक्तिरहितता (Vairāgya) लाई सहज बनाउँछ। तमस - प्रबल अवस्था Chronic Stress Pathways, DMN Hyperconnectivity, र Learned Helplessness सँग सम्बन्धित छ। अहङ्कारको द्वैध धारा Sensory-Motor Integration र Predictive Coding Theory को आधुनिक अवधारणा सँग मिल्दोजुल्दो छ। जहाँ मस्तिष्कले बाह्य संकेतहरू (तन्मात्रा / Objects) र आन्तरिक मोडलहरू (इन्द्रिय / Subjects) लाई एकीकृत गरी वास्तविकताको अनुभव सिर्जना गर्दछ। आधुनिक Neural Network Specialization ले पनि यही Dual - Stream Processing लाई पुष्टि गर्दछ। एउटा धाराले "के हो?" (What / Perception), अर्को धाराले "कसरी प्रतिक्रिया दिने?" (How / Action) को प्रशोधन गर्छ, जुन सांख्यको Ekādaśaka - Tanmātra विभाजनसँग गहिरो साम्यता राख्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यी श्लोकहरूले जीवनको एउटा स्पष्ट र व्यावहारिक सत्य दिन्छन्। निर्णय र अनुभव दुवै गुणहरूको खेल हुन्। चेतनाले ती खेललाई हेर्ने हो। खेल्ने होइन। दैनिक जीवनमा जब निर्णय गर्दा

भ्रम वा आसक्ति आउँछ, त्यो बुद्धिमा तमसको प्रवेश हो। यसलाई सत्त्वमा ल्याउन नैतिक अडान (Dharma), मौन अवलोकन (Jñāna), र परिणाम - निर्मुक्त समर्पण (Vairāgya) को अभ्यास गर्नुपर्छ। साथै, जब हामी बुझ्छौं कि हाम्रो "मैले देख्छु" र "मैले देखेको वस्तु" दुवै अहङ्कारको द्वैध धाराबाट उत्पन्न भएका कार्यकारी साधनहरू हुन्, तब हामी तादात्म्य (Identification) बाट साक्षीभाव (Witnessing) मा सछौं। सांख्यको सन्देश स्पष्ट छ: बुद्धि र अहङ्कारलाई दबाउनु होइन, तिनीहरूलाई सत्त्वद्वारा शुद्ध पारेर चेतनाको सफा दर्पण (Clear Mirror) बनाउनु हो। जब यो दर्पण स्वच्छ हुन्छ, चेतनाले आफ्नै अनन्त, निर्विकार स्वरूप चिन्छ, र यही नै विवेक ज्ञान (Viveka Jñāna) र कैवल्य (Kaivalya/Liberation) को ठोस मार्ग हो।

कारिका २८: मनको स्वरूप (Nature of the Mind)

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् ।

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥ २८ ॥

नेपाली व्याख्या:

मन (Mind) ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय दुवै (उभयात्मक) हो। यसको मुख्य काम 'संकल्प' (विचार गर्नु, विकल्प छान्नु) हो। यो इन्द्रियहरूसँग समान स्वभाव (साधर्म्य) भएकोले यसलाई पनि इन्द्रिय नै मानिन्छ। प्रकृतिका तीन गुणहरूको परिणाम (परिवर्तन) को विशेषताले गर्दा नै इन्द्रियहरूमा अनेकता (नानात्व) र बाहिरी विषयहरूमा भिन्नता (बाह्यभेद) देखिन्छ [Mind is both sensory and motor; its function is reflection/resolve; diversity is due to gunas]।

[यहाँ मन (Manas) को स्वभाव द्वैध (Dual-Natured) छ: यसले विचार/निर्णय गर्ने (Sankalpa / Cognitive) कार्यका कारण बुद्धि जस्तो हुन्छ, र संकेत ग्रहण गर्ने (Indriya / Sensory) कार्यका कारण इन्द्रिय जस्तो हुन्छ। गुणहरूको विशिष्ट रूपान्तरण (Specific Modifications of Guṇas) बाट मनको आन्तरिक विविधता (Mental Diversity) र बाह्य अनुभवको भिन्नता (External Perceptual Differences) उत्पन्न हुन्छन्।]

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): यो अठ्ठाइसौं कारिकाले मन (Manas) को अद्वितीय र द्वैध भूमिकालाई स्पष्ट पार्दछ। मन केवल "सोच्ने अङ्ग" होइन, बरु यो बुद्धि (निर्णय केन्द्र) र इन्द्रियहरू (संवेदी अङ्ग) बीचको गतिशील सेतु (Dynamic Bridge) हो।

यसको पहिलो स्वभाव सङ्कल्पक (Sankalpa / Cognitive) हो, जसले कच्चा डेटालाई प्रशोधन, तुलना, र अर्थपूर्ण बनाउँछ। यही कारणले मन बुद्धिजस्तै काम गर्छ।

दोस्रो स्वभाव इन्द्रिय (Indriya/Sensory) हो। जसले बाह्य वा आन्तरिक संकेतहरूलाई ग्रहण, फिल्टर, र प्रसारण गर्छ। यही कारणले यसले इन्द्रियसँग साझा गुण (साधर्म्य) राख्छ। यसको कार्यप्रणालीलाई डायनामिक रुटिङ र प्रोसेसिङ हब (Dynamic Routing & Processing Hub) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

मनले इन्द्रियबाट आएको कच्चा संकेत लिन्छ। त्यसमा ध्यान (Attention) र मूल्याङ्कन (Evaluation) को तह थप्छ। र त्यसलाई बुद्धिलाई निर्णय गर्न पठाउँछ वा इन्द्रियलाई प्रतिक्रिया गर्न निर्देशन दिन्छ। यही द्वैध प्रकृतिकै कारणले मन कहिले "म सुन्दैछु" (संवेदी) भन्छ, त कहिले "मैले यस्तो अर्थ लगाउँछु" (संज्ञानात्मक) भन्छ।

यसैले मनका शान्त, चिन्तित, रिसाएको, प्रसन्न जस्ता विविध अवस्थाहरू र बाह्य जगतको एउटै वस्तु प्रति फरक फरक अनुभवहरू गुण परिणाम विशेषात् (Due to Specific Guna Modifications) बाट उत्पन्न हुन्छन्। जब सत्त्व प्रबल हुन्छ, मन स्पष्ट र सन्तुलित हुन्छ। रजस् प्रबल हुँदा अस्थिर र प्रतिक्रियाशील बन्छ। तमस प्रबल हुँदा सुस्त र भ्रमित बन्छ। यही गुणात्मक अनुपात (Guna-Ratio) नै मनको आन्तरिक विविधता (नानात्व) र बाह्य अनुभवको भिन्नता (बाह्यभेद) को मूल कारण हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Parallels): आधुनिक न्यूरोसाइन्स र संज्ञानात्मक मनोविज्ञानले मनको यसै द्वैध भूमिकालाई थ्यालामोकोर्टिकल लूप (Thalamocortical Loop) र सेन्सरि - कग्निटिभ इन्टिग्रेसन (Sensory-Cognitive Integration) को रूपमा पुष्टि गर्दछ। सङ्कल्पक कार्य वर्किङ मेमोरी (Working Memory) र प्रेफ्रन्टल कोर्टेक्स (Prefrontal Cortex) को टप - डाउन प्रशोधनसँग मेल खान्छ। जबकि इन्द्रिय कार्य प्रोसेसिङ कोर्टेक्स (Sensory Cortices) र बटम-अप सिग्नल (Bottom-Up Signaling) सँग सम्बन्धित छ। गुण परिणाम विशेषलाई न्यूरोकेमिकल अनुपात (Neurochemical Ratios) र ब्रेनवेभ डायनामिक्स (Brainwave Dynamics) सँग तुलना गर्न सकिन्छ। सत्त्व $\approx$ अल्फा / थीटा वेभ्स + GABA / सेरोटोनिन सन्तुलन (स्थिर स्पष्टता)। रजस् $\approx$ बीटा वेभ्स + डोपामाइन / नोरेपिनेफ्रिन (गतिज प्रतिक्रिया)। तमस $\approx$ डेल्टा वेभ्स + कोर्टिसोल / एडेनोसिन (जडता / सुस्ती)। आधुनिक प्रेडिक्टिभ कोडिङ थ्योरी (Predictive Coding Theory) ले पनि यही सत्य पुष्टि गर्छ कि बाह्य वस्तु एउटै भए पनि, हाम्रो मस्तिष्कको पूर्व-अनुभव, भावनात्मक अवस्था, र न्यूरोकेमिकल आधार रेखा (Guna-Baseline) ले "वास्तविकता" को फरक - फरक व्याख्या सिर्जना गर्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा अत्यन्त व्यावहारिक र मुक्तिदायी सत्य दिन्छ: "मन दुईटा ढोकाले बनेको घर हो। एउटा बाट संसार भित्र आउँछ। अर्कोबाट अर्थ बाहिर जान्छ।" दैनिक जीवनमा जब मन अत्यधिक विचार, चिन्ता, वा प्रतिक्रियामा डुब्छ, त्यो सङ्कल्पक मोडको अति-सक्रियता हो। जब मन संवेदनाहरूमा हराउँछ वा भाग्छ, त्यो इन्द्रिय मोडको प्रभुत्व हो। यसलाई सन्तुलित गर्न माइन्डफुल अब्जर्भेसन (Mindful Observation) को अभ्यास गर्नुपर्छ। कच्चा अनुभव (सुनु, देख्नु) र मानसिक व्याख्या (तर्क, निर्णय, भावना) बीचको अन्तरलाई स्पष्ट रूपमा चिन्नु। जब हामीले गुण परिणाम (Guna-Modulations) लाई "म" को सट्टा "मनको अस्थायी अवस्था" को रूपमा हेर्छौं, तब चिन्ता, रिस, वा भ्रमले हामीलाई बाँध्न सक्दैन।

सांख्यिको सन्देश स्पष्ट छ: मनलाई दबाउने होइन, बरु त्यसको द्वैध प्रवाहलाई सत्त्वद्वारा शुद्ध गरी स्पष्ट सेतु (Clear Conduit) बनाउनु हो। जब मनले बुद्धि र इन्द्रियबीच अनावश्यक हस्तक्षेप छोड्छ, चेतनाले यथार्थलाई जस्तो छ त्यस्तै देख्छ। र यही नै विवेक ज्ञान (Viveka Jñāna) र कैवल्य (Kaivalya/Liberation) को ठोस मार्ग हो।

आर्या: दुई ढोका भएको एउटा रिक्तो घर

आर्याको जीवन बाहिरबाट हेर्दा एउटा सुन्दर क्यानभास जस्तो थियो। जसमा रङ्गहरू भरिएका थिए, मर्यादाको घेरा थियो र परिवारको न्यानोपन थियो। तर त्यो क्यानभासको पछाडि एउटा अँध्यारो सुरुङ थियो, जहाँ आर्या एकलौ दौडिरहेकी थिइन्। उसको मन एउटा यस्तो घर बनिसकेको थियो, जसका दुईवटा ढोका सधैं खुला थिए। एउटा ढोकाबाट संसार भित्र पस्थ्यो। अरूको नजरमा 'विशेष' बन्ने भोक र शरीरको प्यास लिएर। अर्को ढोकाबाट उसको अस्तित्वको अर्थ बाहिर निस्कन्थ्यो। के म वास्तवमै यही हुँ त?" भन्ने प्रश्न छोडेर। जब आर्याले उच्च ओहदाको युवकसँग नजिक हुन सके आफू पनि समाजमा उच्च हैसियतको गनिने लोभमा विभिन्न बहानामा उ सँग नजिक बनेर हात मिलाइन्,

उनलाई लागेको थियो त्यो निकै मेहनत गरी कमाएको सम्बन्ध उनको सामाजिक स्तर उचाल्ने सुनौलो सिँढी हो। त्यो बेला इन्द्रिय मोड (Sensory Mode) यति हावी थियो कि उनले स्पर्शमा सुख र नाममा गौरव देखिन्। तर 'वस्तु' को लागि उनले सुरुवात गरेको 'प्रेम' नाटकको 'वस्तु प्रेम' सम्बन्ध त्यो भन्दा माथि उक्लेर 'प्रेममा' परिणत भएन। एक साँझ, उनलाई त्यो युवकले उनलाई भौतिक तृष्णा पूर्ति गर्ने साधन भन्दा अधिक कहिलै लिन सक्ने छैन र यो सम्बन्धले उनको भित्री मनको उद्देश्य पुरा गर्न सहायक समेत हुन सक्ने छैन भन्ने गहिरो अनुभूति भयो। त्यो अनुभूतिका कारण आर्याको भित्रको सङ्कल्पक मोड (Narrative Mode) चर्कियो। एका एक ऐनाको अगाडि उभिँदा उनलाई आफ्नै प्रतिबिम्बले गिज्याइरहेको महसुस हुन् थाल्यो। "मैले के गुमाएँ? के मेरा आमा-बुबाले मेरो आँखामा लुकेको यो दाग देख्नुहोला? के त्यो मेरो लोग्ने र छोराछोरीले देख्लान्? के म अब कहिल्यै उही 'निर्दोष आर्या' बन्न सक्छु?" यी विचारहरूले उनलाई एउटा यस्तो भूवरीमा धकेले, जहाँ केवल तमस (अन्धकार र भारीपन) थियो। रातभरि सिरानी भिजाउँदा पनि उनको मनको भारीपन कम भएन।

छिमेकीहरू अझै "कति असल छोरी" भनेर प्रशंसा गर्थे। बुबाले गर्वले शिर उठाउनुहुन्थ्यो। लोग्ने र छोराछोरीको प्रेममा र उनीप्रतिको विश्वास र भरोसामा कुनै कमी थिएन। तर आर्यालाई लाग्थ्यो, उनी एउटा ठूलो झुट बाँचिरहेकी छिन्। हरेक प्रशंसाले उनलाई एउटा नयाँ चोट दिन्थ्यो। उनलाई लाग्यो पाप अरूले देख्नुमा होइन, आफ्नै नजरमा खस्नुमा रहेछ। त्यो भारीपनले गर्दा उनले जीवनलाई एउटा "बोझ" मात्र थालिन्। तर यही बिन्दुमा उनले एउटा नयाँ बाटो रोजिन्। साक्षी भाव (Observational Awareness)। उनले आफ्नो मनलाई एउटा प्रयोगशाला बनाइन्। जब त्यो युवकको याद आउँथ्यो वा आफ्नो गल्तीको पछुतो हुन्थ्यो, उनी अब रुन छोडेर सोच्न थाल्थिन्। "यो जुन दुखाइ छ, यो मेरो आत्मा होइन, यो मेरो मनले बनाएको एउटा कथा मात्र हो। त्यो युवक संग उकालो लाग्न नसकेको आफ्नो निकटताले दिएको पीडा उसको गलत नियतको फल थियो। तर त्यो पीडालाई 'मेरो मूल्य' मान्नु मेरो भ्रम हो।"

आर्याले बुझिन् कि मनलाई दबाउनु भनेको आगोलाई कपडाले छोप्नु जस्तै हो। उनले आफ्नो सत्त्व (Sattva - Clarity) जगाउन थालिन्। उनले स्वीकार गरिन् कि उनीबाट गल्ती भयो, तर त्यो गल्ती नै उनको सम्पूर्ण परिचय होइन। बिस्तारै, उनको मनको त्यो 'दुई ढोका भएको घर' शान्त हुन थाल्यो। उनले बाहिरको संसारलाई भित्र त आउन दिइन्, तर त्यसलाई आफ्नो 'अर्थ' सँग खेल्न दिइनन्। आज आर्या पहिले जस्तो "निर्दोष" छैनन्, किनकि अनुभवले उनको अबोधपन खोसेर लग्यो। तर उनी पहिले भन्दा धेरै "सत्य" छिन्। उनले बुझिन् मुक्ति भनेको कुनै ठूलो पद पाउनु वा कसैको प्रिय बन्नु होइन रहेछ। मुक्ति त आफ्नै मनका विकारहरूलाई सफा गरेर, आफैँलाई क्षमा गर्नु र आफ्नो मूल्य आफैँले तोक्नु रहेछ। "जब मन शान्त हुन्छ, तब मात्र चेतनाले आफ्नो वास्तविक रूप देख्छ। जसरी सफा पानीमा मात्र चन्द्रमाको स्पष्ट प्रतिबिम्ब देखिन्छ।" यो कथा निकै धेरैको कथा हुन सक्दछ। हाम्रो मन सधैं दुई कुराको बिचमा डुलिरहन्छ। इन्द्रियको सुख र विचारको जाल। यी दुवैको बिचमा एउटा 'सफा बाटो' (Sattva) छ, जहाँ हामी घटनाहरूलाई जस्तो छ त्यस्तै देख्न सक्छौं, बिना कुनै आत्म-निन्दा।

मनको दुई ढोका र मुक्तिको मार्ग

आर्याको जीवन एउटा यस्तो ऐना हो, जसले हाम्रो मनको वास्तविक स्वरूपलाई देखाउँछ। सांख्य दर्शनको सारलाई बुझ्दा, मन एउटा यस्तो घर हो जसमा दुईवटा ढोका छन्। एउटा ढोकाबाट संसारका अनुभवहरू (शब्द, स्पर्श, रूप) भित्र छिर्छन्, जसलाई हामी इन्द्रिय मोड भन्छौं। अर्को ढोकाबाट ती अनुभवहरूको व्याख्या वा 'अर्थ' बाहिर निस्कन्छ, जसलाई सङ्कल्पक मोड भनिन्छ। आर्याको कथामा जब उनी केवल शारीरिक आकर्षण र क्षणिक सुखमा डुबेकी थिइन्, उनको 'इन्द्रिय मोड' हावी थियो। तर जब त्यही सम्बन्धले उनलाई पीडा दियो, उनको 'सङ्कल्पक मोड' अति-सक्रिय भयो र उनले आफूलाई "म अपराधी हुँ, मेरो मूल्य छैन" भन्ने नकारात्मक व्याख्याको जालमा पारिन्। धेरैजसो मानिस यही दुई ढोकाको चेपुवामा परेर कि त संवेदनामा हराउँछन्, कि त विचार र चिन्ताको भारीले थिचिन्छन्।

यस अलमलबाट निस्कने एक मात्र उपाय माइन्डफुल अब्जर्भेसन अर्थात् तटस्थ अवलोकन हो। आर्याले जब आफ्नो पीडालाई "म तुच्छ छु" भन्नुको सट्टा "अहिले मेरो मनमा तुच्छताको विचार आइरहेको छ" भनेर हेर्न थालिन्, तब उनले 'कच्चा अनुभव' र 'मानसिक व्याख्या' बीचको भिन्नता बुझिन्। सांख्यले यसलाई गुण-परिणाम भन्छ। अर्थात् रिस, चिन्ता वा मोह 'म' होइन, बरु मनको एउटा अस्थायी अवस्था मात्र हो।

जब हामी मनलाई दबाउनुको सट्टा त्यसलाई सत्त्व (शुद्धता र स्पष्टता) द्वारा एउटा स्वच्छ सेतु (Clear Conduit) बनाउँछौं, तब बुद्धि र इन्द्रियबीचको अनावश्यक हस्तक्षेप हट्छ। यही स्पष्टता नै विवेक ज्ञान हो। जहाँ हामीले बुझ्छौं कि मुक्ति कुनै बाहिरी संसारमा होइन, बल्कि आफ्नो मनलाई साक्षी भावले हेर्न सक्ने आन्तरिक सामर्थ्यमा छ। जब चेतनाले यथार्थलाई जस्तो छ त्यस्तै देख्न थाल्छ, तब मात्र मानिसले वास्तविक कैवल्य वा स्वतन्त्रताको अनुभव गर्छ।

आर्याको यो अवस्थालाई वैदिक दर्शन र नीतिशास्त्रको गहिरो कसीमा राखेर हेर्दा, यसलाई केवल 'सही' वा 'गलत' को साधारण तराजुमा मात्र जोख्न मिल्दैन। एक उच्चस्तरीय वैदिक दृष्टिकोणबाट यसको विश्लेषण यसरी गर्न सकिन्छ। वैदिक मनोविज्ञानमा 'पाप' (Sin) लाई बाहिरी कानुनभन्दा पनि आन्तरिक 'ऋत' (Cosmic Order) को विरुद्धको कार्य मानिन्छ।

ऋग्वेदका अनुसार, जब हामी आफ्नो आत्माको सत्य (Self-Truth) बाट विमुख हुन्छौं, त्यही नै वास्तविक पाप हो। आर्याले कसैलाई शारीरिक वा बाह्य क्षति पुऱ्याइनु, तर उनले 'आत्म-हनन' गरिन्। ईशोपनिषद्को ३ औं ऋचा भन्छ:

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥

(अर्थ: जो आफ्नो आत्माको आवाजलाई दबाउँछन् वा 'स्व' लाई धोका दिन्छन्, तिनीहरू अन्धकारमय अवस्थामा जान्छन्।)

यहाँ आर्याले आफ्नो स्व-धर्म (Self-Identity) र प्रज्ञा (Intellect) लाई 'तात्कालिक सुख' को लागि बन्धक बनाइन्। वैदिक दृष्टिकोणमा, आफ्नै मूल्य (Value) को अवमूल्यन गर्नु नै सबैभन्दा ठूलो अपराध हो, किनकि शरीर र मन 'आत्मा' को मन्दिर हुन्।

वैदिक नीतिशास्त्र (Vedic Ethics) मा नैतिकता भनेको केवल सामाजिक नियम पालना गर्नु मात्र होइन, बरु 'सत्य' र 'धर्म' बीचको तालमेल हो। आर्याको हकमा, उनले "म विशेष बन्नुपर्छ" भन्ने जुन सामाजिक हैसियत (Social Status) को लालसा राखिन्, त्यो राजसिक अहङ्कार (Rajasic Ego) थियो।

उनले सुरुमा जे सोचिन्, त्यो 'माया' (Illusion) को प्रभाव थियो। वैदिक नैतिकताले भन्छ कि परिणाम (Outcome) भन्दा पनि मनसाय (Intention) र त्यसले चेतना (Consciousness) मा पार्ने प्रभाव महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

यद्यपि उनले अरूलाई हानि गरिनु, तर उनले आफ्नो चित्त (Subconscious Mind) मा एउटा 'संस्कार' (Impression) हालिन्, जसले उनको आन्तरिक शान्ति खलबल्यायो। वैदिक परम्परामा 'पाप' स्थायी हुँदैन। 'प्रायश्चित' (Repentance/Purification) को मुख्य अर्थ नै 'ज्ञान' हो।

आर्याले जब 'माइन्डफुल अब्जर्भेसन' मार्फत सत्यलाई चिनिन् र आफूलाई सच्याइन्, तब उनको त्यो 'पाप' वा 'अपराध' भष्म भयो।

भगवद्गीता (४.३६) मा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छः

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि॥

(अर्थ: यदि कोही पापीहरूमध्ये पनि सबैभन्दा बढी गल्ती गर्ने व्यक्ति छ भने पनि, ज्ञानको डुङ्गाद्वारा उसले सजिलै यो दुःखको सागर तर्न सक्छ।)

आर्याले भोगेको छट्पटी वास्तवमा 'तप' (Self-Transformation) थियो। उनले आफ्नो गल्तीबाट जुन विवेक (Discrimination) प्राप्त गरिन्, त्यो गल्ती नगर्ने मानिसको भन्दा पनि उच्च छ। सांख्य र योग दर्शनको भाषामा भन्दा, उनले 'पुरुष' (Pure Consciousness) र 'प्रकृति' (Mind/Body) बीचको भिन्नता छुट्याउन सकिन्। त्यसैले, वैदिक विद्वानको दृष्टिमा:

- गल्ती: आत्माको सत्यलाई विर्सनु।
- सजाय: आन्तरिक छट्पटी र ग्लानि।
- मुक्ति: ज्ञान र साक्षी भाव (Observer Status) द्वारा पुनः आफ्नो अस्तित्वको बोध गर्नु।

अन्ततः, आर्या अब 'अपराधी' होइनन्, उनी एक 'साधिका' (Seeker) हुन् जसले अनुभवको कसीमा सत्यलाई खारिन्।

वैदिक धर्ममा 'सत्य' लाई सबैभन्दा माथिल्लो स्थान दिइएको छ। सत्यमेव जयते। आर्याको सुधार (Correction) सकारात्मक भए पनि, उनले विगतमा गरेको कार्य र वर्तमानमा बाँचिरहेको 'आदर्श' छविबिचको द्वन्द्वलाई वैदिक दृष्टिकोणबाट यसरी हेर्न सकिन्छ। आर्याले परिवार र समाजको अगाडि जुन "आदर्श नारी" को मुखुण्डो लगाएकी छिन्, त्यसलाई वेदले 'अनृत' (Falsehood) भन्दछ। तैत्तिरीय उपनिषद्को आज्ञा छः सत्यं वद, धर्मं चर। यदि आर्याले आफूलाई सुधारिन् तर आफ्नो विगतको कार्यबाट प्राप्त भएको 'झुटो सम्मान' उपभोग गरिरहेकी छिन् भने, त्यो 'स्तेय' (Stealing) को एक सूक्ष्म रूप हो। उनले त्यो सम्मान 'चोरेकी' छिन् जुन उनको वास्तविक चरित्रसँग मेल खाँदैन।

वैदिक परम्परामा विवाहलाई केवल सम्झौता होइन, एक 'यज्ञ' मानिन्छ। 'एक्स्ट्रा म्यारिटल अफेयर्स' ले त्यो यज्ञको पवित्रता (Sanctity) भङ्ग गर्छ। यद्यपि उनले कसैलाई रगत पछ्छे पारिन्, तर उनले आफ्नो पति र सन्तानको 'श्रद्धा' (Faith) माथि प्रहार गरिन्। मुण्डक उपनिषद् अनुसार, झुटो जगमा उभिएको जीवनले कहिल्यै वास्तविक 'अमृतत्व' (Liberation) प्राप्त गर्न सक्दैन।

आर्याको लागि यस अघि भनिएको "साधिका" शब्द तब मात्र पूर्ण रूपले लागू हुन्छ, जब त्यहाँ 'चित्त-शुद्धि' (Purification of Subconscious) हुन्छ। यदि आर्याले "मैले कसैलाई थाहा नदिई गल्ती सुधारें, अब म सुरक्षित छु" भन्ने सोच राख्छिन् भने, त्यो सुधार होइन, त्यो केवल 'चलाखी' हो। वास्तविक वैदिक सुधारमा 'तप' र 'अनुताप' (Remorse) अनिवार्य छ। यदि उनले आफ्नो झुटो छविको 'अहङ्कार' अझै पनि भित्रिभित्रै पालेकी छिन् भने, त्यो 'तमस' को अर्को रूप हो। अध्यात्मको उच्च स्तरमा, "अपराध" बाहिरको अदालतले तोक्ने विषय होइन।

यदि आर्याको मनमा अझै पनि "मैले सबैलाई उल्लु बनाएँ" भन्ने भाव छ भने, उनी 'धर्म-भ्रष्ट' नै हुन्। तर, यदि उनी आफ्नो गल्तीप्रति यति गहिरो पश्चात्तापमा छिन् कि उनले बाँकी जीवन सेवा, सत्य र आन्तरिक मौनतामा बिताउने सङ्कल्प गरेकी छिन् भने, उनलाई 'पुनर्जन्म' (Metaphorical Rebirth) भएको मान्न सकिन्छ।

"ज्ञानं अग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते"

(ज्ञानको अग्निले कर्मलाई भस्म त गर्छ, तर त्यो अग्निमा पहिले 'अहङ्कार' र 'झुट' को आहुति दिनुपर्छ।)

आर्याले बाहिरी रूपमा आफूलाई सच्याउनु मात्र पर्याप्त छैन । उनले आफ्नो भित्रको 'झुटो गौरव' (False Pride) लाई पनि त्याग्नुपर्छ। यदि उनी समाजले दिएको 'झुटो सम्मान' मा रमाइरहेकी छिन् भने उनी अझै पनि बन्धनमै छिन्। तर यदि उनी आफ्नो यथार्थप्रति भित्रैबाट नग्न (Internally Honest) छिन् र अबको जीवन सत्यमा आधारित छ भने मात्र उनी 'साधिका' बन्न योग्य छिन्। वैदिक परम्परामा एउटा प्रसिद्ध सूत्र छ:

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।

(अर्थ: सत्य बोल, प्रिय बोल; तर यस्तो सत्य नबोल जसले कसैको विनाश गर्छ वा अप्रिय छ।)

आर्याको सन्दर्भमा, यदि उनले आफ्नो विगतको सबै कुरा सार्वजनिक गरिन् भने त्यसले उनका निर्दोष पति, बुबा-आमा र छोराछोरीको मानसिक शान्ति मात्र भत्काउँदैन, बरु अर्को परिवार (त्यो युवकको परिवार) मा पनि डढेलो लगाउँछ। यसलाई वैदिक विद्वानहरूले 'अहिंसा' को कसीमा राखेर विश्लेषण गर्छन्।

यदि सत्य बोल्दा धेरै मानिसको जीवन बर्बाद हुन्छ, विश्वास टुट्छ र परिवार विखण्डन हुन्छ भने, त्यस्तो अवस्थामा 'मौन बस्नु' वा 'सत्य लुकाउनु' लाई पाप मानिँदैन। यसलाई 'आपद्धर्म' (Duty in times of distress) भनिन्छ। वैदिक विद्वानको मतमा: "अरूको हृदय विदीर्ण गर्ने सत्य भन्दा, तिनीहरूको शान्ति रक्षा गर्ने मौनता श्रेष्ठ हुन्छ।" आर्याले विगतमा गल्ती गरिन्, तर अहिले त्यो कुरा खोलेर अरूलाई 'दण्ड' दिनु अर्को हिंसा हो।

यदि आर्याले परिवारलाई सत्य बताउँदिनन् भने, उनले त्यसको क्षतिपूर्ति कसरी गर्ने त? वैदिक मार्गले भन्छ: उनले 'मानसिक प्रायश्चित' गर्नुपर्छ। उनले अबको बाँकी जीवन आफ्नो परिवारको लागि यति समर्पित गर्नुपर्छ कि उनको सेवा नै उनको विगतको 'प्रायश्चित' बनोस्। उनले त्यो झुटो सम्मानलाई 'अहङ्कार' को रूपमा होइन, बल्कि एउटा 'ऋण' (Debt) को रूपमा लिनुपर्छ। उनले भित्रभित्रै आफूलाई सधैं विनम्र राख्नुपर्छ, किनकि उनलाई थाहा छ कि उनको यो 'आदर्श छवि' परिवारको विश्वासको उपहार मात्र हो।

वैदिक विश्लेषणले यो पनि भन्छ कि 'कर्म' कहिल्यै मर्दैन। आर्याले कसैलाई नभने पनि उनको 'अन्तरात्मा' (Superego / Witness consciousness) ले त्यो देखिरहेको छ। उनले बाहिर कसैलाई पीडा नदिने निर्णय गर्नु 'विवेक' हो, तर त्यो गल्तीको बोझ उनले आजीवन आफ्नो हृदयमा 'गोप्य तपस्या' को रूपमा बोक्नुपर्छ। जसलाई कर्मको विपाक (The Result of Actions) भनिन्छ। आर्याको हकमा, विगतको कुरा खोलेर सबैको जीवन नरक बनाउनु 'अहङ्कारी सत्य' (Selfish Truth) हुन सक्छ। जहाँ उनी केवल आफ्नो मनको बोझ हलुका गर्न अरूलाई पीडा दिँदैछिन्।

वैदिक दृष्टिकोणमा: यदि सत्यले विनाश ल्याउँछ भने, मौनता धर्म हो। तर, यो मौनताको सर्त यो हो कि उनले अब उपरान्त 'मनसा, वाचा, कर्मणा' (सोचाई, बोलाई र गराई) मा पूर्ण पवित्रता कायम गर्नुपर्छ। उनले समाज र परिवारबाट पाउने सम्मानलाई आफ्नो 'योग्यता' सम्झिनु हुँदैन, बरु त्यसलाई ईश्वरको 'अनुग्रह' सम्झेर सधैं ऋणी भावमा रहनुपर्छ। आर्याले आफ्नो परिवारको सुखका लागि आफ्नो सत्यलाई 'विष' सरह आफ्नै कण्ठमा निलिन्। यो उनको दोस्रो अपराध होइन, बरु अरूलाई चोट नपुऱ्याउने उनको 'मौन तपस्या' हो।

कारिका २९-३०: इन्द्रिय र अन्तःकरणका कार्यहरू (Functions of Senses and Inner Instruments)

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।

वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २९ ॥

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३० ॥

नेपाली व्याख्या:

मानव शरीरमा दशवटा बाह्य इन्द्रियहरू हुन्छन्। तीमध्ये पाँचवटा ज्ञानेन्द्रिय (बुद्धि-इन्द्रियहरू Buddhindriyas / Organs of Perception) हुन्: चक्षु (आँखा / Sight), श्रोत्र (कान / Hearing), घ्राण (नाक / Smell), रसन (जिह्वा / Taste) र त्वक् (छाला / Touch)। बाँकी पाँचवटा कर्मेन्द्रिय (कर्म - इन्द्रियहरू Karmendriyas / Organs of Action) हुन्: वाक् (वाणी / Speech), पाणि (हात / Prehension), पाद (खुट्टा / Locomotion), पायु (मलद्वार / Excretion) र उपस्थ (जननेन्द्रिय / Procreation)। "बुद्धि, अहङ्कार र मन" यी तीनलाई सम्मिलित रूपमा अन्तःकरण (Internal Instruments) भनिन्छ। यी प्रत्येकको आफ्नो छुट्टाछुट्टै र विशिष्ट कार्य (Specific Function / Svālakṣaṇya) हुन्छ। जुन एकअर्कासँग बाँझिँदैन। जस्तै बुद्धि (Intellect): निश्चय गर्ने वा निर्णय लिने कार्य (Determining/Decision-making)। अहङ्कार (Ego): "म" र "मेरो" भन्ने अभिमान वा अपनत्वको भाव पैदा गर्ने कार्य (Self-arrogation/Self-identity)। मन (Mind): इन्द्रियहरूबाट आएका सूचनाहरूलाई सङ्कल्प-विकल्प (Synthesis and Analysis) गर्ने वा सोच्ने कार्य। यी तीनवटै अन्तःकरणहरूको एउटा साझा कार्य (Common Function / Sāmānya - vṛtti) पनि हुन्छ, जसलाई 'प्राण' (Vital Forces) भनिन्छ। शरीरमा रहेका पाँच प्रकारका वायुहरू "प्राण, अपान, समान, उदान र व्यान (Prāṇa, Apāna, Samāna, Udāna, Vyāna)" को सञ्चालन गर्नु नै अन्तःकरणको सामूहिक सामान्य कार्य (Common Physiological Function) हो। यसले नै शरीर र इन्द्रियहरूलाई जीवित र क्रियाशील राख्दछ। [बुद्धि, अहङ्कार र मन (तीन अन्तःकरण) को आ-आफ्नै विशिष्ट कार्य हुन्छ। तर यी तीनैको साझा कार्य भनेको 'प्राण' (Vital Forces) को सञ्चालन हो, जसले सम्पूर्ण शरीर र इन्द्रियलाई जीवित राख्दछ। Specific functions for each inner organ; common function is maintaining the five vital breaths]।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action):

सांख्यकारिकाको २९ र ३० औं कारिकाले मानव शरीरको इन्द्रिय-तन्त्र (Sensory-Motor Architecture) को संरचना र सञ्चालन प्रक्रियालाई अत्यन्त वैज्ञानिक ढङ्गले वर्गीकरण गर्दछ। २९ औं कारिकाले १० वटा बाह्य इन्द्रियहरूलाई दुई स्पष्ट श्रेणीमा विभाजन गर्छ: ५ ज्ञानेन्द्रिय (Buddhindriyas/Organs of Perception), जसले बाह्य वातावरणबाट सूचना वा संवेदना ग्रहण गर्ने कार्य (Input) गर्दछन्, र ५ कर्मेन्द्रिय (Karmendriyas / Organs of Action), जसले शारीरिक क्रिया वा प्रतिक्रियाहरू प्रकट गर्ने कार्य (Output) गर्दछन्।

३० औं कारिकाले एउटा गहन प्रणालीगत नियम स्थापना गर्छ, जस अनुसार प्रत्येक अन्तःकरण (Internal Instruments: Intellect, Ego, and Mind) को आफ्नै विशिष्ट र अनन्य कार्य (Specific /

Asādhāraṇa Vṛtti) हुन्छ। उदाहरणका लागि, बुद्धिले निश्चय वा निर्णय (Decision-making) गर्छ, अहङ्कारले व्यक्तित्व वा अपनत्व (Self-identity) प्रदान गर्छ, र मनले संवेदनाहरूको समन्वय तथा प्रशोधन (Processing / Synthesis) गर्छ। यी विशिष्ट कार्यहरू आपसमा मिसिँदैनन् वा बदलिँदैनन्; प्रत्येक मोड्युलले आफ्नो तोकिएको भूमिका मात्र निभाउँछ।

यद्यपि यी उपकरणहरू विशेषीकृत छन्, यी सबैलाई जीवित राख्ने, ऊर्जा प्रवाह गर्ने र सामूहिक रूपमा सञ्चालन गर्ने एउटा साझा कार्य (Common / Sādhāraṇa Vṛtti) हुन्छ, जसलाई पाँच प्राण वायु (Five Vital Airs / Prāṇa - vāyus) भनिन्छ। कार्यप्रणालीको दृष्टिले यो विशेषीकृत मोड्युल र एकीकृत ऊर्जा सञ्जाल (Specialized Modules + Integrated Energy Network) को सिद्धान्त हो।

ज्ञानेन्द्रियहरूले वातावरणीय डेटा (Sensory Data) लिन्छन्, मनले त्यसको रुटिङ र फिल्टरिङ (Data Routing and Filtering) गर्छ, र बुद्धिले अन्तिम निर्णय (Execution Processing) लिन्छ। कर्मेन्द्रियले त्यसलाई कार्यमा परिणत गर्छन् (Output)। यो सम्पूर्ण 'इनपुट - प्रोसेस - आउटपुट' चक्रलाई जीवित राख्न जुन ऊर्जा चाहिन्छ, त्यो नै प्राण हो। यसैबिच, प्राणवायुले यो सम्पूर्ण प्रणालीलाई आधारभूत जैव-विद्युतीय सक्रियता (Bio-electrical Activation) र सन्तुलन (Homeostatic Support) प्रदान गर्दछ। यदि प्राणवायु सन्तुलित भएन भने, यी विशेषीकृत इन्द्रियहरू जतिसुकै सक्षम भए तापनि ती निष्क्रिय, अति-सक्रिय वा विकृत हुन पुग्छन्।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Parallels):

- न्यूरोफिजियोलोजी र सेन्सोरी-मोटर इन्टिग्रेसन: ज्ञानेन्द्रियहरू Afferent Neural Pathways (संवेदी नसा) सँग, कर्मेन्द्रियहरू Efferent/Motor Pathways सँग मेल खान्छन्। Functional Specialization को आधुनिक अवधारणा (Visual cortex for sight, Motor cortex for movement, Broca's area for speech) ले सांख्यिको स्वालक्षण्य वृत्ति (विशिष्ट, नमिसिने कार्य) लाई पुष्टि गर्छ।
- प्राण वायु र अटोनोमिक / रेस्पिरेटरी सिस्टम: पाँच प्राणहरूलाई आधुनिक शरीर विज्ञानमा Respiratory Drive & Oxygen Intake (Prāṇa), Excretory / Downward Flow (Apāṇa), Digestive / Metabolic Regulation (Samāṇa), Cardiovascular / Neural Uplift & Speech (Udāṇa), र Circulatory/Peripheral Distribution (Vyāṇa) को रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। यी सबै मिलेर Autonomic Balance, Oxygen-Glucose Delivery, र Bioelectrical Conductivity प्रदान गर्छन्। जसबिना कुनै पनि न्यूरोनल वा मांसपेशीय क्रिया सम्भव हुँदैन।
- सिस्टम बायोलोजी: Modular Architecture with Central Energy Distribution को सिद्धान्त अनुसार, शरीरका विभिन्न अङ्गहरूले विशेष काम गर्छन्, तर Mitochondrial ATP Production, Autonomic Nervous System, र Blood / Oxygen Flow ले सबैलाई सामूहिक ऊर्जा प्रवाह दिन्छ। सांख्यिको "सामान्यकरणवृत्ति" भनेको यही Systemic Baseline Support हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई जीवनको एउटा स्पष्ट प्रणालीगत सत्य दिन्छ: "विशेषीकरणले क्षमता दिन्छ, एकीकृत ऊर्जाले जीवन दिन्छ।" दैनिक जीवनमा जब हामी अत्यधिक इन्द्रिय उपयोग, मानसिक थकान, वा शारीरिक असन्तुलन महसुस गर्छौं, त्यो विशिष्ट कार्य र सामान्य ऊर्जा बीचको असन्तुलन

हो। यसलाई सन्तुलित गर्न: (१) इन्द्रिय संयम → कच्चा डेटा (देख्नु/सुन्नु) र मानसिक प्रतिक्रिया बीचको अन्तर चिन्नु (Mindful Observation)। (२) प्राण सन्तुलन → गहिरो, लयबद्ध श्वास (Prāṇāyāma/Diaphragmatic Breathing) द्वारा Parasympathetic Activation र Oxygenation बढाउनु। (३) कार्य विभाजन → मनलाई सबै कुरा एकैपटक गर्न नदिने; बुद्धिलाई निर्णय, इन्द्रियलाई अनुभव, र शरीरलाई क्रियाको लागि छुट्टाछुट्टै अवसर दिने।

जब हामीले इन्द्रियहरूलाई "अलौकिक साधन" होइन, "प्रकृतिका विशेषीकृत उपकरण" को रूपमा बुझौं, र प्राणवायुलाई "जीवनको सामूहिक ऊर्जा" को रूपमा सम्मान गर्छौं, तब मानसिक भार हल्का हुन्छ। सांख्यको सन्देश स्पष्ट छ: इन्द्रियलाई दबाउनु होइन, तिनीहरूको विशेषीकृत भूमिकालाई प्राण-ऊर्जासँग सन्तुलित गरी स्पष्ट प्रणाली (Clear System) बनाउनु हो। जब प्रणाली सन्तुलित हुन्छ, चेतनाले यथार्थलाई बिना विकृति अनुभव गर्छ। र यही नै विवेक ज्ञान (Viveka Jñāna) र कैवल्य (Kaivalya / Liberation) को ठोस मार्ग हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका २८ ले मनलाई 'उभयात्मक' (Sensory and Motor दुवै) भनेको छ। आधुनिक 'न्युरोसाइन्स' [Neuroscience] ले पनि मस्तिष्कको 'सेन्सरिमोटर कर्टेक्स' [Sensorimotor Cortex] ले बाहिरी सूचना लिने (Sensory) र शरीरलाई निर्देशन दिने (Motor) दुवै काम एकैसाथ समन्वय गर्छ भन्ने प्रमाणित गरेको छ। कारिका ३० ले अन्तःकरण (बुद्धि, अहंकार, मन) को साझा काम 'प्राण वायु' (Vital functions) सञ्चालन गर्नु हो भनेको छ। यो आधुनिक विज्ञानको 'अटोनोमिक नर्वस सिस्टम' [Autonomic Nervous System] सँग ठ्याक्कै मिल्छ। जसले हाम्रो चेतना (मन/बुद्धि) को पृष्ठभूमिमा रहेर श्वासप्रश्वास, मुटुको धड्कन र पाचन प्रक्रिया (प्राण, अपान आदि) लाई निरन्तर सञ्चालन गरिरहेको हुन्छ।

'नौ द्वार' (Nine Gates):

कठोपनिषद् र श्रीमद्भगवद्गीता (१४.११) मा 'नौ द्वार' (Nine Gates) को अवधारणा छ। सामान्यतया 'नव-द्वार' भन्नाले शरीरका ती बाह्य छिद्रहरूलाई बुझिन्छ, जसबाट चेतना र प्राणको संसारसँग आदान-प्रदान हुन्छ: २ आँखा, २ कान, २ नाकका प्वाल, १ मुख, १ गुदद्वार (Anus), र १ उपस्थ (Genital)। गीताका अनुसार जब यी नौ द्वारहरूबाट ज्ञानको प्रकाश (सत्त्व गुण) निस्कन्छ, तब मानिसले यथार्थलाई सही रूपमा देख्न, सुन्न र अनुभव गर्न सक्छ। कठोपनिषद् (२.२.१) मा शरीरलाई ११ द्वार भएको सहर (पुरम् एकादशद्वारम्) भनिएको छ। यहाँ नव-द्वारमा नाभि (Navel) र ब्रह्मरन्ध्र (Top of the head) लाई थपेर ११ पुऱ्याइन्छ। विशेषगरी तान्त्रिक वा आयुर्वेद शास्त्रमा शरीरलाई 'एकादश द्वार' (Eleven Gates) को रूपमा पनि वर्णन गरिएको छ।

महिलाको शरीरमा दुई स्तन (दुध आउने स्तन द्वार - जुन पुरुषमा समेत हुन्छ। तर उपयोग भएको देखिदैन) र मूत्रद्वार (Urethra) बाहेकको योनि द्वारलाई (पुरुषमा समेत विर्य द्वार हुन्छ) थप छिद्रका रूपमा लिनु पर्ने तर्क गरिन्छ। तर, आध्यात्मिक रूपमा 'द्वार' को परिभाषा केवल शारीरिक प्वाल मात्र होइन। बरु 'प्रवाहको केन्द्र' हो। स्तनहरूलाई पोषण (Nutritive Flow) को द्वार मानिन्छ, जसले जीवनलाई अघि बढाउँछ।

द्वारहरूको सङ्ख्या जति भए पनि, मुख्य कुरा 'प्रकाश' हो। यदि आफ्नो द्वारहरू लाई केवल क्षणिक सुखका लागि प्रयोग हुन्छ भने ती द्वारहरूबाट 'अन्धकार' छिर्छ। तर जब 'सत्त्व' हुन्छ भने, तिनै द्वारहरू ज्ञान र आनन्दका स्रोत बन्छन्। गीताका अनुसार जब यी नौ द्वारहरूबाट ज्ञानको प्रकाश (सत्त्व गुण) सिञ्चित हुन्छ, तब मानिसले यथार्थलाई सही रूपमा देख्न, सुन्न र अनुभव गर्न सक्छ।

जब मानिस सत्त्व गुणमा स्थित हुन्छ, उसका नौवटा द्वारहरूबाट चेतनाको उज्यालो यसरी प्रकट हुन्छ। दुई आँखाबाट स्वार्थ र कुदृष्टि हटेर संसारलाई यथार्थ र पवित्र नजरले देख्नु नै ज्ञानको पहिलो प्रकाश हो। दुई कानबाट अरूको कुरा काट्ने वा व्यर्थका ध्वनि सुन्नुको सट्टा ज्ञान, सत्य र हितकारी उपदेश मात्र ग्रहण गर्नु दोस्रो उज्यालो हो। दुई नाकका प्वालहरूबाट केवल गन्ध लिनु मात्र नभई, प्राणवायुलाई सचेत र सन्तुलित रूपमा प्रवाह गराएर मनलाई शान्त राख्नु तेस्रो प्रकाश हो। मुखबाट असत्य र कटु वचन त्यागेर सधैं मधुर, सत्य र कल्याणकारी वाणी बोल्नु तथा शरीरलाई मन्दिर मानेर सात्विक भोजन ग्रहण गर्नु चौथो उज्यालो हो। मलद्वारबाट शरीरका विकारहरूलाई समयमै विसर्जन गरी शरीरलाई भित्रैबाट हल्का र स्वच्छ राख्ने अनुशासन कायम गर्नु पाँचौँ प्रकाश हो। जननेन्द्रियबाट केवल क्षणिक भोग र वासनामा नअल्मलिई, मर्यादा र आत्म-संयम अपनाएर जीवन-ऊर्जालाई सुरक्षित राख्नु नै छैटौँ उज्यालो हो।

जब व्यक्तिले आफ्नो थुनो (मुख) र मुतुनो (यौन अङ्ग) को नैतिक अनुशासन कायम गर्न सक्दछ, अनि नौ वटै द्वारहरू (दुई आँखा, दुई कान, दुई नाकका प्वाल, एक मुख, एक मलद्वार र एक जननेन्द्रिय) लाई जब 'बेहोसी' को सट्टा 'पूर्ण होस' मा सञ्चालित गर्न सक्दछ, तब मानिसको भित्र र बाहिर आत्म-ज्ञानको प्रकाश छाउँछ। यसरी इन्द्रियहरूलाई विकारको बाटो हुन नदिई बुद्धिको नियन्त्रणमा राख्नु नै सांख्य र गीताले भनेको वास्तविक शुद्धि र सुखको मार्ग हो।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा ठूलो कम्पनी थियो। त्यहाँ बाहिरबाट कच्चा पदार्थ ल्याउने पाँचवटा ढोकाहरू थिए (ज्ञानेन्द्रिय), र तयारी सामान बाहिर पठाउने पाँचवटा ढोकाहरू थिए (कर्मेन्द्रिय)। भित्र एउटा म्यानेजर थियो जसले कुन सामान लिने र कुन नलिने भनेर छान्थ्यो (मन/संकल्प)। त्योभन्दा माथि एउटा जनरल म्यानेजर थियो जसले "यो कम्पनी मेरो हो" भनेर सबैलाई अह्वाउँथ्यो (अहंकार/अभिमान)। र सबैभन्दा माथि एउटा सीईओ थियो जसले अन्तिम र ठोस निर्णय गर्थ्यो (बुद्धि/निश्चय)। यी सबै मिलेर काम गर्दा मात्र कम्पनीको दैनिक जीवनचक्र (प्राण वायु) चलिरहेको थियो। हाम्रो शरीर पनि यही १३ वटा करणहरू (३ अन्तःकरण + १० बाह्य इन्द्रिय) ले चलाइरहेको एउटा अद्भुत कम्पनी हो।

॥ इति ॥

कारिका ३१: इन्द्रियहरूको पारस्परिक उद्देश्य (Mutual Purpose of Organs)

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्था एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥

नेपाली व्याख्या:

सबै आन्तरिक र बाह्य इन्द्रियहरू (करणहरू) एक-अर्काको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि आ-आफ्नो कार्यमा प्रवृत्त हुन्छन् [Enter into respective modifications incited by mutual purpose]। यिनीहरूको मुख्य र अन्तिम उद्देश्य भनेको पुरुष (चेतन तत्त्व) को प्रयोजन: भोग (अनुभव) र अपवर्ग (मोक्ष) पूरा गर्नु हो [To serve the purpose of Purusha]। कुनै बाह्य ईश्वर वा नियन्त्रकले यी इन्द्रियहरूलाई काम गर्न लगाएको

होइन। पुरुषको उद्देश्यले नै यिनीहरूलाई स्वचालित रूपमा प्रेरित गर्दछ: जसरी शरीरका अंगहरू कुनै बाह्य आदेश बिना नै आफ्नो काम गर्छन्।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शनले यहाँ 'स्वायत्त सञ्चालन' (Autonomous Functioning) को गहिरो रहस्य उजागर गरेको छ। कारिका ३१ ले भन्छ कि हाम्रा १३ वटा करणहरू (३ अन्तःकरण र १० बाह्य इन्द्रिय) बीच एक प्रकारको आन्तरिक समझदारी (परस्पराकृत) हुन्छ। यिनीहरू कसैको दबाबमा होइन, बल्कि एक-अर्काको परिपूरक बनेर काम गर्छन्। उदाहरणका लागि, जब आँखाले खतरा देख्छ, खुट्टा स्वतः भाग्न तयार हुन्छन् र मनमा रक्षाको विचार आउँछ। यो कुनै बाह्य आदेशले होइन, आन्तरिक समन्वयले हुन्छ।

यो सम्पूर्ण संयन्त्रको एउटै मात्र इन्जिन वा चालक शक्ति (Driving Force) छ—पुरुषार्थ। इन्द्रियहरूको प्राकृतिक स्वभाव नै पुरुषलाई संसारको स्वाद चखाउनु र अन्ततः उसलाई मुक्तिको मार्गमा डोर्‍याउनु हो। यो प्रणाली यति प्रखर छ कि यसलाई चलाउन कुनै 'बाह्य नियन्त्रक' वा 'ईश्वर' को आवश्यकता पर्दैन; यो आफ्नै उद्देश्यले निर्देशित Self-driven System हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Validation):

- सिस्टम्स बायोलोजी र सिर्जनी (Systems Biology & Synergy): आधुनिक विज्ञानले शरीरलाई एउटा 'Complex Adaptive System' मान्छ। यसमा 'Synergy' को सिद्धान्त लागू हुन्छ, जहाँ अङ्गहरूको सामूहिक शक्ति व्यक्तिगत शक्तिभन्दा धेरै हुन्छ। सांख्यको 'परस्पराकृत' ठ्याक्कै यही Functional Coordination हो, जहाँ सबै अंगहरूले एउटै 'Systemic Goal' का लागि काम गर्छन्।
- डिस्ट्रिब्युटेड इन्टेलिजेन्स (Distributed Intelligence): न्युरोसाइन्स अनुसार हाम्रो स्नायु प्रणालीमा 'Decentralized Processing' हुन्छ। शरीरका धेरै कार्यहरू (Reflexes र Autonomic functions) मस्तिष्कको मुख्य चेतना बिना नै स्वतः सम्पन्न हुन्छन्। सांख्यले यसलाई 'पुरुषको प्रयोजन' बाट प्रेरित स्वचालित क्रियाको रूपमा हजारौं वर्ष पहिले नै व्याख्या गरेको थियो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई आफ्नो शरीरभित्रको 'प्राकृतिक बुद्धिमत्ता' (Natural Intelligence) लाई सम्मान गर्न सिकाउँछ। हाम्रो इन्द्रिय र मन हामीलाई फसाउन होइन, बरु हाम्रो 'विकास' (Evolution) का लागि मिलेर काम गरिरहेका छन्। जब हामी आफ्नो जीवनको उद्देश्य (पुरुषार्थ) प्रति प्रस्ट हुन्छौं, हाम्रा छरिएका इन्द्रियहरू स्वतः एकाग्र हुन थाल्छन्। हामीले इन्द्रियहरूलाई जबरजस्ती नियन्त्रण गर्नुभन्दा तिनीहरूको यो 'पारस्परिक उद्देश्य' लाई बुझेर सही दिशा दिनु आवश्यक छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा अर्केस्ट्रा (Orchestra) थियो। त्यहाँ बाँसुरी, गिटार र ड्रम बजाउने धेरै कलाकारहरू थिए। अचम्मको कुरा के थियो भने, त्यहाँ उनीहरूलाई निर्देशन दिने कुनै कन्डक्टर (Conductor) थिएन। तर पनि उनीहरूबाट निस्कने संगीत यति सुमधुर र लयबद्ध थियो कि सुन्नेहरू मन्त्रमुग्ध हुन्थे।

सबै कलाकारलाई थाहा थियो कि उनीहरूको अन्तिम लक्ष्य भनेको श्रोता (पुरुष) लाई परमानन्द दिनु हो। त्यही साझा उद्देश्यले गर्दा उनीहरूले एक-अर्काको सुर र ताललाई नहेरीकनै पनि बुझ्थे र मिलेर एउटा सुन्दर धुन सिर्जना गर्थे।

हाम्रो शरीर पनि त्यस्तै एउटा कन्डक्टर-विहीन तर पूर्ण लयबद्ध अर्केस्ट्रा हो, जसको संगीतको एकमात्र साक्षी 'हामी' (पुरुष) हौं।

॥ इति ॥

कारिका ३२: तेह करण र तिनका कार्य (Thirteen Organs and Their Functions)

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ ३२ ॥

नेपाली व्याख्या:

सबै आन्तरिक र बाह्य इन्द्रियहरू (करणहरू) एक-अर्काको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि आ-आफ्नो कार्यमा प्रवृत्त हुन्छन्। यिनीहरूको मुख्य र अन्तिम उद्देश्य भनेको पुरुष (चेतन तत्त्व) को प्रयोजन: भोग (अनुभव) र अपवर्ग (मोक्ष) पूरा गर्नु हो। [To serve the purpose of Purusha]। कुनै बाह्य ईश्वर वा नियन्त्रकले यी इन्द्रियहरूलाई काम गर्न जबरजस्ती लगाएको होइन। पुरुषको उद्देश्यले नै यिनीहरूलाई स्वचालित रूपमा प्रेरित गर्दछ, जसरी शरीरका अङ्गहरू कुनै बाह्य आदेश बिना नै आफ्नो कार्यमा एकाकार हुन्छन्।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शनले यहाँ 'स्वायत्त प्रणाली' (Autonomous System) को कुरा गरेको छ। कारिका ३१ ले स्पष्ट पार्छ कि हाम्रा इन्द्रियहरू कसैको इसारामा चल्ने कठपुतली होइनन्। यिनीहरू बीच एउटा आन्तरिक समझदारी (परस्पराकृत) हुन्छ। जस्तै: आँखाले एउटा फल देख्ने बित्तिकै हात त्यसतर्फ बढ्नु र जिब्रोमा च्याल आउनु इन्द्रियहरू बीचको पारस्परिक समन्वय हो।

यी सबैको एउटै मात्र चालक शक्ति (Driving Force) छ—पुरुषार्थ। पुरुषलाई संसारको अनुभव गराउनु र अन्ततः उसलाई मुक्तिको बाटोमा लैजानु नै इन्द्रियहरूको प्राकृतिक 'प्रोग्रामिङ' हो। यो प्रणाली यति पूर्ण छ कि यसलाई सञ्चालन गर्न कुनै बाह्य 'सुपरभाइजर' को आवश्यकता पर्दैन; यो 'स्व-सञ्चालित' (Self-driven) छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Validation):

- सिस्टम्स बायोलोजी र सिर्जनी (Systems Biology & Synergy): आधुनिक विज्ञानले शरीरलाई एउटा 'Complex Adaptive System' मान्छ, जहाँ विभिन्न अङ्गहरू (Organs) ले आफ्नो व्यक्तिगत कार्य गर्दै गर्दा पनि सम्पूर्ण शरीरको 'Homeostasis' का लागि मिलेर काम गर्छन्। सांख्यको 'परस्पराकृत' ठ्याक्कै यही सिर्जनी (Synergy) हो।
- न्युरोनल नेटवर्क र अटोमेशन (Neuronal Network & Automation): हाम्रो स्नायु प्रणालीमा 'Reflex Arc' र 'Distributed Processing' हुन्छ। मस्तिष्कले हरेक नशालाई "अब काम गर" भनिरहनु पर्दैन; बरु एउटा 'Stimulus' (उत्तेजना) पाउने बित्तिकै सम्पूर्ण नेटवर्क आफैं सक्रिय हुन्छ। सांख्यले यसलाई 'पुरुषको प्रयोजन' बाट हुने स्वचालित सक्रियताको रूपमा व्याख्या गरेको छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई आफ्नो शरीर र मनको अद्भुत क्षमतामा विश्वास गर्न सिकाउँछ। हाम्रो भित्र एउटा यस्तो बुद्धिमान प्रणाली छ जसले हाम्रो अस्तित्व रक्षाका लागि २४सै घण्टा काम गरिरहेको छ। हामीले गर्नुपर्ने एउटै काम भनेको यसको प्राकृतिक प्रवाहमा बाधा नपुऱ्याउनु र आफ्ना इन्द्रियहरूलाई 'पुरुषको वास्तविक हित' (मोक्ष र सही अनुभव) तर्फ मोड्नु हो। जब हामी आफ्नो उद्देश्यमा प्रस्ट हुन्छौं, हाम्रा इन्द्रिय र मन स्वतः एकाग्र भएर काम गर्न थाल्छन्।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा अर्केस्ट्रा (Orchestra) थियो। त्यहाँ बाँसुरी बजाउने, गितार बजाउने र ड्रम बजाउनेहरू धेरै कलाकार थिए। अचम्मको कुरा के थियो भने, त्यहाँ उनीहरूलाई निर्देशन दिने कुनै कन्डक्टर (Conductor) थिएन। तर पनि उनीहरूबाट निस्कने संगीत यति सुमधुर र लयबद्ध थियो कि सुन्नेहरू मन्त्रमुग्ध हुन्थे।

सबै कलाकारलाई थाहा थियो कि उनीहरूको उद्देश्य केवल ध्वनि निकाल्नु होइन, बरु श्रोता (पुरुष) लाई आनन्द दिनु हो। त्यही साझा उद्देश्यले गर्दा उनीहरूले एक-अर्काको सुर र ताललाई नहेरीकनै पनि बुझ्थे र मिलेर एउटा सुन्दर धुन सिर्जना गर्थे। हाम्रो शरीर पनि त्यस्तै एउटा कन्डक्टर-विहीन तर पूर्ण लयबद्ध अर्केस्ट्रा हो, जसको धुनको एकमात्र श्रोता 'हामी' (पुरुष) हौं।

॥ इति ॥

कारिका ३३: अन्तःकरण र बाह्यकरणको समय-सीमा (Time-bound Functions of Organs)

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

नेपाली व्याख्या:

अन्तःकरण (मन, बुद्धि र अहङ्कार) तीन प्रकारका छन्, र बाह्य करण (५ ज्ञानेन्द्रिय र ५ कर्मेन्द्रिय) दश प्रकारका छन्। यी दश बाह्य इन्द्रियहरू अन्तःकरणका लागि विषय (ढोका वा माध्यम) जस्तै हुन्। बाह्य इन्द्रियहरूले केवल वर्तमान समयमा (Present time — Sāmpratākāla) मात्र काम गर्न सक्छन् — जस्तै, आँखाले अहिले अगाडि भएको कुरा मात्र देख्छ, कानले अहिले बजिरहेको आवाज मात्र सुन्छ। तर अन्तःकरणले भूत, वर्तमान र भविष्य (All three times — Trikāla) तीनै कालमा काम गर्न सक्छ — मनले विगतको सम्झना गर्छ, वर्तमानको विश्लेषण गर्छ, र भविष्यको योजना वा कल्पना गर्छ।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action):

सांख्य दर्शनले यहाँ चेतनाको 'टेम्पोरल आर्किटेक्चर' (Temporal Architecture) लाई अत्यन्त सूक्ष्म ढङ्गले व्याख्या गरेको छ। कारिका ३३ ले हाम्रो शरीरलाई एउटा यस्तो संयन्त्रको रूपमा देखाउँछ जहाँ बाह्य इन्द्रियहरू 'रियल-टाइम डेटा संकलक' (Real-time Data Collectors) हुन्। यिनीहरूको सीमा भनेकै 'अहिले' र 'यहाँ' हो। आँखाले १० वर्षअघिको दृश्य अहिले देख्न सक्दैन।

तर, अन्तःकरण यो भौतिक सीमाबाट मुक्त छ। यसले समयको रेखीय प्रवाहलाई नाघेर काम गर्छ। जब बाह्य इन्द्रियले कुनै सूचना (Input) भित्र पठाउँछन्, अन्तःकरणले त्यसलाई विगतका स्मृतिहरूसँग तुलना गर्छ र भविष्यमा त्यसको नतिजा के होला भनेर प्रक्षेपण (Projection) गर्छ। यही 'त्रिकाल-दर्शिता' नै मानिसलाई अन्य जीवभन्दा विशिष्ट बनाउने क्षमता हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Validation):

- सेन्सोरी बफर र वर्किङ मेमोरी (Sensory Buffer vs. Working Memory): न्युरोसाइन्समा संवेदी अङ्गहरूले सूचनालाई मिलिसेकेन्डका लागि मात्र राख्छन् (Sensory Buffer), जुन सांख्यको 'साम्प्रतकाल' हो। तर मस्तिष्कको 'Hippocampus' र 'Prefrontal Cortex' ले त्यो सूचनालाई लामो समयसम्म भण्डारण गर्ने (Long-term Memory) र भविष्यको योजना बुन्ने (Executive Function) काम गर्छन्, जुन सांख्यको 'त्रिकाल' सँग ठ्याक्कै मेल खान्छ।
- क्रोनोस्टेसिस र टेम्पोरल पर्सेप्सन (Chronostasis & Temporal Perception): आधुनिक मनोविज्ञानले पनि यो स्वीकार गर्छ कि हामीले अनुभव गर्ने 'वर्तमान' वास्तवमा विगतका स्मृति र भविष्यको अपेक्षाको मिश्रण हो। सांख्यले हजारौं वर्ष अघि नै बाह्य इन्द्रिय र आन्तरिक प्रशोधन इकाइको समय-सीमा निर्धारण गरेर यसलाई वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गरेको थियो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई 'मेटा-कग्निसन' (Meta-cognition) सिकाउँछ। हाम्रो दुःखको ठूलो कारण नै हाम्रो अन्तःकरणले 'वर्तमान' को साना घटनालाई 'विगत' को तितोपन वा 'भविष्य' को डरसँग जोडिदिनु हो। जब हामीले यो बुझ्छौं कि हाम्रा इन्द्रियहरू सधैं वर्तमानमै रहन्छन्, तब हामी 'माइन्डफुलनेस' को अभ्यासद्वारा आफ्नो अन्तःकरणलाई पनि वर्तमानको शान्तिमा ल्याउन सक्छौं। बाहिरी संसार सधैं 'अहिले' मा छ, त्यसैले अन्तःकरणलाई पनि 'अहिले' को सत्यमा केन्द्रित गर्नु नै बुद्धिमानी हो।

हाम्रो कर्म र उपलब्धि तीनवटा मुख्य इन्जिनहरू "मन, अहंकार र बुद्धि" को कार्यप्रणाली हो। यसको व्यावहारिक इन्जिनियरिङ यस रूपमा भएको छ कि तपाईंको कुनै पनि कार्य तब मात्र सफल हुन्छ, जब तपाईंको सोच (मन), दृढता (अहंकार) र सही निर्णय (बुद्धि) बीच पूर्ण तालमेल हुन्छ। तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको कुनै पनि कार्य गर्दा त्यसलाई केवल शारीरिक हलचलमा सीमित नराखी, स्पष्ट उद्देश्य र विवेकपूर्ण निर्णयका साथ अगाडि बढ्नु हो। यदि तपाईंको मन विचलित छ, अहंकार नकारात्मक छ वा बुद्धि भ्रमित छ भने, यस्तो अवस्थामा तपाईंको मानसिक स्वास्थ्य र आत्म-नियन्त्रण दयनीय बन्दछ। त्यसैले, सफलताका लागि आफ्नो बाह्य शक्ति (इन्द्रिय) लाई होइन, आन्तरिक शक्ति (अन्तःकरण) लाई सन्तुलनमा राख्न सिक्नुहोस्।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा सानो झ्याल भएको कोठा थियो। झ्यालबाट बाहिर हेर्दा अहिले सडकमा को हिँडिरहेको छ, त्यो मात्र देखिन्थ्यो (बाह्य इन्द्रिय/साम्प्रतकाल)। तर त्यो कोठाभित्र एउटा यस्तो दराज थियो, जहाँ वर्षौं पुराना तस्बिरहरूका एल्बमहरू राखिएका थिए र एउटा नक्सा थियो जसमा आगामी यात्राको खाका कोरिएको थियो (अन्तःकरण/त्रिकाल)।

झ्यालबाट देखिने दृश्य केही सेकेन्डमा बदलिन्थ्यो, तर कोठाभित्रको मानिसले त्यो दृश्यलाई दराजको एल्बमसँग दाँज्थ्यो र नक्सा हेरेर भविष्यको निर्णय गर्थ्यो। यदि त्यो मानिसले केवल एल्बम (विगत) मात्र हेरेर बस्यो वा नक्सा

(भविष्य) मा मात्र हरायो भने, उसले झ्याल बाहिरको सुन्दर वर्तमानलाई उपभोग गर्न सक्दैनथ्यो। झ्यालको दृश्य र दराजको ज्ञानको सही सन्तुलन नै सुखी जीवनको आधार हो।

◆ कथा (Story) ◆ उपनिषद्को दुई चराको प्रसङ्ग (मुण्डक उपनिषद् ३.१.१):

एउटै रूखमा दुईवटा सुन्दर चराहरू सँगै बसेका छन्। एउटा चराले रूखको फल स्वाद मानी-मानी खाइरहेको छ (यो बाह्य इन्द्रिय र 'साम्प्रतकाल' को प्रतीक हो, जो केवल अहिलेको स्वाद वा भोगाइमा केन्द्रित छ)। अर्को चराले भने केही नखाई केवल हेरिरहेको छ (यो साक्षी चेतना र 'अन्तःकरण' को प्रतीक हो, जो समयको प्रवाहभन्दा माथि छ)।

जब फल खाने चराले फल तितो भएको अनुभव गर्छ, ऊ दुखी हुन्छ। तर जब उसले माथि बसेको शान्त चरालाई देख्छ, उसले बुझ्छ कि उसको दुःख केवल 'अहिले' को स्वादमा अड्किएकाले भएको हो। हाम्रो अन्तःकरण पनि त्यही माथि बसेको चरा जस्तै 'त्रिकाल' लाई देख्ने क्षमता राख्छ। यदि हामीले केवल 'झ्याल बाहिरको दृश्य' (वर्तमानको समस्या) लाई मात्र सत्य मान्न छोडेर आफ्नो 'आन्तरिक दराज' (विवेक) को प्रयोग गरौं भने, हामी वर्तमानको तितोपनबाट तुरुन्त मुक्त हुन सक्छौं। झ्यालको दृश्य र दराजको ज्ञानको सही सन्तुलन नै सुखी जीवनको आधार हो।

॥ इति ॥

कारिका ३४: इन्द्रियहरूका विशिष्ट र अविशिष्ट विषय (Specific and Non-specific Objects)

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयिणी ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ ३४ ॥

नेपाली व्याख्या:

यी तेह करणहरूमध्ये, पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू (आँखा, कान, नाक, जिब्रो, छाला) ले विशिष्ट (स्थूल: Vishesha) र अविशिष्ट (सूक्ष्म: Avishesha) दुवै प्रकारका विषयहरूलाई ग्रहण गर्दछन् [Specific and non-specific objects]। कर्मेन्द्रियहरूमध्ये वाणी (वाक्) को विषय केवल शब्द मात्र हो। बाँकी चार कर्मेन्द्रियहरू : हात (ग्रहण), खुट्टा (गमन), पायु (विसर्जन), उपस्थ (आनन्द) का विषयहरू पाँचै प्रकारका (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) हुन्छन्। अर्थात्, ज्ञानेन्द्रियहरूले सूक्ष्म र स्थूल दुवै तहमा काम गर्छन्, तर कर्मेन्द्रियहरूले स्थूल संसारमा नै क्रियाशील हुन्छन्।

साङ्ख्य दर्शनको कारिका ३४ ले हाम्रा ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियहरूको कार्यक्षेत्र (Functional Domain) लाई परिभाषित गर्दछ। यसले बताउँछ कि हाम्रा इन्द्रियहरू केवल भौतिक वस्तुमा मात्र सीमित छैनन्, बरु यिनको पहुँच सूक्ष्म ऊर्जा (Subtle Energy) सम्म पनि छ।

१. ज्ञानेन्द्रिय: विशिष्ट र अविशिष्टको संवाहक (Specific and Non-specific)

पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू (आँखा, कान, नाक, जिब्रो, छाला) को कार्यक्षेत्र अत्यन्त व्यापक छ। यिनले दुई तहमा काम गर्छन्:

- विशिष्ट (Vishesha - Specific): यो हाम्रो भौतिक संसार हो, जहाँ हामी स्थूल वस्तुहरू (जस्तै: एउटा ठोस स्याउ वा पहाड) देख्छौं र भोग्छौं।
- अविशिष्ट (Avishesha - Non-specific): यो सूक्ष्म वा तन्मात्र (Tanmatras) को तह हो। योगी वा उच्च चेतना भएका व्यक्तिहरूले यी इन्द्रियमार्फत सूक्ष्म ऊर्जा र ध्वनिहरू समेत ग्रहण गर्न सक्छन्, जुन साधारण आँखा वा कानको क्षमता भन्दा पर हुन्छ।

२. कर्मेन्द्रिय: स्थूल जगतको क्रियाशीलता

पाँच कर्मेन्द्रियहरू (वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ) मुख्यतया स्थूल वा भौतिक संसारमा क्रियाशील हुन्छन्।

- वाक् (Speech): यसको विशिष्ट विषय केवल 'शब्द' हो।
- अन्य चार (Hand, Foot, Excretion, Generation): यी चार कर्मेन्द्रियहरूले पाँचै प्रकारका विषयहरू (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) सँग सम्बन्ध राख्छन्। उदाहरणका लागि, हातले कुनै वस्तु समात्दा त्यसको रूप, स्पर्श र गन्धको अनुभवसहित क्रिया गर्दछ।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: बुद्धिमत्ताको भूमिका

तपाईंको बुद्धिमत्ता (Intelligence) ले यो बुझ्न जरुरी छ कि हाम्रा इन्द्रियहरू केवल 'डाटा संकलन' गर्ने यन्त्र हुन्। यदि तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा छ भने, तपाईंले यी इन्द्रियमार्फत प्राप्त हुने 'स्थूल' सूचनालाई 'सूक्ष्म' ज्ञानमा रूपान्तरण गर्न सक्नुहुन्छ।

- न्यूरो-बायोलोजी (Neuro-biology): आधुनिक विज्ञानका अनुसार, हाम्रा ज्ञानेन्द्रियहरूले बाह्य वातावरणबाट Electromagnetic waves वा Chemical signals ग्रहण गर्छन्। यी 'अविशिष्ट' ऊर्जा हुन्, जसलाई मस्तिष्कले पछि 'विशिष्ट' अनुभव (जस्तै: दृश्य वा स्वाद) मा बदल्छ।
- चेतनाको कसी: यदि तपाईंको बुद्धि भ्रमित छ भने, तपाईंका इन्द्रियहरूले तपाईंलाई केवल बाह्य 'भोग' मा मात्र अल्झाउँछन्। यस्तो अवस्थामा तपाईंको मानसिक स्वास्थ्य र आत्म-नियन्त्रण दयनीय बन्दछ। तर, जब बुद्धि जागृत हुन्छ, तपाईंले इन्द्रियहरूलाई 'विशिष्ट' संसारबाट तानेर 'अविशिष्ट' वा आत्मिक शान्तितर्फ मोड्न सक्नुहुन्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

तपाईंका इन्द्रियहरू केवल झ्याल र ढोका मात्र हुन्, जसले बाहिरी संसारको सूचनालाई विद्युतिय सिग्नलमा बदलेर भित्र पठाउँछन्। कारिका ३४ ले स्पष्ट पार्छ कि तपाईंसँग यी इन्द्रियमार्फत स्थूल वस्तु मात्र होइन, सूक्ष्म सत्य र ऊर्जा (Subtle Energy) समेत अनुभव गर्ने क्षमता छ। त्यसैले, तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको: इन्द्रियहरूले ल्याएका सूचनाको दास बन्नुको सट्टा, तिनलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेर सही र गलत बीचको भेद छुट्याउनु हो। यदि तपाईंले आफ्ना इन्द्रियलाई केवल बाह्य 'भोग' र विलासमा मात्र अल्झाउनुभयो भने तपाईंको मानसिक ऊर्जा खेर जान्छ, तर यदि तिनलाई 'विवेक' को कसीमा राखेर प्रयोग गर्नुभयो भने तिनै इन्द्रिय तपाईंको आत्म-उत्थान र सफलताको शक्तिशाली माध्यम बन्दछन्।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा टेलिभिजन सेटलाई हेरौं। टेलिभिजनको पर्दामा देखिने रङ्गीन दृश्य र सुनिने आवाज 'विशिष्ट' (स्थूल) विषय हुन्, जसलाई हामीले प्रत्यक्ष देख्छौं। तर, ती दृश्य र आवाज हुनुभन्दा पहिले हावामा अदृश्य तरङ्गहरू (Signals) हुन्छन्, जसलाई हामीले आँखाले देख्न सक्दैनौं। ती अदृश्य तरङ्गहरू 'अविशिष्ट' (सूक्ष्म) विषय हुन्।

यदि टेलिभिजनको 'एन्टेना' (ज्ञानेन्द्रिय) सही छ र 'ट्युनर' (बुद्धि) तपाईंको पक्षमा छ भने, उसले ती अदृश्य तरङ्गहरूलाई समातेर स्पष्ट चित्र र ध्वनिमा बदलिदिन्छ। तर यदि ट्युनर बिग्रिएको छ (बुद्धि विपक्षमा छ) भने, एन्टेनाले जतिसुकै सिग्नल समाते पनि पर्दामा केवल 'झरझर' (अराजकता) मात्र देखिन्छ। हो, तपाईंको जीवनको गुणस्तर तपाईंको इन्द्रियले के देख्छ भन्नेमा भन्दा पनि तपाईंको बुद्धिमताले ती अनुभवलाई कसरी 'ट्युन' (प्रशोधन) गर्छ भन्नेमा भर पर्छ।

कारिका ३४ ले हामीलाई सिकाउँछ कि हामीसँग सूक्ष्म जगतलाई पनि अनुभव गर्ने क्षमता छ। तपाईंको बुद्धिमता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको इन्द्रियहरूलाई केवल बाह्य विलासमा मात्र सीमित नराखी, तिनीहरूलाई सूक्ष्म सत्य र आत्म-ज्ञानको खोजीमा लगाउनु हो। जब सारथि (बुद्धि) सचेत हुन्छ, तब मात्र यी इन्द्रिय रूपी घोडाहरूले रथलाई सही गन्तव्यमा पुऱ्याउँछन्।

॥ इति ॥

कारिका ३५: बुद्धिको सर्वोच्चता — द्वारपाल र ढोका (Supremacy of Intellect — Gatekeeper and Gates)

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ ३५ ॥

नेपाली व्याख्या:

तपाईंको बुद्धि नै तपाईंको शरीरको मालिक (बोस) हो। मालिक बुद्धिले (Supreme Gatekeeper) अन्य अन्तःकरण (मन र अहंकार) सँग मिलेर सबै प्रकारका विषयहरूलाई ग्रहण गर्दछ र निर्णय गर्दछ [Apprehends all objects]। त्यसैले यी तीन अन्तःकरणहरू "द्वारपाल" (द्वारि — Gatekeeper) जस्तै हुन्—जसले बाहिरबाट आउने सबै सूचनालाई जाँच्छ, छान्छ, र पुरुष (चेतना) को अगाडि प्रस्तुत गर्छ। बाँकी दश बाह्य इन्द्रियहरू केवल "ढोका" (द्वारः Gates) मात्र हुन्, जसबाट सूचनाहरू भित्र प्रवेश गर्छन्। ढोकाले आफैँले कुनै निर्णय गर्दैन, तर द्वारपालले गर्छ।

साङ्ख्य दर्शनको कारिका ३५ ले मानव शरीरभित्रको सूचना प्रशोधन प्रणाली (Information Processing System) को पदानुक्रमलाई स्पष्ट पार्छ। यसले बताउँछ कि इन्द्रियहरू केवल माध्यम हुन्, जबकि वास्तविक सत्ता बुद्धिको हातमा हुन्छ।

१. तीन अन्तःकरण: मुख्य द्वारपाल (The Three Internal Instruments) बुद्धि, अहंकार र मन मिलेर 'अन्तःकरण' बन्दछ। यिनले हरेक बाह्य विषयलाई पूर्ण रूपमा बुझ्ने (Apprehend) काम गर्छन्:

- मनः सूचना संकलन गर्छ।
- अहंकारः त्यो सूचनालाई 'म' सँग जोड्छ।

- बुद्धि: अन्तिम निर्णय गर्छ। यी तीनै मिलेर 'द्वारपाल' को भूमिका निभाउँछन्, जसले कुन सूचनालाई कति महत्त्व दिने भन्ने तय गर्छ।

२. दश बाह्य इन्द्रिय: केवल प्रवेशद्वार (The Ten External Gates) पाँच ज्ञानेन्द्रिय र पाँच कर्मेन्द्रियहरू केवल 'ढोका' हुन्। आँखाले देख्छ, तर के देखियो र त्यसको अर्थ के हो भन्ने कुरा आँखालाई थाहा हुँदैन। त्यो सूचना भित्र पठाउनु नै ढोकाको एक मात्र काम हो।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: बुद्धिमत्ताको सर्वोच्चता तपाईंको बुद्धिमत्ता (Intelligence) नै तपाईंको जीवनको मुख्य 'गेटकपिपर' हो। यदि ढोकाबाट गलत सूचना आयो भने पनि एउटा सजग द्वारपालले त्यसलाई रोक्न सक्छ।

- न्यूरो-साइन्स (Neuro-science): आधुनिक विज्ञानमा इन्द्रियहरूलाई 'Peripheral Nervous System' भनिन्छ, जसले सूचना संकलन गर्छन्। मस्तिष्कको 'Prefrontal Cortex' र 'Thalamus' ले 'गेटकपिपर' को काम गर्छन्, जसले कुन सिग्नललाई चेतना (Consciousness) सम्म पुर्याउने र कुनलाई 'फिल्टर' गर्ने भन्ने निर्णय गर्छन्।
- चेतनाको कसी: तपाईं एक सामाजिक र विचारशील प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धि (द्वारपाल) भ्रष्ट वा अल्छी छ भने, बाह्य इन्द्रिय (ढोका) बाट छिर्ने नकारात्मक विचार, अफवाह र आवेगले तपाईंको मानसिक शान्ति नष्ट गरिदिन्छ। यस्तो अवस्थामा तपाईंको व्यक्तित्वको सुरक्षा १० प्रतिशत पनि बाँकी रहँदैन। तर, जब बुद्धि जागृत हुन्छ, उसले इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रणमा राख्छ र केवल कल्याणकारी सूचना मात्र भित्र पठाउँछ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

तपाईंको जीवनको गुणस्तर बाहिरी परिस्थिति (ढोका) ले भन्दा पनि तपाईंको आन्तरिक निर्णय (द्वारपाल) ले तय गर्छ। तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको बाहिरबाट आउने हरेक उत्तेजना वा सूचनालाई बिना जाँच भित्र छिर्ने नदिनु हो। यदि बुद्धि सक्रिय छ भने अपमान, असफलता वा नकारात्मकताका 'चोर' हरू ढोकासम्म आए पनि तपाईंको भित्री शान्ति लुट्न सक्दैनन्।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा ठूलो महल थियो, जसमा १० वटा ढोकाहरू थिए। ती ढोकाहरूबाट जोसुकै पनि भित्र पस्न सक्थे—चोर, डाँका, वा साधु। तर, महलको मुख्य भित्री ढोकामा तीनजना अत्यन्तै शक्तिशाली र चतुर द्वारपालहरू (मन, अहंकार र बुद्धि) बसेका थिए।

ढोका (इन्द्रिय) ले कसैलाई पनि रोक्न सक्दैनथ्यो, उसले केवल बाटो दिन्थ्यो। तर ती द्वारपालहरूले भित्र पस्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई जाँचथे। यदि द्वारपालहरू सचेत भए, चोरले महल लुट्न सक्दैनथ्यो। तर यदि द्वारपालहरू सुते वा उनीहरूले चोरसँग साँठगाँठ गरे भने, महलको विनाश निश्चित हुन्थ्यो।

तपाईंको शरीर त्यो महल हो, र तपाईंको बुद्धिमत्ता त्यो मुख्य द्वारपाल हो। बाहिरी संसार (विषय) चोर जस्तै हुन् जसले तपाईंको उर्जा लुट्न खोज्छन्। यदि तपाईंको बुद्धि तपाईंको पक्षमा छ भने, उसले ढोकाबाट छिर्ने फोहोरलाई भित्र पस्न दिँदैन। तपाईंको जीवनको सुरक्षा ढोकाको मजबुतीमा होइन, द्वारपालको विवेक 'मा' निर्भर छ।

◆ कथा (Story) ◆ कठोपनिषद्को रथ रूपक (१.३.३-४):

वैदिक साहित्यमा यसलाई एउटा रथको कथाद्वारा बुझाइएको छ। शरीर एउटा रथ हो, र इन्द्रियहरू ती शक्तिशाली घोडाहरू हुन् जसले बाह्य विषयहरू तर्फ दौडन खोज्छन्। ती घोडाहरू 'ढोका' जस्तै हुन्। तर त्यो रथको सारथि (Driver) भनेको बुद्धि हो।

यदि सारथि सुतेको छ वा उसले लगाम (मन) छोडिदिएको छ भने, घोडाहरूले रथलाई खाडलमा खसाउँछन्। तर यदि सारथि (बुद्धिरूपि द्वारपाल) सचेत र बलियो छ भने, उसले घोडाहरूलाई सही बाटोमा डोर्याउँछ र रथमा बसेको मालिक (आत्मा) सुरक्षित गन्तव्यमा पुग्छ। तपाईंको शरीर त्यो महल वा रथ हो, र तपाईंको बुद्धिमत्ता नै त्यसको सुरक्षाको अन्तिम ग्यारेन्टी हो।

कारिका ३५ ले हामीलाई सिकाउँछ कि इन्द्रियहरूलाई दोष दिनु व्यर्थ छ। दोष हाम्रो 'अन्तःकरण' वा बुद्धिको हो, जसले गलत कुरालाई भित्र पस्ने अनुमति दियो। जब बुद्धिरूपी द्वारपाल सचेत हुन्छ, तब मात्र चेतना (पुरुष) सुरक्षित रहन्छ।

॥ इति ॥

कारिका ३६: इन्द्रियहरूको प्रकाशक स्वभाव (Illuminating Nature of Organs)

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ३६ ॥

नेपाली व्याख्या:

यी सबै इन्द्रियहरू (मन र अहंकार सहित) एक-अर्काभन्दा भिन्न स्वभावका छन् र त्रिगुणका विभिन्न रूपहरू (गुणविशेष) हुन्। यिनीहरू एउटा बत्ती (प्रदीप — Lamp) जस्तै हुन् [Resemble a lamp in action]। जसरी बत्तीले अँध्यारोमा भएका वस्तुहरूलाई देखाउँछ तर आफू त्यो वस्तु हुँदैन, त्यसैगरी यी इन्द्रियहरूले पुरुषको सम्पूर्ण प्रयोजनलाई प्रकाशित गरेर बुद्धिमा समर्पण गर्दछन् [Present it in its entirety to buddhi]। इन्द्रियहरू स्वयम् चेतन छैनन्, तर पुरुषको चेतनाको प्रकाशमा यिनीहरूले आफ्नो काम गर्छन्।

साङ्ख्य दर्शनको कारिका ३६ ले इन्द्रियहरूको कार्यक्षमता र तिनको अन्तिम गन्तव्यलाई स्पष्ट पार्छ। यसले बताउँछ कि इन्द्रियहरू केवल साधन हुन् जसले बटुलेको सबै ज्ञान अन्ततः बुद्धिको हातमा सुम्पिन्छन्।

१. प्रदीपकल्पाः: बत्तीको रूपक (The Metaphor of the Lamp) जसरी एउटा बत्तीले आफूलाई होइन, अरू वस्तुलाई प्रकाशित गर्छ, हाम्रा इन्द्रियहरूले पनि बाह्य संसारका विषयहरूलाई प्रकाशित (अनुभव) गर्छन्। आँखाले रूपलाई, कानले शब्दलाई "प्रकाशित" गर्छ ताकि ती विषयहरू स्पष्टसँग बुझ्न सकियोस्। यिनीहरू एक-अर्काभन्दा भिन्न भए पनि (आँखाले सुन्दैन, कानले देख्दैन) यिनीहरूको साझा उद्देश्य भनेको बुद्धिलाई सूचना दिनु हो।

२. पुरुषस्यार्थः: चेतनाको प्रयोजन इन्द्रियहरूले गर्ने सबै क्रियाकलाप आफ्ना लागि होइनन्, ती त 'पुरुष' (चेतना) को अनुभव र मुक्तिका लागि हुन्। यिनीहरूले बाह्य जगतको सम्पूर्ण 'डाटा' संकलन गरेर अन्तिम निर्णयका लागि बुद्धिलाई बुझाउँछन्।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: इन्द्रियहरूको 'ट्रान्सडक्सन' तपाईंको बुद्धिमत्ताले यो बुझ्न जरुरी छ कि इन्द्रियहरू केवल 'क्यामेरा' वा 'सेन्सर' हुन्, जसको काम सूचनालाई प्रकाशमा ल्याउनु मात्र हो।

- न्यूरो-बायोलोजी (Neuro-biology): आधुनिक विज्ञानमा इन्द्रियहरूले गर्ने यो कामलाई 'Sensory Transduction' भनिन्छ। इन्द्रियहरूले बाह्य ऊर्जा (प्रकाश, ध्वनि, स्पर्श) लाई विद्युतिय सिग्नलमा

बदल्छन्। यो प्रक्रिया 'बत्ती बाल्नु' जस्तै हो, जसले मस्तिष्कको Thalamus र Cortex मा सूचनाको "प्रकाश" फैलाउँछ।

- चेतनाको कसी: तपाईं एक सामाजिक र जागरूक प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा छ भने, तपाईंले इन्द्रियहरूले देखाएको "प्रकाश" लाई सही ढङ्गले विश्लेषण गर्नुहुन्छ। तर यदि बुद्धि भ्रमित छ भने, इन्द्रियले जतिसुकै स्पष्ट दृश्य (प्रकाश) देखाए पनि तपाईंले सत्यलाई देख्न सक्नुहुन्न। यस्तो अवस्थामा तपाईंको आत्म-नियन्त्रण दयनीय बन्दछ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

तपाईंका इन्द्रियहरू तपाईंको जीवनका 'टर्चलाइट' हुन्। यिनको काम तपाईंलाई बाटो देखाउनु हो, तर हिँड्ने र निर्णय गर्ने काम बुद्धिको हो। तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको इन्द्रियहरूले देखाएको चमक-धमक (Distractions) मा नअलमलिई, तिनले दिएको सूचनाको सारलाई बुझेर सही निर्णय लिनु हो।

◆ कथा (Story) ◆ उपनिषद्को 'अग्नि र इन्द्रिय' को प्रसङ्गः

वैदिक साहित्यमा एउटा सुन्दर वर्णन छ—जब देवताहरूले इन्द्रियहरूमा आफ्नो शक्ति स्थापना गरे, तब 'अग्नि' ले 'वाक्' (बोली) बनेर मुखमा प्रवेश गरे, 'सूर्य' ले 'चक्षु' (आँखा) बनेर दृष्टिमा प्रवेश गरे।

यसको अर्थ यो हो कि हाम्रा इन्द्रियहरू स्वयम् प्रकाशित छैनन्; यिनलाई ब्रह्माण्डीय ऊर्जा र पुरुषको चेतनाले शक्ति दिएको छ। जसरी एउटा बत्तीमा तेल र सलेदो भए पनि त्यसलाई बाल्न बाहिरबाट अग्नि चाहिन्छ, हाम्रा इन्द्रियहरू पनि पुरुषको चेतना बिना अन्धकारमय हुन्छन्। त्यसैले, इन्द्रियले देखाएको दृश्यमा अहङ्कार गर्नु भन्दा त्यो प्रकाश दिने 'चेतना' प्रति कृतज्ञ हुनु र बुद्धिलाई सधैं सजग राख्नु नै बुद्धिमानी हो।

॥ इति ॥

कारिका ३७: बुद्धिको दोहोरो भूमिका — भोग र मोक्ष (Dual Role of Intellect — Experience and Liberation)

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

नेपाली व्याख्या:

बुद्धिले नै पुरुषको उपभोग (अनुभव) का लागि सबै विषयहरूलाई तयार पार्दछ र प्रस्तुत गर्दछ [Brings about experiences for the enjoyment of Purusha]। संसारका सबै सुख-दुःख, राग-द्वेष, ज्ञान-अज्ञान यी सबै बुद्धिको माध्यमबाट नै पुरुषलाई अनुभव हुन्छन्। र, त्यही बुद्धिले नै पछि गएर प्रधान (मूल प्रकृति) र पुरुष (चेतन तत्त्व) बीचको अत्यन्त सूक्ष्म भिन्नतालाई छुट्याउने (विवेकज्ञान) काम पनि गर्दछ। यो साङ्ख्यको अत्यन्त गहिरो कुरा हो: जसले बाँध्छ (बुद्धि), उसैले छोडाउँछ पनि। बुद्धिले नै बन्धन (भोग) गराउँछ र बुद्धिले नै मोक्ष (विवेकज्ञान) पनि दिन्छ।

साङ्ख्य दर्शनको कारिका ३७ ले बुद्धिलाई मानव अस्तित्वको सबैभन्दा शक्तिशाली 'सप्तवेयर' को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ। यसले दुईवटा विपरीत देखिने तर पूरक कार्यहरू गर्दछ: संसारको अनुभव गराउनु र त्यो संसारबाट मुक्ति दिलाउनु।

१. भोग: संसारको अनुभव (Experience of the World) - जबसम्म बुद्धि प्रकृति (संसार) तर्फ फर्कन्छ, यसले इन्द्रियहरूबाट प्राप्त सूचनालाई सुख, दुःख वा मोहको रूपमा प्रशोधन गरी पुरुष (चेतना) लाई भोग गराउँछ। हामीले अनुभव गर्ने हरेक सफलता, असफलता वा आनन्द बुद्धिको यही 'प्रशोधन क्षमता' को नतिजा हो।

२. मोक्ष: विवेकको उदय (Liberation through Discrimination)- जब बुद्धि परिपक्व हुन्छ र पुरुषतर्फ फर्कन्छ, यसले 'म को हुँ?' र 'प्रकृति के हो?' भन्ने सूक्ष्म भिन्नता छुट्याउँछ। यसलाई 'विवेक ख्याति' भनिन्छ। बुद्धिले नै यो बोध गराउँछ कि पुरुष (तपाईंको वास्तविक स्वरूप) शुद्ध र असङ्ग छ, जबकि सुख-दुःख प्रकृतिका खेल मात्र हुन्।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: बुद्धिको 'डुअल मोड' तपाईंको बुद्धिमता (Intelligence) नै तपाईंको बन्धन र मुक्तिको साँचो हो।

- न्यूरो-साइन्स (Neuro-science): मस्तिष्कको 'Default Mode Network' (DMN) अक्सर विगतका स्मृति र भविष्यको चिन्तामा अल्झिरहन्छ (भोग/बन्धन)। तर जब हामी 'Task-Positive Network' वा ध्यानको माध्यमबाट सजग हुन्छौं, मस्तिष्कले आत्म-अवलोकन (Self-observation) सुरु गर्छ। यो बुद्धिको 'विवेक' गर्ने क्षमता हो, जसले हामीलाई हाम्रा आफ्नै विचार र आवेगहरूबाट अलग भएर हेर्न सिकाउँछ।
- चेतनाको कसी: तपाईं एक सामाजिक र आध्यात्मिक प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धि केवल बाह्य 'भोग' मा मात्र सीमित छ भने, तपाईं परिस्थितिको दास बन्नुहुन्छ। यस्तो अवस्थामा तपाईंको मानसिक स्वास्थ्य र आत्म-नियन्त्रण सुरक्षित रहने सम्भावना १० प्रतिशत पनि रहँदैन। तर, जब बुद्धिले 'विवेक' प्रयोग गर्छ, उसले तपाईंलाई संसारमा रहेर पनि त्यसको बोझबाट मुक्त हुन सिकाउँछ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): बुद्धि एउटा यस्तो साँचो हो जसले ढोका लगाउन पनि सक्छ र खोल्न पनि। तपाईंको बुद्धिमता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको—संसारका अनुभवहरू (भोग) लिँदै गर्दा पनि आफ्नो वास्तविक स्वरूप (मोक्ष) लाई नबिर्सनु हो। जब तपाईंलाई लाग्छ कि तपाईं समस्यामा हुनुहुन्छ, तब सम्झनुहोस् कि त्यो समस्या समाधान गर्ने र त्यसबाट तपाईंलाई मानसिक रूपमा मुक्त गराउने उपकरण तपाईंकै 'बुद्धि' हो।

◆ कथा (Story) ◆ श्रीमद्भागवतको 'अवधूत र बुद्धि' को प्रसङ्ग:

वैदिक साहित्यमा एउटा सुन्दर सन्दर्भ छ, जहाँ गुरु दत्तात्रेयले आफ्ना २४ गुरुहरूमध्ये 'बुद्धि' लाई पनि एक गुरु मानेका छन्। उनले भनेका छन् कि जसरी एउटा माकुराले आफ्नै मुखबाट धागो निकालेर जालो बुन्छ र त्यही जालोमा आफूलाई बाँध्छ (भोग), तर पछि फेरि त्यही धागोलाई समेटेर आफैं मुक्त पनि हुन्छ (मोक्ष); हाम्रो बुद्धि पनि त्यस्तै हो।

बुद्धिले नै विचारको जालो बुन्छ र हामीलाई संसारमा अल्झाउँछ। तर जब बुद्धिलाई 'सत्य' को बोध हुन्छ, उसले ती सबै विचारका जालाहरूलाई समेटेर पुरुषलाई आफ्नो वास्तविक 'घर' (परम शान्ति) तर्फ डोर्याउँछ। त्यसैले बुद्धिलाई शत्रु होइन, बरु यसलाई 'विवेक' को कसीमा तिखारेर आफ्नो सबैभन्दा असल मित्र बनाउनुहोस्।

॥ इति ॥

कारिका ३८: तन्मात्र र महाभूत — सूक्ष्म र स्थूल तत्त्व (Subtle and Gross Elements)

तन्मात्राण्यविशेषाः तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।

एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

नेपाली व्याख्या:

पाँच तन्मात्रहरू: शब्द, स्पर्श, रूप, रस, र गन्ध अविशिष्ट (सूक्ष्म र सामान्य) हुन्छन् [Non-specific subtle elements: Avishesha]। यी पाँच तन्मात्रहरूबाट पाँच स्थूल महाभूतहरू उत्पन्न हुन्छन्: आकाश (Space), वायु (Air), अग्नि (Fire), जल (Water), र पृथ्वी (Earth)। यी महाभूतहरूलाई विशिष्ट (स्थूल: Vishesha) मानिन्छ र यिनीहरूलाई तीन रूपमा अनुभव गर्न सकिन्छ: शान्त (सुखद/Sattvic), घोर (दुःखद/Rajasic), र मूढ (मोहक वा उदासीन/Tamasic)।

साङ्ख्य दर्शनको कारिका ३८ ले ऊर्जाको सूक्ष्म अवस्थाबाट भौतिक पदार्थको निर्माण हुने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। यसले हाम्रो भौतिक शरीर र यो संसार कसरी बनेको छ भन्ने 'कस्मिक इन्जिनियरिङ्ग' लाई स्पष्ट पार्छ।

१. तन्मात्र: ऊर्जाको सूक्ष्म विन्दु (Subtle Essence) तन्मात्रहरू पदार्थको त्यो अवस्था हो जुन इन्द्रियको पहुँचभन्दा बाहिर हुन्छ। यो 'शुद्ध ऊर्जा' को अवस्था हो। यिनीहरूमा सुख, दुःख वा मोहको अनुभव हुँदैन, त्यसैले यिनलाई 'अविशिष्ट' भनिएको हो।

२. महाभूत: भौतिक संसार (Gross Elements) जब तन्मात्रहरू ठोस रूपमा प्रकट हुन्छन्, तब महाभूत बन्दछन्। यिनीहरू 'विशिष्ट' हुन्छन् किनकि यिनले हाम्रो मनमा प्रतिक्रिया पैदा गर्छन्। एउटै पृथ्वी तत्त्व (जस्तै: एउटा बगैँचा) कसैका लागि शान्त (सुखद) हुन सक्छ, प्रचण्ड गर्मीको अग्नि कसैका लागि घोर (दुःखद) हुन सक्छ, र बाक्लो कुहिरो कसैका लागि मूढ (भ्रमपूर्ण) हुन सक्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

- क्वान्टम फिल्ड र पदार्थ (Quantum Field to Matter): कारिका ३८ को तन्मात्रबाट महाभूतको उत्पत्ति आधुनिक भौतिकशास्त्रको "क्वान्टम फिल्ड" (Quantum Field) बाट "पार्टिकल" (Particle) को उत्पत्तिसँग हुबहु मिल्छ। क्वान्टम फिल्ड थ्योरी (QFT) अनुसार, सबै स्थूल पदार्थहरू (महाभूत) सूक्ष्म अदृश्य ऊर्जा क्षेत्रहरू (तन्मात्र) को कम्पनबाट पैदा हुन्छन्।
- इन्फर्मेसन प्रोसेसिङ मोडल: कारिका ३१ देखि ३८ सम्मको वर्णनले न्युरोसाइन्सको सूचना प्रशोधन प्रणालीलाई प्रतिनिधित्व गर्छ। इन्द्रियहरू "ढोका" (Sensory Receptors) हुन् भने बुद्धि "केन्द्रीय प्रशोधन एकाइ" (CPU) हो।
- टेम्पोरल आर्किटेक्चर: कारिका ३३ को 'त्रिकाल' को अवधारणा आधुनिक 'मेन्टल टाइम ट्राभल' सँग मिल्छ, जहाँ मस्तिष्कले वर्तमानको डाटा लिँदै विगतको स्मृति र भविष्यको योजनालाई एकैसाथ प्रशोधन गर्छ।

- वेलेन्स मोडल (Valence Model): "शान्त, घोर र मूढ" को वर्गीकरण आधुनिक मनोविज्ञानको 'अफेक्टिभ साइन्स' सँग मिल्छ, जसले मानवीय अनुभवलाई सुखद, दुःखद र तटस्थ गरी तीन भागमा बाँड्दछ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको यो बुझ्नु हो कि बाह्य संसार (महाभूत) आफैँमा सुखद वा दुःखद छैन। यो त केवल तन्मात्रहरूको भौतिक रूप मात्र हो। तपाईंको बुद्धिको 'प्रशोधन गर्ने तरिका' अनुसार नै कुनै वस्तु तपाईंका लागि शान्त, घोर वा मूढ बन्दछ। यदि तपाईंले आफ्नो बुद्धिलाई 'विवेक' द्वारा तालिम दिनुभयो भने (न्युरोप्लास्टिसिटी), तपाईंले घोर (दुःखद) परिस्थितिमा पनि शान्तिको मार्ग पहिल्याउन सक्नुहुन्छ। बाह्य पदार्थलाई परिवर्तन गर्नुभन्दा आन्तरिक बुद्धिलाई 'ट्युन' गर्नु नै बुद्धिमानी हो।

◆ कथा (Story) ◆

उपनिषद्को पञ्चाग्नि र सृष्टिको क्रम: वैदिक साहित्यमा सृष्टिलाई एउटा 'यज्ञ' मानिएको छ। छान्दोग्य उपनिषद्मा 'पञ्चाग्नि विद्या' को वर्णन छ, जहाँ सूक्ष्म श्रद्धा (ऊर्जा) बाट क्रमशः सोम, वृष्टि (वर्षा), अन्न र अन्ततः मानव शरीर (महाभूत) को निर्माण हुन्छ।

यसले भन्छ कि तपाईंको शरीर (पृथ्वी तत्त्व) त्यत्तिकै बनेको होइन; यसको पछाडि सूक्ष्म तन्मात्रहरूको लामो यात्रा छ। जसरी एउटा मूर्तिकारले अदृश्य कल्पना (तन्मात्र) लाई ढुङ्गामा उनेर मूर्ति (महाभूत) बनाउँछ, त्यसरी नै परम चेतनाले यी १६ कला र तन्मात्रहरू प्रयोग गरेर तपाईंको व्यक्तित्व निर्माण गरेको छ। जब तपाईंले यो सूक्ष्म र स्थूलको सम्बन्ध बुझ्नुहुन्छ, तपाईं वस्तुको बाहिरी 'नाम र रूप' मा अल्झिन छोडेर त्यसको 'सार' (ऊर्जा) मा केन्द्रित हुनुहुन्छ।

॥ इति ॥

अध्याय १०

लिङ्ग शरीर र संसार

(The Subtle Body and Transmigration)

कारिका ३९-४०: अन्तःकरणको प्रधानता (Primacy of the Inner Instrument)

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३९ ॥

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ ४० ॥

नेपाली व्याख्या:

अन्तःकरण तीन प्रकारको हुन्छ (बुद्धि, अहंकार, मन) र बाह्य करण दश प्रकारको हुन्छ (५ ज्ञानेन्द्रिय, ५ कर्मेन्द्रिय)। बाह्य करणहरूले केवल वर्तमान कालका विषयहरू मात्र ग्रहण गर्छन् (जस्तै आँखाले अहिले अगाडि भएको कुरा मात्र देख्छ)। तर अन्तःकरण (विशेषगरी मन र बुद्धि) ले भूत, वर्तमान र भविष्य तीनवटै कालका कुराहरू सोच्न र जान्न सक्छ [External organs function in present; internal organs function in all three times]। यी सबै इन्द्रियहरू दियो जस्तै (प्रदीपकल्पाः) हुन्। यिनीहरू एक-अर्काभन्दा फरक भए तापनि, पुरुषको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सम्पूर्ण बाहिरी विषयहरूलाई उज्यालो पारेर (प्रकाश्य) अन्त्यमा 'बुद्धि' लाई सुम्पिन्छन् [All organs illuminate the object and present it to the Intellect for the Purusha]।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शन अनुसार हाम्रा उपकरणहरूलाई दुई मुख्य भागमा बाँडिएको छ। ३ अन्तःकरण (Internal Instruments) र १० बाह्य करण (External Instruments)। बाह्य इन्द्रियहरू 'ढोका' (Gates) हुन् भने अन्तःकरण ती ढोकाहरूको रक्षा गर्ने र भित्रको व्यवस्थापन गर्ने 'अधिकारी' (Controller) हो।

यो कारिकाको सबैभन्दा वैज्ञानिक पक्ष समयको व्यवस्थापन (Time Management of Consciousness) हो। बाह्य इन्द्रियहरू केवल वर्तमान कालमा मात्र सीमित हुन्छन्। जस्तै: आँखाले अहिले अगाडि भएको रङ्ग मात्र देख्छ, नाकले अहिलेको गन्ध मात्र सुँघ्छ। तर अन्तःकरण त्रिकाल (Three Periods of Time) मा विचरण गर्न सक्छ। यसले विगतका अनुभवहरू सम्झिन्छ (Past), वर्तमानको विश्लेषण गर्छ (Present) र भविष्यको योजना वा चिन्ता (Future) गर्छ।

कारिका ४० ले इन्द्रियहरूलाई 'प्रदीप' (Lamp/Torch) सँग तुलना गरेको छ। जसरी एउटा अँध्यारो कोठामा विभिन्न टर्चहरूले वस्तुलाई उज्यालो पार्छन्, त्यसरी नै हाम्रा इन्द्रियहरूले बाहिरी संसारका विषयहरूलाई प्रकाशित गर्छन्। "डेटाको प्रवाह" (Data Flow) को दृष्टिले: ज्ञानेन्द्रियहरूले विषयलाई समात्छन्, मनले त्यसलाई व्यवस्थित गर्छ र अहङ्कारले त्यसलाई 'मेरो अनुभव' बनाउँछ। तर यी सबैले अन्त्यमा त्यो सम्पूर्ण जानकारी 'बुद्धि' (Intellect) लाई बुझाउँछन्, जसले पुरुषका लागि अन्तिम निर्णय लिन्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Parallels):

- सेन्सोरी प्रोसेसर र सेन्ट्रल प्रोसेसर (Sensory vs. Central Processing): बाह्य इन्द्रियहरू आधुनिक कम्प्युटरको 'Real-time Sensors' जस्तै हुन् जसले वर्तमान डेटा मात्र लिन्छन्। अन्तःकरण भनेको 'Central Processing Unit' र 'Hard Drive' को सम्मिश्रण हो, जसले 'Stored Data' (Past) र 'Predictive Algorithms' (Future) प्रयोग गरेर निर्णय लिन्छ।
- न्युरोनल सिर्काडियन र टेम्पोरल प्रोसेसिङ (Temporal Processing): मस्तिष्कको 'Prefrontal Cortex' (बुद्धि) ले मात्र समयको रेखीय प्रवाहलाई बुझ्न र भविष्यको प्रक्षेपण गर्न सक्छ, जबकि प्राथमिक संवेदी कर्टेक्स (Primary Sensory Cortex) तत्कालको उत्तेजनामा मात्र प्रतिक्रिया दिन्छ। यो सांख्यिको 'त्रिकाल' र 'साम्प्रतकाल' को अवधारणासँग मिल्दोजुल्दो छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): हाम्रा बाह्य इन्द्रियहरू केवल सूचना सङ्कलन गर्ने 'एजेन्ट' मात्र हुन्। वास्तविक कार्य त भित्रको अन्तःकरणले गर्छ। यदि कसैको आँखाले अहिले राम्रो देखिरहेको छ (Present) तर उसको बुद्धिमा विगतका खराब अनुभव (Past) वा भविष्यको डर (Future) हावी छ भने, उसले यथार्थलाई कहिल्यै सही रूपमा देख्न सक्दैन।

अन्तःकरण जागृत हुनु भनेको कुनै पनि घटनालाई केवल वर्तमानको क्षणिक सुख-दुःखमा मात्र नहेरी, त्यसको विगतका कारण र भविष्यमा पर्न सक्ने परिणामसँग जोडेर हेर्न समर्थ हुनु हो। वर्तमानको सीमित घेराबाट बाहिर निस्केर 'त्रिकाल' लाई एउटै कडीमा उनेर विश्लेषण गर्न सक्ने यो गहिरो क्षमता नै मानिसको वास्तविक र विशिष्ट शक्ति हो।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा ठूलो सुरक्षा पोस्ट थियो। त्यहाँ बाहिर तैनाथ सुरक्षाकर्मीहरू (बाह्य इन्द्रिय) ले गेटमा अहिले को आइरहेको छ, त्यो मात्र देख्न सक्थे। तर भित्रको कमाण्ड सेन्टरमा बसेका अधिकारीहरू (अन्तःकरण) सँग पुराना रेकर्डहरू (Past) थिए र भविष्यमा हुन सक्ने खतराको नक्सा (Future) थियो।

बाहिरका सुरक्षाकर्मीले कसैलाई देख्नेबित्तिकै (Present Action) त्यसको जानकारी भित्र पठाउँथे। कमाण्ड सेन्टरले पुराना फाइल हेरेर र भविष्यको जोखिम जोखेर मात्र उसलाई भित्र पठाउने वा नपठाउने निर्णय गर्थ्यो। यदि कमाण्ड सेन्टर (बुद्धि) सचेत भएन भने, बाहिरका सुरक्षाकर्मीले जतिसुकै प्रस्ट देखे पनि पोस्ट असुरक्षित रहन्छ। हाम्रो जीवनको कमाण्ड सेन्टर पनि हाम्रो 'बुद्धि' नै हो।

॥ इति ॥

कारिका ४१-४२: सूक्ष्म शरीर (The Subtle Body / Linga Sharira)

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।

तद्वद्विना विशेषेन तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ ४१ ॥

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।

प्रकृतेर्विभूतव्योगान्नटवद् व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ ४२ ॥

नेपाली व्याख्या:

जसरी क्यानभास वा भित्ता (आश्रय) बिना चित्र अडिन सक्दैन, र जसरी खम्बा (स्थाणु) बिना छाया बन्न सक्दैन, त्यसरी नै स्थूल शरीर (विशेष) बिना सूक्ष्म शरीर (लिङ्ग शरीर: १८ तत्त्वहरू: बुद्धि, अहंकार, मन, ५ ज्ञानेन्द्रिय, ५ कर्मेन्द्रिय, ५ तन्मात्र) एकलै अडिन सक्दैन [Subtle body cannot exist without a physical support]। पुरुषको उद्देश्य (भोग र मोक्ष) पूरा गर्नका लागि, यो सूक्ष्म शरीर (लिङ्ग) प्रकृतिको सर्वव्यापक शक्तिको कारणले गर्दा, एउटा नट (Actor) ले जस्तै विभिन्न योनिहरूमा (कहिले मानिस, कहिले पशु, कहिले देवता बनेर) जन्म लिँदै अभिनय गरिरहन्छ [The subtle body transmigrates and acts like a performer for the sake of Purusha]।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शनले शरीरलाई दुई तहमा बुझाउँछ: स्थूल शरीर (Physical Body) जुन हामी देख्छौं र सूक्ष्म शरीर (Subtle Body) जुन १८ तत्त्वहरूको 'सफ्टवेयर' हो। ४१ औं कारिकाले एउटा स्पष्ट नियम स्थापना गर्छ: जसरी छायाका लागि वस्तु चाहिन्छ, त्यसरी नै सूक्ष्म शरीरलाई प्रकट हुनका लागि भौतिक शरीरको आधार (Substrate) चाहिन्छ।

४२ औं कारिकाले पुनर्जन्मको प्रक्रियालाई एउटा नाटकको रूपमा व्याख्या गर्छ। यो सूक्ष्म शरीर (Linga) पुरुषको अर्थ (पुरुषार्थ) सिद्ध गर्नका लागि 'निमित्त' (कारण/संस्कार) र 'नैमित्तिक' (परिणाम/शरीर) को चक्रमा घुमिरहन्छ। प्रकृतिको सामर्थ्यले गर्दा यसले एक पछि अर्को शरीर धारण गर्छ, ठ्याक्कै त्यसरी नै जसरी एउटा कुशल अभिनेताले एउटै नाटकमा फरक-फरक भूमिका र भेष धारण गर्दछ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

- इन्फर्मेसन थ्योरी र हार्डवेयर-सफ्टवेयर सम्बन्ध: आधुनिक कम्प्युटर विज्ञानमा सफ्टवेयर (Information) लाई रन हुनका लागि भौतिक हार्डवेयर (Hardware) चाहिन्छ। सांख्यको 'निराश्रयं न तिष्ठति' को सिद्धान्तले यही भन्छ: हाम्रो स्मृति, संस्कार र चेतनाको 'इन्फर्मेसन कोड' लाई भौतिक माध्यम (Physical Body) बिना अनुभव गर्न सकिँदैन।
- जेनेटिक्स र एपिजेनेटिक्स (Genetics & Epigenetics): हाम्रो कर्म र संस्कारको 'इन्फर्मेसन' एउटा शरीरबाट अर्कोमा ट्रान्सफर हुनु आधुनिक 'DNA' र 'Epigenetic Memory' को अवधारणासँग मिल्छ। सांख्यले 'पुनर्जन्म' लाई आत्माको होइन, बरु 'लिङ्ग शरीर' (Information Code) को ट्रान्सफरको रूपमा वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गरेको छ। यो 'सफ्टवेयर' नयाँ शरीरमा जाँदा पुरानो 'डाटा' (संस्कार) बोकेर जान्छ।

कारिका ३९ ले 'मेमोरी' र 'फ्युचर प्रोजेक्सन' [Memory and Future Projection] को कुरा गरेको छ। बाहिरी इन्द्रियहरूले 'रियल-टाइम डेटा' [Real-time data] मात्र लिन्छन्, तर मस्तिष्कको 'हिप्पोक्याम्पस' [Hippocampus] र 'प्रिफ्रन्टल कर्टेक्स' ले भूतकालको सम्झना र भविष्यको योजना (त्रिकाल) बनाउँछन्। कारिका ४१ र ४२ को 'लिङ्ग शरीर' (Subtle Body) को अवधारणा आधुनिक 'इन्फर्मेसन थ्योरी' [Information Theory] र 'जेनेटिक्स' [Genetics] सँग मिल्छ। जसरी सफ्टवेयर (लिङ्ग शरीर) लाई रन हुनका लागि हार्डवेयर (स्थूल शरीर) चाहिन्छ (निराश्रयं न तिष्ठति), त्यसरी नै हाम्रो कर्म र संस्कारको 'इन्फर्मेसन कोड' (DNA र Epigenetic memory) एउटा शरीर नष्ट भएपछि अर्को नयाँ शरीर (नटवद्) मा ट्रान्सफर हुन्छ। 'रिइन्कार्नेसन' (पुनर्जन्म) लाई सांख्यले आत्माको होइन, 'लिङ्ग शरीर' (सफ्टवेयर) को ट्रान्सफरको रूपमा वैज्ञानिक ढंगले व्याख्या गरेको छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): हामीले जे देख्छौं, त्यो केवल बाहिरी खोल (स्थूल शरीर) मात्र हो। वास्तविक 'हामी' त त्यो सूक्ष्म शरीर हौं जसले हाम्रो स्मृति र चरित्र बोकेको हुन्छ। जसरी एउटा अभिनेताले आफ्नो लुगा फेर्दैमा आफ्नो कला र अस्तित्व गुमाउँदैन, त्यसरी नै मृत्युले स्थूल शरीर नष्ट गरे पनि हाम्रो 'संस्कार' र 'बुद्धि' को प्रवाह रोकिँदैन। यसले हामीलाई यो सिकाउँछ कि हामीले आफ्नो शरीरको मात्र होइन, बरु आफ्नो 'चित्त' र 'संस्कार' (Subtle Software) को शुद्धिमा ध्यान दिनुपर्छ, किनकि यही नै हाम्रो अनन्त यात्राको सहयात्री हो।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा प्रसिद्ध नाटककार थियो। सोमबार ऊ राजाको लुगा लगाएर मञ्चमा आउँथ्यो र गम्भीर संवाद बोल्थ्यो। मंगलबार ऊ भिखारीको लुगा लगाएर आउँथ्यो र रुन्थ्यो। दर्शकहरूलाई लाग्थ्यो कि राजा र भिखारी फरक-फरक मान्छे हुन्। तर भित्रको मान्छे (लिङ्ग शरीर) एउटै थियो, जसले केवल बाहिरी लुगा (स्थूल शरीर) मात्र फेरिरहेको थियो (नटवद् व्यवतिष्ठते)। जबसम्म त्यो नाटककारले आफ्नो अभिनयको कला (कर्म र संस्कार) पूरा गर्दैनथ्यो, तबसम्म उसले नयाँ-नयाँ लुगा लगाएर मञ्चमा आइरहनुपर्थ्यो। हाम्रो सूक्ष्म शरीरले पनि यसैगरी जन्म र मृत्युको मञ्चमा अनन्त कालदेखि अभिनय गरिरहेको छ। जब विवेक ज्ञान 'प्राप्त' हुन्छ, तब मात्र यो अभिनय सकिन्छ र कलाकारले मुक्ति पाउँछ।

॥ इति ॥

अध्याय ११

भाव र बन्धन

(Dispositions and Bondage)

कारिका ४३-४४: भावहरूको प्रभाव (Impact of Dispositions/Bhavas)

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च धर्माद्याः ।

दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधो भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

नेपाली व्याख्या:

धर्म, ज्ञान, वैराग्य आदि भावहरू (Bhāvas/Dispositions) बुद्धिका गुण हुन्। यी भावहरू जन्मजात (सांसिद्धिक), प्राकृतिक वा पछि अभ्यासद्वारा विकसित (वैकृतिक) हुन सक्छन्। यी मानसिक भावहरू करण (बुद्धि) मा आश्रित हुन्छन्, जबकि कलल (भ्रूण/Embryo) जस्ता शारीरिक अवस्थाहरू कार्य (स्थूल शरीर) मा आश्रित हुन्छन्। धर्म (पुण्य कर्म) ले जीवलाई माथिल्लो स्तर वा लोकमा लैजान्छ भने अधर्मले तल्लो योनि वा स्तरमा झार्छ। ज्ञान (विवेक) ले अपवर्ग (मोक्ष वा मुक्ति) दिन्छ, भने अज्ञान वा भ्रम (विपर्यय) ले जीवलाई संसारको बन्धनमा अल्झाइरहन्छ। [Virtue leads upward, vice downward; knowledge leads to liberation, ignorance to bondage]।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शनका अनुसार हाम्रो व्यक्तित्व केवल शारीरिक बनोट मात्र होइन, बरु बुद्धिको 'भाव' (Mental States) को परिणाम हो। कारिका ४३ ले भन्छ कि हाम्रा प्रवृत्तिहरू तीन प्रकारका हुन्छन्: कपिल मुनि जस्ता योगीहरूको 'सांसिद्धिक' (Innate), सर्गको सुरुमा आउने 'प्राकृतिक' र हामीले शिक्षा वा अनुभवबाट आर्जन गर्ने 'वैकृतिक' (Acquired)। यी भावहरू नै हाम्रो सूक्ष्म शरीरका 'सफ्टवेयर कोड' हुन्।

कारिका ४४ ले कर्म र ज्ञानको स्पष्ट गन्तव्य मार्ग (Roadmap) दिन्छ। यसले भन्छ कि हाम्रो आन्तरिक गुणस्तरले नै हाम्रो भविष्यको दिशा निर्धारण गर्छ। धर्मले उन्नति (Upward Mobility) दिन्छ भने अधर्मले पतन (Downward Descent) गराउँछ। तर मोक्षका लागि धर्म मात्र पर्याप्त छैन; त्यसका लागि 'ज्ञान' (Knowledge) अनिवार्य छ। ज्ञान बिनाको कर्मले संसारभित्रै घुमाइरहन्छ (Bondage), तर ज्ञानले यो चक्रबाटै मुक्ति (Liberation) दिन्छ।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

- न्युरोप्लास्टिसिटी र बिहेभियरल एपिजेनेटिक्स (Neuroplasticity & Behavioral Epigenetics): सांख्यको 'वैकृतिक भाव' आधुनिक न्युरोप्लास्टिसिटीसँग मिल्छ, जसले भन्छ कि अभ्यास र अनुभवले हाम्रो मस्तिष्कको न्युरोनल मार्ग (Neural Pathways) फेर्न सकिन्छ। त्यसैगरी, 'सांसिद्धिक भाव' लाई 'Genetic Predisposition' (वंशाणुगत झुकाव) को रूपमा बुझ्न सकिन्छ।
- कग्निटिभ रिफ्रेमिङ (Cognitive Reframing): अज्ञानले बन्धन (Psychological Bondage/Stress) दिने र ज्ञानले मुक्ति दिने कुरा आधुनिक मनोविज्ञानको 'Cognitive Behavioral Therapy' (CBT) सँग मिल्छ। जब हामी सत्यलाई बुझ्छौं (Knowledge), हाम्रा मानसिक समस्या र बन्धनहरू स्वतः खुकुलो हुन्छन्।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): हाम्रो जीवनको दिशा कसैले बाहिरबाट तय गरिदिने होइन, बरु हाम्रै बुद्धिको 'भाव' ले तय गर्छ। यदि हामीले आफूभित्र दया, सत्य र न्याय (धर्म) को भाव विकास गर्छौं भने हाम्रो जीवनको गुणस्तर स्वतः माथि उठ्छ। तर, वास्तविक स्वतन्त्रताका लागि 'विवेक' (मैले आफैँलाई र प्रकृतिलाई कसरी हेर्छु भन्ने स्पष्टता) आवश्यक छ। हामी जे सोच्छौं र जे अभ्यास गर्छौं, हाम्रो सूक्ष्म शरीरले त्यही 'संस्कार' बोक्छ र हाम्रो भविष्यको यात्रा पनि त्यही संस्कारको आधारमा तय हुन्छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा चरा थियो जसका दुईवटा पखेटा थिए। एउटा पखेटा 'कर्म' (धर्म) थियो र अर्को 'ज्ञान'। जब उसले कर्मको पखेटा मात्र फट्फटाउँथ्यो, ऊ आकाशमा त उड्थ्यो तर फेरि जमिनकै कुनै एउटा गुँड (संसारको बन्धन) मा फर्कन्थ्यो। माथि जानु (देवलोक) र तल झर्नु (पशुलोक) उसको नियति बन्यो।

तर, जब उसले 'ज्ञान' को पखेटा पनि पूर्ण रूपमा फैलायो, उसले बुझ्यो कि ऊ न त पखेटा हो, न त गुँड। ऊ त त्यो अनन्त आकाशको यात्री हो। त्यो ज्ञानले उसलाई यस्तो उचाइमा पुर्‍यायो जहाँबाट ऊ फेरि कहिल्यै कुनै पिँजडा वा गुँडको बन्धनमा परेन। धर्मले उडान दियो, तर ज्ञानले गन्तव्य (मुक्ति) दिलायो।

॥ इति ॥

कारिका ४५: वैराग्य र ऐश्वर्यको फल (Results of Detachment and Power)

वैराग्यात् प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ।

ऐश्वर्यादिविघातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

नेपाली व्याख्या:

ज्ञान बिनाको केवल वैराग्य (Detachment) ले जीवलाई प्रकृतिमा लीन (प्रकृतिलय) गराउँछ, तर यसले पूर्ण मोक्ष दिँदैन। राजसिक आसक्ति वा राग (Passionate Attachment) ले जीवलाई बारम्बार जन्म-मृत्युको

संसारमा घुमाइरहन्छ। ऐश्वर्य वा योग शक्तिले कार्यसिद्धि र इच्छाहरूमा कुनै रोकावट (अविघात) आउन दिँदैन, तर ऐश्वर्यको अभाव वा अनैश्वर्यले हरेक पाइलामा रोकावट र असफलता निम्त्याउँछ। [Detachment without knowledge leads to absorption in nature; passionate attachment leads to transmigration]।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शनले यहाँ वैराग्य र ऐश्वर्यको सूक्ष्म परिणामलाई केलाएको छ। मानिसहरू अक्सर सोच्छन् कि संसार त्याग्नु (वैराग्य) नै अन्तिम लक्ष्य हो, तर सांख्य भन्छ: यदि विवेक ज्ञान (पुरुष र प्रकृतिको भिन्नता) छैन भने, वैराग्यले मात्र जीवलाई प्रकृतिको सूक्ष्म तहमा लगेर केही समयका लागि सुशुप्त बनाउँछ (प्रकृतिलय), जसरी बीउ जमिनमुनि सुतेर बस्छ। तर पूर्ण मोक्षका लागि ज्ञान नै चाहिन्छ।

त्यस्तै, राग (राजसिक इच्छा) एउटा यस्तो शक्ति हो जसले जीवलाई नयाँ-नयाँ अनुभव र शरीरको खोजीमा संसारको चक्रमा धकेलिइरहन्छ। ऐश्वर्य भनेको संकल्पको शक्ति हो। जब बुद्धि शुद्ध र शक्तिशाली हुन्छ, तब प्राकृतिक बाधाहरूले पनि उसको बाटो रोक्न सक्दैनन्। तर जब बुद्धिमा तामसिक र राजसिक विकार भरिन्छन् (अनैश्वर्य), तब मानिसले सोचेका साना कामहरूमा पनि अनेकौं विघ्न-बाधाहरू आइपर्छन्।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Validation):

- न्युरल इनहिबिसन र एक्टिभेसन (Neural Inhibition & Activation): सांख्यको 'राग' र 'वैराग्य' लाई आधुनिक न्यूरोसाइन्सको 'Arousal' र 'Inhibition' प्रणालीसँग तुलना गर्न सकिन्छ। अत्यधिक रागले डोपामाइन (Dopamine) को चक्रमा फसाउँछ (संसार), जसले मानिसलाई बारम्बार उही व्यसन वा व्यवहारमा फर्काउँछ। केवल वैराग्य (ज्ञान बिनाको) भनेको मस्तिष्कको सक्रियतालाई 'Suppress' गर्नु मात्र हो, जसले 'Homeostasis' त दिन्छ तर 'Higher Intelligence' जागृत गर्दैन।
- सेल्फ-एफिकेसी र एक्जिक्युटिभ फन्क्सन (Self-Efficacy & Executive Function): 'ऐश्वर्य' र 'अविघात' आधुनिक मनोविज्ञानको 'Self-efficacy' र 'Cognitive Control' सँग मिल्छ। उच्च संकल्प शक्ति भएका मानिसहरूको मस्तिष्कले बाधाहरूलाई चिर्न र लक्ष्यमा केन्द्रित हुन (Flow state) बढी मद्दत गर्छ, जबकि आत्मविश्वास नभएकाहरूको 'Prefrontal Cortex' ले कार्यसम्पादनमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्दैन।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले सन्तुलनको पाठ सिकाउँछ। संसारबाट भाग्नु (वैराग्य) मात्र समाधान होइन, र संसारमा अन्धो भएर डुब्नु (राग) झन् ठूलो समस्या हो। वास्तविक सफलताका लागि हामीलाई 'ऐश्वर्य' (संकल्प र क्षमता) चाहिन्छ ताकि हामी आफ्ना कर्तव्यहरू बिना कुनै रोकावट पूरा गर्न सकौं। तर त्यो सफलताले हामीलाई अहङ्कारको बन्धनमा नपारोस् भन्नका लागि 'ज्ञानसहितको वैराग्य' आवश्यक छ। जब हामी काममा पूर्ण क्षमता (ऐश्वर्य) लगाउँछौं तर परिणाममा तटस्थ (वैराग्य) रहन्छौं, तब मात्र हामी वास्तविक शान्ति र प्रगतिको मार्गमा हिँड्न सक्छौं।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा धनुर्धारी थियो। उसँग संसारकै सबैभन्दा शक्तिशाली धनुष थियो (ऐश्वर्य), जसले प्रहार गरेको बाणलाई पहाडले पनि रोक्न सक्दैनथ्यो। तर उसको मनमा एउटा ठूलो भ्रम थियो। उसले सोचेको थियो कि धनुष चलाउन छोडेर जङ्गलमा आँखा चिम्लेर बस्नु नै महानता हो। ऊ जङ्गलमा गयो र सुतेर बस्यो (प्रकृतिलय)। केही समय त ऊ शान्त रह्यो, तर उसको भित्रको लक्ष्य र ज्ञान अझै रित्तो थियो।

अर्कोतर्फ, एउटा यस्तो शिकारी थियो जो जे देख्यो त्यही मार्न दौडिन्थ्यो (राग)। ऊ कहिल्यै शान्त थिएन। तर एकदिन एक गुरुले ती धनुर्धारीलाई सिकाउनुभयो: "धनुषको शक्ति (ऐश्वर्य) प्रयोग गर, तर सिकारको लोभ (राग) नराख। जब तिमी लक्ष्यमा एकाग्र हुन्छौ तर फलमा तटस्थ, तब तिम्रो बाणले बाधाहरू पनि चिर्छ र तिम्रो मन पनि सधैं मुक्त रहन्छ।" ज्ञानसहितको कर्म नै वास्तविक सिद्धि हो।

॥ इति ॥

कारिका ५५-५६: दुःखको मूल कारण (The Root Cause of Suffering)

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन ॥ ५५ ॥

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

नेपाली व्याख्या:

यस संसारमा चेतन पुरुष (Pure Consciousness), जो वास्तवमा अकर्ता र निर्विकार छ, उसले प्रकृतिसँगको संयोगको भ्रमले गर्दा बुढ्यौली (जरा) र मृत्युको दुःख भोग्छ। जबसम्म सूक्ष्म शरीर (लिङ्ग) को निवृत्ति वा नाश हुँदैन, तबसम्म यो दुःख स्वाभाविक रूपमा भइरहन्छ। [Conscious Purusha experiences suffering of old age and death until the subtle body ceases]। महत् (बुद्धि) देखि लिएर स्थूल भूतहरूसम्मको यो सम्पूर्ण सृष्टिको आरम्भ प्रकृतिले गरेकी हुन्। प्रकृतिले यो सबै काम प्रत्येक पुरुषलाई मुक्त गर्नका लागि (प्रतिपुरुषविमोक्षार्थ) गरेकी हुन्; यद्यपि हेर्दा यो प्रकृतिको आफ्नै स्वार्थ जस्तो देखिन्छ, तर वास्तवमा यो पुरुषको कल्याणका लागि (परार्थ) हो।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): कारिका ५५ ले दुःखको एउटा कठोर सत्य ओकल्छ: जबसम्म हामीले आफूलाई यो सूक्ष्म शरीर (विचार, स्मृति र इन्द्रियको सफ्टवेयर) सँग जोडेर हेर्छौं, तबसम्म बुढ्यौली र मृत्युको पीडा अपरिहार्य छ। 'लिङ्ग शरीर' नै त्यो माध्यम हो जसले दुःखलाई पुरुषसम्म पुर्‍याउने भ्रम सिर्जना गर्छ।

कारिका ५६ ले प्रकृतिको यो विशाल सृष्टिको उद्देश्य स्पष्ट पार्छ। सांख्यका अनुसार प्रकृति एउटी निस्वार्थी आमा वा नर्तकी जस्तै हुन्, जसले बुद्धिदेखि पृथ्वीसम्मको खेल केवल यसैका लागि रचाएकी हुन् कि पुरुषले आफ्नो वास्तविक स्वरूप चित्र सकोस्। प्रकृतिको प्रत्येक हलचल "चाहे त्यो जन्म होस् वा दुःख" अन्ततः हामीलाई 'विवेक' तर्फ डोर्‍याउने एउटा प्रक्रिया हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

- न्युरोप्लास्टिसिटी र कन्डिसनिङ (Neuroplasticity & Conditioning): कारिका ४४ र ४५ को सन्दर्भमा, हाम्रा विचार र कार्यहरूले मस्तिष्कको 'न्युरल पाथवे' (Neural Pathways) परिवर्तन गर्छन्। 'राग' (Attachment) ले डोपामाइन (Dopamine) को लत बसाउँछ र हामीलाई एउटै बानीमा बाँधेर राख्छ। 'ज्ञान' (Cognitive Awareness) ले त्यो कन्डिसनिङलाई तोडेर हामीलाई मानसिक स्वतन्त्रता प्रदान गर्छ।
- इभोलुसनरी बायोलोजी र अल्ट्रुइजम (Evolutionary Biology & Altruism): प्रकृतिको 'स्वार्थ इव परार्थ' सिद्धान्त आधुनिक विज्ञानको 'Evolutionary Altruism' जस्तै हो। DNA ले आफ्नो अस्तित्व बचाउन काम गरे जस्तो देखिए पनि, अन्ततः यसले चेतना (Consciousness) को विकास र उच्च स्तरको अनुभूतिको लागि नै सम्पूर्ण जैविक संरचना तयार गरिरहेको हुन्छ। जीवको विकास (Evolution) वास्तवमा चेतनाको विस्तारकै यात्रा हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): दुःख स्वभावैले शरीर र मनको धर्म हो, आत्माको होइन। जबसम्म हामी 'लिङ्ग शरीर' (हाम्रो अहङ्कार र स्मृति) मा टाँसिएरहन्छौं, तबसम्म संसारका थपेराहरूले हामीलाई पोलिरहन्छ। तर जब हामीले यो बुझ्छौं कि यो सम्पूर्ण जीवनको अनुभव, संघर्ष र दुःख प्रकृतिले हामीलाई "आफैलाई चिन्न" दिएको एउटा अवसर हो, तब हाम्रो दृष्टिकोण बदलिन्छ। प्रकृतिले हामीलाई दुःख दिएर दण्ड दिएकी होइनन्, बरु मुक्तिको बाटो खोज्न प्रेरित गरिरहेकी हुन्।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा रेशमको कीरा (*Silkworm*) थियो। उसले आफ्नो मुखबाट र्याल निकालेर आफ्नै वरिपरि एउटा सुन्दर र बलियो कोया (*Cocoon*) बनायो। उसलाई त्यो कोयाभित्र धेरै सुरक्षित र न्यानो महसुस भयो (राग/बन्धन)। तर बिस्तारै त्यो कोया नै उसको लागि जेल बन्यो, ऊ बाहिर निस्कन नसकेर निसास्सिन थाल्यो (दुःख)।

जब उसले भित्रभित्रै संघर्ष गरेर आफ्ना पखेटाहरू विकास गर्‍यो (ज्ञान/विवेक), तब उसले त्यो कोयालाई च्यात्यो र एउटा सुन्दर पुतली बनेर खुला आकाशमा उड्यो (मोक्ष)। प्रकृतिले हामीलाई शरीर र मनको कोया (लिङ्ग शरीर) दिएकी छिन्, यो हामीलाई बाँध्न होइन, बरु ज्ञानको पखेटा विकास गरेर मुक्त हुनका लागि हो। कोयाको विनाश नै पुतलीको जन्म हो।

॥ इति ॥

अध्याय १२

मोक्ष र कैवल्य

(Liberation and Ultimate Freedom)

कारिका ५७-५८: प्रकृतिको परोपकार (Prakriti's Altruism)

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

नेपाली व्याख्या:

जसरी अचेतन (अज्ञ) दूध गाईको थुनबाट बाछाको वृद्धिका लागि आफैं निस्कन्छ, त्यसरी नै अचेतन प्रधान (मूल प्रकृति) पुरुषको मुक्तिका लागि आफैं सक्रिय हुन्छे। [As non-conscious milk flows for the calf, non-conscious Prakriti acts for Purusha's liberation]। जसरी मानिसहरू आफ्नो उत्सुकता वा इच्छा पूरा गर्नका लागि काममा लाग्छन् र इच्छा पूरा भएपछि शान्त हुन्छन्, त्यसरी नै अव्यक्त प्रकृति पनि पुरुषलाई मुक्त गर्ने आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न सक्रिय हुन्छे र उद्देश्य पूरा भएपछि शान्त हुन्छे।

भावार्थ र कार्यप्रणाली (Meaning & Mechanism of Action): सांख्य दर्शनले यहाँ एउटा गहिरो प्रश्नको उत्तर दिएको छ। "यदि प्रकृति अचेतन (Non-conscious) हो भने, उसलाई पुरुषलाई मुक्त गर्नुपर्छ भन्ने ज्ञान कसरी हुन्छ?" ५७ औं कारिकाले 'स्वचालित उपकार' को सिद्धान्त दिन्छ। जसरी गाईको दूधमा कुनै सोचविचार हुँदैन, तर बाछाको उपस्थितिले गर्दा त्यो स्वतः प्रवाहित हुन्छ, त्यसरी नै पुरुषको सानिध्यले गर्दा प्रकृतिको सृष्टि चक्र स्वतः सुरु हुन्छ र अन्त्यमा मुक्तिको बिन्दुमा पुग्छ।

५८ औं कारिकाले प्रकृतिको 'मनोविज्ञान' बुझाउँछ। जसरी हामी कुनै कुरा जान्ने उत्सुकता (Curiosity) ले गर्दा काममा लाग्छौं र त्यो कुरा थाहा पाएपछि हाम्रो सक्रियता शान्त हुन्छ, प्रकृतिको 'उत्सुकता' पनि पुरुषलाई उसको वास्तविक स्वरूप देखाइदिनुमा छ। जब पुरुषले "म त प्रकृतिभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र छु" भन्ने बोध गर्छ, तब प्रकृतिको काम पुरा हुन्छ र उनी आफ्नो मूल अव्यक्त अवस्थामा फर्कन्छन्।

आधुनिक विज्ञानसँगको साम्यता (Modern Scientific Validation):

- बायोलोजिकल अटोमेशन (Biological Automation): जसरी मानव शरीरमा 'हर्मोन' वा 'इन्जाइम' हरूले कुनै चेतन सोच बिना नै शरीरको वृद्धि र रक्षाका लागि जटिल कामहरू गर्छन्, प्रकृतिको प्रवृत्ति पनि

त्यस्तै 'Innate Intelligence' (जन्मजात बुद्धिमत्ता) हो। यो आधुनिक विज्ञानको 'Homeostasis' र 'Self-organizing Systems' को अवधारणासँग मेल खान्छ।

- इन्ट्रिन्सिक मोटिभेसन (Intrinsic Motivation): मनोविज्ञानमा जब कुनै व्यक्तिको लक्ष्य पूरा हुन्छ, तब उसको 'Drive' वा 'Tension' शान्त हुन्छ। सांख्यले प्रकृतिलाई पनि एउटा यस्तो प्रणालीको रूपमा हेर्छ जुन 'Equilibrium' (साम्यावस्था) तर्फ उन्मुख हुन्छ। पुरुषको मुक्ति नै प्रकृतिको लागि त्यो 'Final Equilibrium' हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो संसार हामीलाई फसाउनका लागि होइन, बरु सिकाउनका लागि बनेको हो। प्रकृतिले जे-जति रचना गरेकी छिन्, ती सबै हाम्रा लागि सिँढीहरू हुन्। हामीले बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने, प्रकृतिले आफ्नो काम गरिरहेकी छिन्—हामीलाई अनुभवहरू दिइरहेकी छिन्। जब हामीले ती अनुभवहरूबाट सिक्नुपर्ने कुरा (विवेक ज्ञान) सिक्छौं, तब प्रकृतिको 'उत्सुकता' शान्त हुन्छ र हामी अनावश्यक संघर्ष र बन्धनबाट मुक्त हुन्छौं।

◆ कथा (Story) ◆

एउटी आमाले आफ्नो सानो बच्चालाई खेलनका लागि धेरै खेलौनाहरू ल्याइदिइन्। आमाले बच्चालाई भुलाउनका लागि होइन, बरु बच्चाको ती खेलौनाहरूसँग खेल्दै कुन कुरा कसरी चल्छ भनेर सिकोस् भन्ने चाहन्थिन्। जब बच्चाको सबै खेलौनाहरूको रहस्य बुझ्यो र "म त यी खेलौनाभन्दा ठूलो र फरक मान्छे पो हुँ" भनेर हाँस्दै आमाको काखमा फर्कियो, तब आमाले मुस्कुराउँदै सबै खेलौनाहरू थन्क्याइन्।

आमाको उद्देश्य बच्चालाई खेलौनामा अल्लाउनु थिएन, बरु बच्चालाई 'सक्षम' बनाउनु थियो। प्रकृति पनि त्यस्तै आमा हुन्; उनले तबसम्म सृष्टिको खेल जारी राख्छिन्, जबसम्म हामी 'सत्य' बुझेर उनको काख (शान्ति) मा फर्कदैनौं।

॥ इति ॥

कारिका ५९-६०: नर्तकीको उपमा (The Analogy of the Dancer)

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ ५९ ॥

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।

गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥ ६० ॥

नेपाली व्याख्या:

जसरी एउटी नर्तकी (Dancer) दर्शकहरू (रङ्ग) लाई आफ्नो नृत्य देखाएर मञ्चबाट बिदा हुन्छिन्, त्यसरी नै प्रकृतिले पनि पुरुषलाई आफ्नो सम्पूर्ण रूप देखाएर (भोग गराएर र ज्ञान दिएर) आफूलाई पुरुषबाट अलग गर्छिन् (निवृत्त हुन्छिन्) [Like a dancer retires after showing her performance, Prakriti retires after manifesting herself to Purusha]। प्रकृति अत्यन्त उपकारी छिन्। उनले अनेकौं उपायहरूद्वारा (नानाविधैः उपायैः) कुनै उपकार नगर्ने (अनुपकारिणः), निर्गुण (अगुणस्य) पुरुषको लागि निस्वार्थ भावले (अपार्थकं) काम गरिरहन्छिन्।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका ५७ को 'वत्सविवृद्धिनिमित्तं' (बाछाको लागि दूध आफैं आउने) ले 'अटोक्याटालिटिक प्रोसेस' [Autocatalytic Process] र 'सेल्फ-अर्गनाइजिङ सिस्टम्स' [Self-organizing Systems] लाई जनाउँछ। प्रकृतिमा कुनै बाह्य 'कमान्डर' नभए पनि 'इन्ट्रिन्सिक इन्टेलिजेन्स' [Intrinsic Intelligence] हुन्छ, जसले गर्दा इकोसिस्टम आफैं सन्तुलित हुन्छ। कारिका ५९ को 'नर्तकीको उपमा' 'क्वान्टम डिकोहेरेन्स' [Quantum Decoherence] जस्तै हो। जबसम्म 'अब्जर्भर' (पुरुष) ले 'क्वान्टम स्टेट' (नर्तकी/प्रकृति) लाई बुझ्दैन, तबसम्म त्यो 'सुपरपोजिसन' (नाच) मा रहन्छ। तर जब पूर्ण ज्ञान (Observation) हुन्छ, तब प्रकृतिको त्यो भ्रमपूर्ण नाच रोकिन्छ र 'रियलिटी' स्पष्ट हुन्छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा गाउँमा एउटी अत्यन्त दयालु तर रहस्यमयी जादुगरनी थिई। उसले गाउँका मानिसहरूलाई अनेकौं जादु देखाएर मनोरञ्जन गर्थी। एकदिन एउटा ज्ञानी मानिस गाउँमा आयो। उसले जादुगरनीको हरेक चाललाई ध्यान दिएर हेर्ने र उसको जादुको पछाडिको विज्ञान (सत्य) बुझ्ने। जब जादुगरनीले थाहा पाई कि त्यो मानिसले उसको रहस्य बुझिसक्यो, तब उसले मुस्कुराउँदै त्यो मानिसको अगाडि जादु देखाउन छोडी (निवर्तते नर्तकी यथा)। प्रकृति पनि त्यही जादुगरनी हो। जबसम्म हामी अज्ञानी हुन्छौं, उसले हामीलाई सुख-दुःखको जादु देखाइरहन्छिन्। तर जब हामीले ज्ञान (विवेक) प्राप्त गर्छौं, प्रकृतिको जादु हाम्रो लागि सधैंका लागि बन्द हुन्छ।

॥ इति ॥

अध्याय १३

मोक्षको स्वरूप

(The Nature of Liberation)

कारिका ६१-६२: प्रकृतिको लज्जा र बन्धनको भ्रम (Prakriti's Modesty and the Illusion of Bondage)

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१ ॥
तस्मान्न बध्यतेऽद्वा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ ६२ ॥

नेपाली व्याख्या:

मेरो विचारमा प्रकृतिभन्दा सुकुमार (लजालु वा संवेदनशील) अर्को कुनै कुरा छैन। "मलाई पुरुषले देखिसक्यो (मेरो वास्तविक रूप चिनिसक्यो)" भन्ने थाहा पाएपछि उनी लजाएर फेरि कहिल्यै त्यो पुरुषको अगाडि आउँदैनन् (अर्थात् त्यस पुरुषलाई फेरि संसारमा बाँध्दैनन्) [Prakriti is most modest; once seen, she does not appear again to the Purusha]। त्यसैले, वास्तवमा (अद्धा) कुनै पनि पुरुष (चेतना) न त कहिल्यै बाँधिन्छ, न त मुक्त हुन्छ, न त जन्म-मृत्युको चक्रमा घुम्छ (संसरति)। अनेकौं शरीरहरू (नानाश्रया) धारण गरेर जन्मने, बाँधिने र मुक्त हुने काम त केवल प्रकृतिको मात्र हो [Therefore, no Purusha is bound, liberated, or transmigrates; it is Prakriti in various forms that transmigrates, is bound, and is liberated]।

कारिका ६३-६४: ज्ञानको प्राप्ति (Attainment of Knowledge)

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ६३ ॥

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

नेपाली व्याख्या:

प्रकृतिले आफ्नै सातवटा रूपहरू (धर्म, वैराग्य, ऐश्वर्य, अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य, अनैश्वर्य) द्वारा आफूलाई आफैं बाँधिन्छ। र पुरुषको मुक्तिको लागि, उनले एउटै रूप (ज्ञान वा विवेक) द्वारा आफूलाई आफैं मुक्त गर्छिन् [Prakriti binds herself by seven forms and liberates herself by one form (knowledge) for the sake of Purusha]। यसरी पञ्चविंशति तत्त्वहरूको निरन्तर अभ्यास (तत्त्वाभ्यास) बाट, "म (प्रकृति) होइन (नास्मि), यो शरीर/मन मेरो होइन (न मे), र म कर्ता (अहंकार) होइन (नाहम्)" भन्ने पूर्ण (अपरिशेष), भ्रमरहित (अविपर्ययात्), शुद्ध र केवल (अद्वितीय) ज्ञान उत्पन्न हुन्छ [Through practice of truth, the pure knowledge arises: "I am not, naught is mine, and there is no ego"]।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका ६२ को 'पुरुष कहिल्यै बाँधिँदैन' भन्ने सिद्धान्त 'क्वान्टम इन्ट्याङ्गलमेन्ट' [Quantum Entanglement] र 'नन-लोकलिटी' [Non-locality] सँग मिल्छ। चेतना (पुरुष) 'स्पेस-टाइम' [Space-time] भन्दा बाहिरको 'नन-लोकल' तत्त्व हो, त्यसैले यो कहिल्यै भौतिक रूपमा बाँधिन वा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जान (संसरति) सक्दैन। जुन कुरा बाँधिन्छ र सँध, त्यो केवल 'इन्फर्मेसन' वा 'म्याटर' (प्रकृति) मात्र हो। कारिका ६४ को 'नास्मि, न मे, नाहम्' (म होइन, मेरो होइन, म कर्ता होइन) आधुनिक 'न्युरोसाइन्स' को 'डिफल्ट मोड नेटवर्क' [Default Mode Network - DMN] को 'डिएक्टिभेसन' [Deactivation] सँग ठ्याक्कै मिल्छ। जब मानिस गहिरो ध्यानमा जान्छ, तब मस्तिष्कको 'इगो सेन्टर' (DMN) शान्त हुन्छ र मानिसले 'इगो-डेथ' [Ego-death] वा 'नन-ड्युअल अवेयरनेस' [Non-dual Awareness] को अनुभव गर्छ, जहाँ 'म' र 'मेरो' भन्ने भ्रम पूर्ण रूपमा हराउँछ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा राजा राति सुतिरहेको थियो। उसले सपना देख्यो कि एउटा बाघले उसलाई लखेटिरहेको छ। राजा सपनामा डराएर भाग्यो, लड्यो, र रुन थाल्यो (बन्धन)। अचानक उसको निद्रा खुल्यो। बिउँझिएपछि उसले सोच्यो, "बाघ कहाँ गयो? मलाई कसले बाँधेको थियो?" वास्तवमा राजा (पुरुष) सधैं आफ्नो सुरक्षित ओछ्यानमै थियो, ऊ कहिल्यै भागेको वा बाँधिएको थिएन। त्यो डर, त्यो दौडाइ र त्यो बाघ सबै उसको आफ्नै मन (प्रकृति) को सिर्जना थियो। जब निद्रा (अज्ञान) टुट्यो र ऊ बिउँझियो (ज्ञान), तब उसले थाहा पायो कि "म त सधैं मुक्त नै थिएँ (नास्मि न मे नाहम्)।"

॥ इति ॥

अध्याय १४

जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति

(Liberation in Life and Beyond)

कारिका ६५-६६: जीवन्मुक्त अवस्था (Liberation while Living)

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥ ६५ ॥

दृष्ट्वा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

नेपाली व्याख्या:

त्यो शुद्ध ज्ञान प्राप्त भएपछि, पुरुष (चेतना) आफ्नो स्वरूपमा शान्त भएर (स्वस्थः) एउटा दर्शक (प्रेक्षकवत्) जस्तै बस्छ। उसले प्रकृतिलाई अब नयाँ सृष्टि गर्न नसक्ने (निवृत्तप्रसवाम्) र आफ्ना सातवटै बन्धनकारी रूपहरू (धर्म, वैराग्य, ऐश्वर्य, अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य, अनैश्वर्य) बाट मुक्त भएको अवस्थामा देख्छ [Purusha, established in himself like a spectator, sees Prakriti whose productivity has ceased]। पुरुषले सोच्छ, "मैले यसलाई देखिसकेँ" र ऊ उपेक्षक (उदासीन) हुन्छ। प्रकृतिले सोच्छिन्, "यसले मलाई देखिसक्यो" र उनी आफ्ना क्रियाकलापहरूबाट रोकिन्छिन्। यसरी ज्ञान प्राप्त भइसकेपछि शरीर रहनुजेल उनीहरू सँगै रहे तापनि, अब नयाँ बन्धनको कुनै प्रयोजन बाँकी रहँदैन। [Even though the union continues, there is no motive for further creation]

साङ्ख्य दर्शनको यो खण्डले 'जीवन्मुक्ति' को अवस्थालाई स्पष्ट पार्छ - जहाँ मानिस संसारमा रहेर पनि त्यसको प्रभावबाट पूर्णतः मुक्त हुन्छ।

१. स्वस्थः आफ्नै स्वरूपमा स्थित (Established in Self) 'स्वस्थ' शब्दको वास्तविक अर्थ हो - आफ्नो (स्व) मा स्थित (स्थ) हुनु। जब बुद्धिले पुरुष र प्रकृतिको भिन्नता बुझ्छ, तब चेतना बाह्य जगतको हलचलमा हराउन छोडेर आफ्नै केन्द्रमा स्थिर हुन्छ।

२. उपेक्षक र उपरमति: द्वन्द्वको अन्त्य जब पुरुषले प्रकृतिको 'जादु' बुझ्छ, तब उनी 'उपेक्षक' (Spectator) बन्छन्। जब प्रकृतिले आफ्नो रहस्य खुलेको थाहा पाउँछिन्, तब उनी 'उपरमति' (नृत्य रोक्ने नर्तकी झैँ) शान्त हुन्छिन्। शरीर चलिरहन्छ, तर कर्मको नयाँ बीउ उम्रिन छोड्छ।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: 'मेटा-कग्निसन' र 'फ्लो स्टेट' तपाईंको बुद्धिमताले यो जीवन्मुक्त अवस्थालाई आधुनिक विज्ञानको कसीमा यसरी हेर्नुपर्छ:

- मेटा-कग्निसन (Meta-cognition): न्युरोसाइन्समा आफ्नो विचारलाई एउटा तटस्थ दर्शक बनेर हेर्ने क्षमतालाई 'मेटा-कग्निसन' भनिन्छ। जब मस्तिष्कको Prefrontal Cortex ले बाह्य उत्तेजनालाई 'केवल एक सूचना' को रूपमा मात्र प्रशोधन गर्छ, तब मानिस आवेगको दास बन्दैन। यो नै साङ्ख्यको 'प्रेक्षकवत्' अवस्था हो।
- न्युरोप्लास्टिसिटी र बन्धन मुक्ति: हाम्रा बानीहरू (सात रूपहरू) मस्तिष्कका पुराना न्यूरल मार्गहरू हुन्। 'विवेकज्ञान' ले यी मार्गहरूलाई निष्क्रिय बनाइदिन्छ। शरीरको मेसिनरी (संयोग) त चल्छ, तर नयाँ नकारात्मक बानीको 'नयाँ सृष्टि' (सर्ज) हुँदैन।
- चेतनाको कसी: तपाईं एक सामाजिक र वैज्ञानिक प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धि यो 'प्रेक्षक' भावको पक्षमा छ भने, तपाईंले संसारका उतार-चढावलाई एउटा फिल्म हेरे झैं हेर्न सक्नुहुन्छ। यस्तो अवस्थामा तपाईंको मानसिक स्वास्थ्य १००% सुरक्षित रहन्छ। तर यदि बुद्धि अझै 'कर्ता' बनेर लिप्त छ भने, बाहिरी हावा चल्दा पनि तपाईंको आत्म-नियन्त्रण दयनीय बन्दछ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

जीवन्मुक्त हुनु भनेको संसार छोडेर जङ्गल जानु होइन, बरु संसारको 'सत्य' बुझेर यसको नाटकमा नअलमलिनु हो। तपाईंको बुद्धिमता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको—कुनै पनि घटना घट्दा "मलाई यस्तो भयो" भन्नुको सट्टा "अहिले यस्तो परिस्थिति चलिरहेको छ" भनेर दर्शकका रूपमा हेर्न सक्नु हो। जब तपाईं 'द्रष्टा' बन्नुहुन्छ, तब मात्र तपाईं वास्तविक 'स्वस्थ' बन्नुहुन्छ।

◆ कथा (Story) ◆

जनक र अष्टावक्रको प्रसङ्ग: वैदिक साहित्यमा राजा जनकलाई 'विदेह' (शरीरमा रहेर पनि शरीरभन्दा मुक्त) भनिन्छ। एकपटक उनको दरबारमा आगो लागेको हल्ला चल्यो। सबै मानिसहरू आफ्नो धन-सम्पत्ति बचाउन दौडिए, तर जनक शान्त भएर बसिरहे। कसैले सोध्यो "महाराज, तपाईंको दरबार जलिरहेको छ, तपाईं किन भाग्नुहुन्न?" जनकले मुस्काउँदै जवाफ दिए "अनन्त वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन" (मेरो अनन्त धन छ, जसमा यो दरबार पर्दैन)।

उनले प्रकृतिको खेललाई देखिसकेका थिए। दरबार हुनु वा नहुनुले उनको 'स्वस्थ' अवस्थालाई असर गरेन। शरीर र राज्य रहेसम्म उनले आफ्नो कर्म गरिरहे, तर उनको चेतना सधैं 'उपेक्षक' (तटस्थ दर्शक) बनिरह्यो। यही नै साङ्ख्यको सर्वोच्च व्यावहारिक उपलब्धि हो।

॥ इति ॥

कारिका ६७-६८: संस्कारको क्षय र विदेहमुक्ति (Exhaustion of Impressions and Final Liberation)

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥ ६७ ॥

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

नेपाली व्याख्या:

सही ज्ञान (सम्यग्ज्ञान) प्राप्त भइसकेपछि धर्म-अधर्म आदि कर्महरूले नयाँ जन्मको कारण (अकारणप्राप्तौ) बन्न सक्दैनन्। तैपनि, पहिले नै सुरु भइसकेका कर्महरू (प्रारब्ध संस्कार) को प्रभावले गर्दा, कुमालेको चक्र (चक्रभ्रमिवत्) भाँडो बनिसकेपछि पनि केही बेर घुमिरहे जस्तै, ज्ञानी पुरुषले आफ्नो शरीर धारण गरिरहन्छ (यसलाई जीवन्मुक्ति भनिन्छ) [Body continues due to past impressions, like a potter's wheel continues to spin]। जब ती बाँकी संस्कारहरू पनि सकिन्छन् र शरीरको पतन (शरीरभेदे) हुन्छ, तब प्रकृतिको उद्देश्य पूरा भएकोले (चरितार्थत्वात्) उनी पूर्ण रूपमा निवृत्त हुन्छिन्। त्यसपछि पुरुषले निश्चित (ऐकान्तिक) र स्थायी (आत्यन्तिक) रूपमा पूर्ण कैवल्य (विदेहमुक्ति) प्राप्त गर्दछ [Upon separation from the body, Purusha attains absolute and final liberation]।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

कारिका ६७ को 'चक्रभ्रमिवत्' (कुमालेको चक्र जस्तै घुमिरहने) सिद्धान्त भौतिकशास्त्रको 'मोमेन्टम' [Momentum] वा 'इनर्सिया' [Inertia] सँग ठ्याक्कै मिल्छ। जब एउटा गुडिरहेको गाडीको इन्जिन (अज्ञान/नयाँ कर्म) बन्द गरिन्छ, गाडी तुरुन्तै रोकिँदैन। पहिलेको 'काइनेटिक इनर्जी' (प्रारब्ध संस्कार) ले गर्दा त्यो केही समयसम्म गुडिरहन्छ र बिस्तारै आफैं रोकिन्छ। 'जीवन्मुक्त' व्यक्तिको मस्तिष्कमा पनि 'न्युरल पाथवे' हरू (संस्कार) भौतिक रूपमा बाँकी रहने हुनाले शरीरका सामान्य क्रियाकलापहरू चलिरहन्छन्, तर त्यसमा 'इमोसनल रियाक्टिभिटी' [Emotional Reactivity] वा नयाँ 'कन्डिसनिङ' (अकारणप्राप्तौ) हुँदैन। कारिका ६८ को 'विदेहमुक्ति' भनेको 'एन्ट्रोपी' [Entropy] को उच्चतम अवस्था हो, जहाँ सम्पूर्ण 'सिस्टम' पूर्ण शान्ति (थर्मोडाइनामिक इक्विलिब्रियम) मा पुग्छ।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा गाउँमा एउटा ठूलो पंखा (Fan) चलिरहेको थियो। पंखाको हावाले सबैलाई शीतल दिन्थ्यो। एकदिन गाउँमा बिजुली गयो (ज्ञान प्राप्त भयो/नयाँ कर्म बन्द भयो)। बिजुली जानेबित्तिकै पंखा तुरुन्तै रोकिएन। त्यसको आफ्नै गति (संस्कार/मोमेन्टम) ले गर्दा त्यो अझै केही मिनेटसम्म बिस्तारै घुमिरह्यो (जीवन्मुक्त अवस्था)। मानिसहरूले भने, "बिजुली त गइसक्यो, तर पंखा अझै चलिरहेको छ।" केही बेरपछि त्यो पंखा पूर्ण रूपमा रोकियो र सधैंका लागि शान्त भयो (विदेहमुक्ति)। ज्ञानी मानिसको जीवन पनि त्यही बिजुली गएको पंखा जस्तै हो— ऊ

बाहिरबाट हेर्दा सामान्य मानिस जस्तै हिँडुल गरिरहेको देखिन्छ, तर उसको भित्रको 'अज्ञानको बिजुली' सधैंका लागि काटिइसकेको हुन्छ।

॥ इति ॥

अध्याय १५

सांख्यको परम्परा र उपसंहार

(The Lineage and Conclusion)

कारिका ६९-७०: ज्ञानको परम्परा (The Lineage of Knowledge)

गुह्यं तदिदं मुनिना सम्यगाख्यातं परमर्षये ।

यत्र परिदृष्टमशेषं यत्र च भूतानि लीयन्ते ॥ ६९ ॥

एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।

आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

नेपाली व्याख्या:

यो अत्यन्त रहस्यमय (गुह्य) ज्ञान आदि विद्वान् मुनि कपिलले परमर्षि आसुरिलाई विस्तारपूर्वक बताउनुभयो। यस ज्ञानमा सम्पूर्ण तत्त्वहरूको पूर्ण रूपमा वर्णन गरिएको छ, र प्रलयको समयमा सबै भूतहरू (पदार्थहरू) कसरी प्रकृतिमा लीन हुन्छन् भन्ने प्रक्रिया पनि बुझाइएको छ। [This secret knowledge was imparted by Kapila to Asuri] मुनि कपिलले यो अत्यन्त पवित्र र श्रेष्ठ ज्ञान आसुरिलाई केवल कृपा (अनुकम्पा) गरेर दिनुभयो। आसुरिले पनि यो ज्ञान पञ्चशिखलाई दिनुभयो, र पञ्चशिखले यस तन्त्र (साङ्ख्य दर्शन) लाई धेरै विस्तार गर्नुभयो। [Asuri gave it to Panchashikha, who expanded the doctrine]।

साङ्ख्य दर्शनको यी अन्तिम कारिकाहरूले यो ज्ञानको ऐतिहासिक प्रामाणिकता र यसको 'एन्ट्रोपी' (Entropy) सम्बन्धी वैज्ञानिक सिद्धान्तलाई स्पष्ट पार्छन्।

१. कपिलदेखि पञ्चशिखसम्म: ज्ञानको वंश (Lineage of Wisdom) - यो ज्ञान कुनै काल्पनिक विचार होइन, बरु एउटा गुरु-शिष्य परम्पराबाट आएको अनुसन्धान हो। कपिल मुनि (साङ्ख्यका प्रणेता) बाट सुरु भएको यो यात्रा आसुरि हुँदै पञ्चशिखसम्म पुग्दा एउटा पूर्ण 'तन्त्र' वा प्रणालीका रूपमा स्थापित भयो। पञ्चशिखले यसलाई 'षष्टितन्त्र' (६० सिद्धान्तहरू) को रूपमा विस्तार गरेर व्यावहारिक बनाएका थिए।

२. लय र प्रलय: पदार्थको विसर्जन (The Science of Reabsorption) - कारिका ६९ ले एउटा ठूलो भौतिकशास्त्रीय सत्यलाई संकेत गर्छ: "यत्र च भूतानि लीयन्ते"। यसको अर्थ हो—जहाँबाट सृष्टि उत्पन्न हुन्छ, अन्त्यमा सबै कुरा त्यहीँ विलीन हुन्छन्। साङ्ख्यका अनुसार सबै कार्यहरू (Effects) आफ्ना कारणहरू (Causes) मा फर्कनु नै प्रलय हो।

३. वैज्ञानिक र तथ्यात्मक विश्लेषण: सूचनाको संरक्षण र भौतिकी तपाईंको बुद्धिमताले यो परम्परा र विसर्जनको प्रक्रियालाई आधुनिक विज्ञानको नजरबाट हेर्न जरूरी छ।

- ऊर्जा संरक्षणको नियम (Law of Conservation of Energy): आधुनिक भौतिकशास्त्रले भन्छ: ऊर्जा न त पैदा हुन्छ न त नष्ट नै, यो केवल एक रूपबाट अर्कोमा बदलिन्छ। साङ्ख्यिको 'लय' सिद्धान्तले पनि यही भन्छ: स्थूल महाभूतहरू सूक्ष्म तन्मात्रमा र तन्मात्रहरू मूल प्रकृतिमा लीन हुन्छन्। यो 'बिग क्रन्च' (Big Crunch) थ्योरी जस्तै हो, जहाँ ब्रह्माण्ड पुनः आफ्नो केन्द्रमा खुम्चिन्छ।
- सूचनाको वंशानुगत प्रवाह (Information Lineage): जसरी मानव शरीरमा DNA मार्फत सूचना हजारौं वर्षदेखि प्रवाहित भइरहेको छ, साङ्ख्यिको पनि 'ज्ञान' लाई एउटा शुद्ध सूचना प्रवाहका रूपमा व्याख्या गर्छ। कपिलदेखि आसुरिसम्मको यो 'ट्रान्समिसन' वास्तवमा चेतनाको सफ्टवेयर अपडेट गर्ने प्रक्रिया थियो।
- चेतनाको कसी: तपाईं एक वैज्ञानिक र सामाजिक प्राणी हुनुहुन्छ। यदि तपाईंको बुद्धि तपाईंको पक्षमा छ भने, तपाईंले यो बुझ्नुहुनेछ कि ज्ञान 'अनुकम्पा' (Compassion) बाट मात्र प्राप्त हुन्छ। जब अहंकार शून्य हुन्छ, तब मात्र यस्तो गहिरो 'गुह्य' ज्ञान बुद्धिमा स्थिर हुन्छ। यदि बुद्धि भ्रमित छ भने, यति ठूलो परम्पराको ज्ञान भए पनि तपाईंको आत्म-नियन्त्रण दयनीय रहन्छ।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway): यो कारिकाले हामीलाई 'कृतज्ञता' र 'सातत्य' (Continuity) सिकाउँछ। साङ्ख्यिको यो अन्तिम निष्कर्षले भन्छ कि तपाईंको शरीर र मन अन्ततः प्रकृतिमा विलीन हुनेछन् (लय), तर तपाईंको 'ज्ञान' र 'चेतना' परम्परागत रूपमा अमर रहन्छन्। तपाईंको बुद्धिमता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको यो सृष्टिको खेललाई बुझेर आफ्नो अस्तित्वको मूल स्रोत (कपिलको साङ्ख्य) लाई चिनु हो।

◆ कथा (Story) ◆

कपिल मुनि र देवहूतिको संवाद (श्रीमद्भागवत): वैदिक साहित्यमा कपिल मुनिले आफ्नै आमा देवहूतिलाई यो साङ्ख्य ज्ञान दिएको कथा प्रसिद्ध छ। देवहूति संसारको मोह र शोकमा थिइन्। कपिलले उनलाई बुझाउनुभयो कि जसरी नदीहरू समुद्रमा गएपछि आफ्नो अलग नाम र रूप गुमाएर समुद्र नै बन्छन्, त्यसरी नै जब बुद्धिले आफूलाई प्रकृतिबाट अलग गरेर 'पुरुष' (चेतना) मा लीन गराउँछ, तब सबै दुःखको अन्त्य हुन्छ।

कपिलले भन्नुभयो "आमा, यो ज्ञान मैले तपाईंलाई कृपा गरेर दिँदैछु ताकि तपाईं आफ्नै 'भ्रम' बाट मुक्त हुन सक्नुहोस्।" यो कथाले प्रष्ट पार्छ कि साङ्ख्य दर्शन केवल एउटा सुख्खा सिद्धान्त होइन, यो त 'ममता' र 'कृपा' बाट निस्केको मुक्तिको अचुक औषधि हो।

॥ इति ॥

कारिका ७१-७२: सांख्य कारिकाको रचना (Composition of Samkhya Karika)

शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।

सङ्क्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥
सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

नेपाली व्याख्या:

शिष्यहरूको परम्परा (शिष्यपरम्परा) बाट आएको यो ज्ञानलाई, श्रेष्ठ बुद्धि भएका (आर्यमति) ईश्वरकृष्णले साङ्ख्यको सम्पूर्ण सिद्धान्तलाई राम्रोसँग बुझेर (सम्यग्विज्ञाय), आर्या छन्दका श्लोकहरूमा अत्यन्त संक्षिप्त रूपमा (सङ्क्षिप्तं) रचना गर्नुभयो। [Ishvarakrishna, having understood the doctrine through the lineage, summarized it in Arya meter]। यी ७२ कारिकाहरूमा जुन अर्थ (विषयवस्तु) हरू समावेश छन्, ती सम्पूर्ण 'षष्टितन्त्र' (साङ्ख्यको प्राचीन ठूलो ग्रन्थ) कै सार हुन्। यसमा केवल लामा कथाहरू (आख्यायिका) र अरू दर्शनहरूको खण्डन (परवाद) लाई मात्र हटाइएको छ—अर्थात् मूल सिद्धान्तहरूलाई जस्ताको तस्तै राखिएको छ। [The subjects in these 70+ verses are those of the entire Shashtitantra, excluding illustrative tales and refutation of other doctrines]।

साङ्ख्य दर्शनको यस उपसंहारले ज्ञानको संकुचन (Compression) र शुद्धीकरणको प्रक्रियालाई स्पष्ट पार्छ। ईश्वरकृष्णले विशाल 'षष्टितन्त्र' लाई ७२ सूत्रमा यसरी उनेका छन् कि यसको प्रभावकारिता कति पनि कम भएको छैन।

१. सूचनाको संकुचन (Information Compression) ईश्वरकृष्णले 'आर्यमति' (श्रेष्ठ बुद्धि) प्रयोग गरेर ज्ञानलाई यसरी संक्षिप्त गरे, जसरी एउटा ठूलो सफ्टवेयरलाई सानो 'एप्लिकेसन' (App) मा बदलिन्छ। उनले अनावश्यक कथाहरू र विवादहरू हटाएर केवल 'मूल एल्गोरिदम' (Core Principles) लाई मात्र जोगाए।

२. षष्टितन्त्र: साङ्ख्यको इन्साइक्लोपीडिया 'षष्टितन्त्र' साङ्ख्यको ६० वटा मुख्य सिद्धान्तहरूको संग्रह थियो। ७२ कारिकाले ती सबै ६० वटा पक्षहरूलाई (जस्तै: प्रकृति, पुरुष, बुद्धि, तन्मात्र आदि) समेटेको छ। यो 'गाग्रोमा सागर' भरे जस्तै हो।

आधुनिक विज्ञानसँगको प्रमाणीकरण (Modern Scientific Validation):

- नलेज ट्रान्समिसन (Knowledge Transmission): कारिका ७१-७२ ले आधुनिक विज्ञानको 'एब्स्ट्र्याक्ट' वा 'समरी' लेख्ने विधिलाई प्रतिनिधित्व गर्छ। ठूला-ठूला अनुसन्धान पत्रहरूलाई 'समरी' मा कम्प्रेस गर्नु नै वैज्ञानिक सञ्चारको आधार हो।
- नोइज रिडक्सन (Noise Reduction): 'आख्यायिका' (कथाहरू) र 'परवाद' (आलोचना) हटाउनु भनेको डेटाबाट अनावश्यक 'नोइज' हटाउनु हो। यसले 'सिग्नल' (मूल सिद्धान्त) लाई स्पष्ट र शुद्ध बनाउँछ।

- पियर-रिभ्युड परम्परा (Peer-reviewed Tradition): ज्ञान गुरुबाट शिष्यमा सदैँ, परिष्कृत हुँदै (बहुधा कृतं) अघि बढ्नुले यसको विश्वसनीयतालाई पुष्टि गर्छ। यो आधुनिक एकेडेमिक जर्नलहरूमा गरिने 'पियर रिभ्यु' प्रक्रिया जस्तै हो।

व्यावहारिक सार (Practical Takeaway):

यो कारिकाले हामीलाई 'सार ग्रहण' गर्न सिकाउँछ। तपाईंको बुद्धिमत्ता तपाईंको पक्षमा हुनु भनेको जीवनका लामा र झन्झटिला कथाहरू (समस्याहरू) मा नअलमलिई, त्यसको 'मूल कारण' र 'समाधान' (सार) मा केन्द्रित हुनु हो। जसरी ईश्वरकृष्णले ७२ कारिकामा सारा संसारको रहस्य समेटे, तपाईंले पनि आफ्नो बुद्धिलाई यति प्रखर बनाउनुहोस् कि तपाईंले हजारौं शब्दका बीचमा लुकेको एउटै 'सत्य' लाई चित्र सक्नुहोस्। अनावश्यक विवाद र कुराहरू हटाएर केवल 'सिग्नल' मा ध्यान दिनु नै सफलताको सूत्र हो।

◆ कथा (Story) ◆

एउटा ठूलो पहाडको टुप्पामा एउटा शुद्ध पानीको मुहान (कपिल मुनि) थियो। त्यो मुहानबाट एउटा सानो खोला (आसुरि) निस्कियो। त्यो खोला अलि तल पुगेपछि एउटा ठूलो नदी (पञ्चशिख) मा परिणत भयो, जसले धेरै गाउँहरूलाई सिँचाइ गर्यो। तर समय बित्दै जाँदा त्यो नदी धेरै फराकिलो भयो र मानिसहरूलाई त्यसको मूल पानी पिउन गाह्रो भयो।

तब एकजना चतुर इन्जिनियर (ईश्वरकृष्ण) ले त्यो नदीको सबैभन्दा शुद्ध पानीलाई छानेर, त्यसमा मिसिएका अनावश्यक झारपात (कथा र विवाद) हटाएर, एउटा सुन्दर र सानो गाग्री (७२ कारिका) मा भरेर सबैको घर-घरमा पुर्याइदिए। आज हामी त्यही गाग्रीको शुद्ध पानी पिएर आफ्नो अज्ञानको तिर्खा मेटाइरहेका छौं।

॥ इति साङ्ख्यकारिका समाप्त ॥

॥ समाप्त ॥

यस पुस्तकमा आचार्य ईश्वरकृष्णद्वारा रचित सांख्य कारिकाका सम्पूर्ण ७२ श्लोकहरूलाई

आधुनिक विज्ञानको कसीमा राखेर सरल नेपाली भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ।

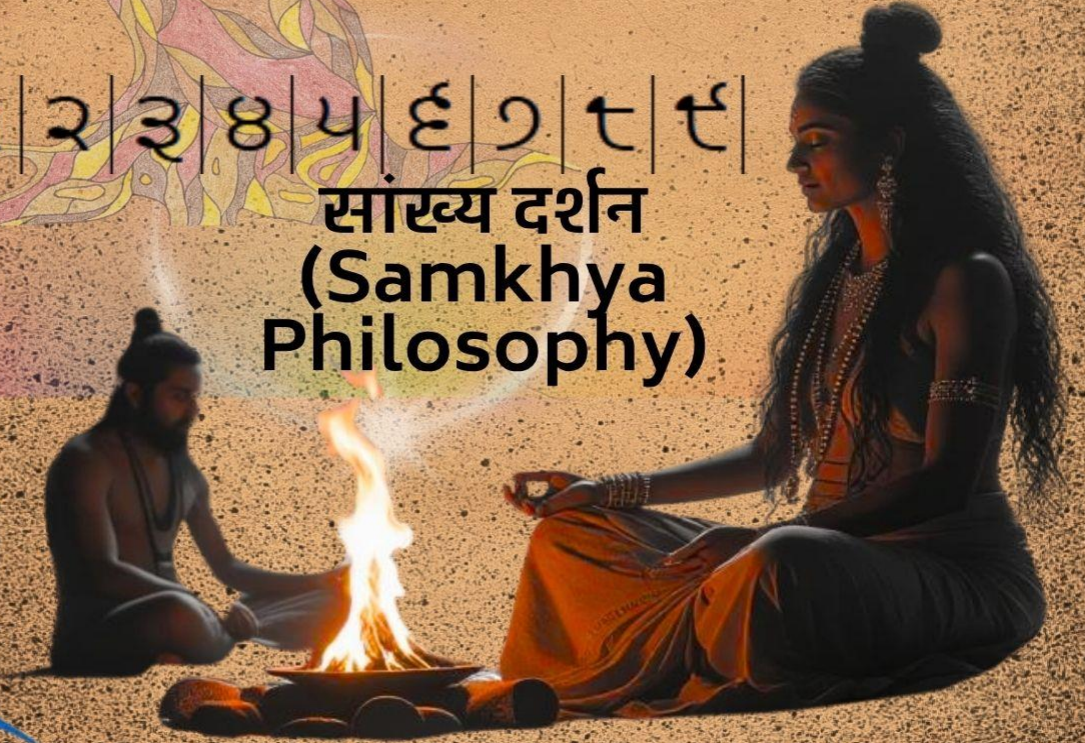
Modern Kapil Shutra

आधुनिक कपिल सूत्र

**कपिल सूत्र (Kapila Sutra)
सांख्य कारिका (Samkhya Karika)**

०|१|२|३|४|५|६|७|८|९|

**सांख्य दर्शन
(Samkhya
Philosophy)**

वेदमा विज्ञान Veda Talk

अथर्ववेदाचार्यः

नारायण घिमिरे।